

19	18	22	20	24	22	19	23	21	18	23	c
20	19	23	21	25	23	20	24	22	19	24	ч
21	20	24	22	26	24	21	25	23	20	25	п
22	21	25	23	27	25	22	26	24	21	26	с
23	22	26	24	28	26	23	27	25	22	27	в
24	23	27	25	29	27	24	28	26	23	28	п
25	24	28	26	30	28	25	29	27	24	29	в
26	25	29	27	*	29	26	30	28	25	30	с
27	26	30	28	*	30	27	*	29	26	31	ч
28	27	*	28								

DNEVNIK IZ JNA I DRUGE GLOSE I ARABESKE

STANKO ANDRIĆ

SADRŽAJ

GLOSE	4
Kristovo uskrsnuće kao stilska figura	5
Tko je Corto Maltese?	7
Kako sam otkrio „Srednju Europu“	20
Vino teksta uvod u <i>metaphysicu sensualis</i> Béle Hamvasa	34
Povijest tiranije	49
O čitanju Kiša	54
 TRAKTATI	 58
Lucus a non lucendo ili bilješke o „etimologiji kao načinu mišljenja“	59
Bilješke o našem separatizmu	66
Crveno i crno	99
Cancer invictus	112
Od apokalipse do melankolije (1000. i 2000. godina)	119
Kupališno čudovište ili o istraživanju srednjega vijeka	125
 ARABESKE	 129
Legenda o svecu pogubljenom u Silistri	130
Predvečerje	136

Dnevnik iz JNA	140
Blagoglasja	154
Panonija	156
O autoru	161
Impresum	163

GLOSE

KRISTOVO USKRSNUĆE KAO STILSKA FIGURA

Prije nego što se prihvatimo analize jednoga od najglasovitijih Tertulijanovih teoloških izvoda, navest ćemo Carla Gustava Junga, iz uvoda u *Psihologiju i alkemiju*, koja se odnosi upravo na dotični Tertulijanov silogizam; a navest ćemo je upravo zato kako bismo bjelodano pokazali da smo duboko svjesni pogibeljnosti i *nepoželjnosti* posla u koji se upuštamo.

„Ne posjeduje svatko“, piše dakle Jung, „duhovnu snagu jednoga Tertulijana, koji očigledno ne samo što je mogao podnijeti protuslovnost nego je ona za njega čak najviša religiozna izvjesnost. Kad bi se, međutim, nedostavno razvijenu umu, koji, kao što je poznato, uvijek drži najviše do sebe sama, prohtjelo učiniti paradoksalnost neke vjerske izjave predmetom svojega koliko ozbiljnoga toliko i nemoćnog razmišljanja, taj bi brzo udario u ikonoklastički porugljiv smijeh, upirući prstom u svima razotkrivenu 'inepciju' misterija“.

Kristovo rođenje, smrt, uskrsnuće, On sâm, danas se mogu gotovo podjednako dovoditi u sumnju. U Tertulijanovo doba, reklo bi se, generacijski doticaj s Nazarećaninom još nije bio izgubljen, i njegovo su rođenje i smrt (za razliku od uskrsnuća) morali biti još prilično stvarni. Tertulijan se obraća svom dobu i uvjerava ga da, ako već prihvaća Betlehem i Golgotu, nema razloga ne prihvatiti i (zasljepljujuću i onijemljujuću, kao pogled mitskog baziliska) trijumfalnu prazninu Groba: to se naime, veli Tertulijan, ne protivi prirodi ili razumu ništa više nego ono prethodno. Taj *argumentum* Kristova uskrsnuća on je ovako izložio:

„Natus est Dei Filius: non pudet quia pudendum est; et mortuus est Dei Filius: prorsus credibile est quia ineptum est; et sepultus resurrexit: certum est quia impossibile.“

(Ili, u hrvatskom prijevodu: „Sin Božji se rodio: nije to sramno jer bi trebalo biti sramno; Božji je Sin i umro: upravo je zato prihvatljivo jer je besmisleno; i, pokopan, uskrsnuo je: izvjesno je jer je nemoguće.“)

Zapaža se jedna nedosljednost: u trećem navratu naslov „Dei Filius“ ispušten je. Da je Tertulijan rekao: „et sepultus *Dei Filius* resurrexit“, njegov bi se argument raspao, kao kula od karata. Ako naime *rođenje* i *smrt* nisu primjereni naravi Božjega Sina, tada joj je *uskrsnuće* vrlo primjereno, i ako je neprimjerenost dokaz istinitosti, tada je upravo ono vrlo nesigurno. I tako Tertulijan ovo troje, *rođenje* i *smrt* na jednoj strani i *uskrsnuće* na drugoj,

nikako ne uspijeva učiniti istodobno nevjerojatnima ili istodobno vjerojatnima.

Pogledajmo od čega taj teolog polazi. Što je izvjesno? Staja i križ: rođenje i smrt. U te dvije pouzdane činjenice, koje opće mišljenje nema razloga ne odobriti, on udijeva, kao konac u iglene ušice, ono „Dei Filius“. Sad se čini da je njihova pouzdanost zapravo pouzdanost teološkog paradoksa. Nasuprot tome, među pukom (ma kako praznovjernim, ili upravo zato) doimlje se vrlo sumnjivim da bi jedan mrtvac ustao iz groba.* Tertulijanov bi umetak, „Dei Filius“, narušio taj već postojeći paradoks, koji opisuje logičko biće *uskrснуća*. On je stoga prisiljen da ga izostavi. Pretpostavljam da je Tertulijan osjetio kako ga je tu pograbila neka nemilosrdna igra. Ipak, radije vjerujem da on nije dopro do jasne svijesti kako iz te igre može izaći samo kao sramni prividni pobjednik, nego da ju je samo naslutio. U suprotnome, morao bih ustvrditi da je Tertulijan opazio kako „Dei Filius“ tvori lijep paradoks s onim *natus* i s onim *mortuus*, ali nipošto ne i s onim *resurrexit*; i stoga je spomenuo *Božjeg Sina* samo gdje mu je bio potreban, a izostavio ga gdje mu je smetao, upotrijebivši ondje riječ puka: mrtvac, pokopani.

Vjerujem, dakle, da je spomenuto izostavljanje posljedica Tertulijanova usputnog zapažanja određenoga stilskog nesklada.

* Usp. Act. 17, 32: „Kad su čuli za uskrснуće od mrtvih, jedni se počеше rugati, a drugi govoriti: 'O tome ćemo te poslušati drugi put'.“

TKO JE CORTO MALTESE?

RODOSLOVLJE I OKO NJEGA

„Tko ste vi? Što radite ovdje?“, pita Maltežanina barun von Ungern-Sternberg alias Ungern-kan u njegovoj sibirskoj epizodi (v. *Stripoteka*, br. 780), „Nosite kapu oficira gardijske artiljerije, pomalo selektivnog roda vojske KOJI NE PRIMA CIGANE ILI MORNARE.“

„Kapa je poklon, ime mi je Carlo Maltese“.

Doista, fascinantni je zapovjednik Azijske konjičke divizije na dobru putu: tajanstveni pustolov koji mu je dopao šaka zaista je i mornar i, barem napola, Ciganin: Corto Maltese je sin Niñe Gibraltarske, „glasovite španjolske Ciganke“ koja ga je poučila da se čuva zelenookih žena i da će mu se smrt primaknuti kad susretne svog dvojnika, i jednog anonimnog mornara s Cornwalla, iz te mitske Kornovalije koju ova Prattova inačica tečaja *historiae* (ili *geographiae*) *universalis* također neće moći mimoići. Corto je mogao biti rođen oko 1890.: sve se njegove pustolovine događaju u relativno ograničenom vremenskom okviru prvog svjetskog rata i neposrednog poraća, otprilike od 1915. do 1920., ali je zato prostorni okvir doslovce neograničen, kao i globus; dosjetka je posve zenonovska (ili pascalovska): kao odgovor na vanjsko ograničenje koje mu je nametnuto, X pribjegava onoj drugoj beskonačnosti, beskonačnosti unutrašnje djeljivosti.

Kao što smo čuli, jedan mornar može doprijeti tako duboko u kontinentalnu unutrašnjost (tromeda Mongolije, Rusije i Kine) samo uz cijenu gubitka svoje mornarske kape, tog najrječitijeg obilježja svog mornarskog identiteta. Ali u Peruu, na primjer, na Maraňonu, on ima svoju kapu i kapetan riječnog broda obraća mu se s: „*Dragi kolega*, da sam na vašem mjestu...” (v. *Strip art*, br. 54). U Brazilu također, kada ga njegova prijateljica Morgana predstavlja jednom njemačkom plemiću: „Ovo je kapetan Corto Maltese“.

Barun Hans von Mannteufel: „Kapetan brazilske mornarice?“

Corto: „Ne, ne... Ja sam kapetan za svoj račun“.

Von Mannteufel: „Bojim se da ne razumijem“.

Corto: „Nije ni potrebno. A sada idem. Doviđenja i u zdravlje!“

(v. *Strip art*, br. 29)

Na koncu, da zaokružimo ovaj opis *dojma na prvi pogled* što ga ironična Maltežaninova

pojava ostavlja među ostalim stanovnicima njegova kozmopolitskog svijeta, prisjetimo se trenutka kad Corto, ponovno u Brazilu, odlučuje isprovocirati sukob s uniformiranim eksponentima jedne zločinačke hunte.

Corto: „Jedna angloamerička kompanija za eksploataciju urođeničke radne snage kani ispitati projekte gospodina pukovnika Gonzalueza, pa su zato poslali profesora Steinera kao predstavnika...”

Kapetan de Oliviera: „Eksploatacija urođeničke radne snage? Jedna angloamerička kompanija s pomorskim predstavnicima probušenih ušiju i s pseudoprofesorima? Sve mi to zvuči kao lažan novac.”

Corto: „Ah, dobro je počelo. Zašto mi ne vjerujete? Napokon, i vaša je vlada dopustila da je predstavlja jedan operetni kapetan kao što ste vi.”

(v. *Strip art*, br. 28)

RODOSLOVLJE, ONO DRUGO

Onkraj pozornice, iza kulisa, Corto Maltese je rođen 1. travnja 1970., po narudžbi pariškog magazina *Pif*. Obratite pažnju na taj izvrsni datum: 1. travnja. Ne ruga li se to fikcija takozvanoj stvarnosti? Maltežanin se tada pridružio nizu izvanrednih junaka što ih je Pratt već bio zamislio, u Italiji i Argentini, poput Asa Pika, narednika Kirka, Ernyja Pikea, Ann i Dana (*Ana iz džungle*) i drugih. Sam je pak okružen mnoštvom sjajnih likova, koje bi jedna učena klasifikacija poželjela razvrstati na „fiktivne” i na „historičke”. U prvoj bi se, primjerice, našao i takav velikan spekulativne misli kakav je profesor Steiner ili, recimo, sve Maltežaninove ljepotice, Pandora, Esmeralda, Melody, Soledad, sve te divne djevojčice koje okuplja neprikrivena partenofilija ovog čudesnog demijurga. U drugu bi skupinu, ništa manje diskutabilno, dospjela sva sila povijesnih figura, tih pronalazaka bibliofilske strasti u najplemenitijem smislu, čitavi svjetovi oficira, dekadentnih aristokrata, revolucionara, pjesnika i mistika, među kojima i Cortov ponajbolji prijatelj, neodoljivi Rus Rasputin. Moramo, međutim, biti vrlo oprezni. Ponajprije, ambiciozna bi klasifikacija morala biti opremljena sasvim ozbiljnom erudicijom. Treba, primjerice, u jednoj epizodi iz prvog svjetskog rata na talijanskom tlu, u imenu sporednog lika Hernestwaya prepoznati anagram koji skriva ime i prezime autora *Zbogom, oružje* i čijim se sastavljanjem Pratt pozabavio kako bi uputio svoj hommage izvorniku fabule. Ili, što reći na ona suptilna poigravanja s jednom poviješću ograničenih mogućnosti, s poviješću ponavljanja i varijacija (borgesovskom poviješću: od 1950. do 1964. Pratt je bio Borgesov sugrađanin), kao u onoj

oniričkoj epizodi među megalitima Stonehengea (v. *Strip art*, br. 48)? U toj su priči Britaniji zaprijetili Nijemci, britanskom generalštabu jedna podmukla njemačka podmornica kojom upravljaju braća Hengest i Horst, uz pomoć informacija što im ih dostavlja njihova sestra Rowena; kao da dopušta mogućnost jedne zanosne reinkarnacije, Pratt priziva analogni trenutak drevne britanske povijesti, na usta svog čarobnjaka Merlina: „Čekajte da se malo prisjetim. Poslije odlaska Rimljana, jedan engleski kralj, Vortigern, udružio se s dvojicom saksonske braće, Hengestom i Horstom, i obećao im posjede u Engleskoj ako istjeraju neprijatelja. To su i učinili; zatim je Vortigern oženio njihovu sestru, lijepu Rowenu... Ali nakon par godina, Hengest je pozvao druge Saksonce i zauzeo Vortigernovo mjesto“.

Pratt si, štoviše, dopušta da šaljivo razrađuje analogiju:

„Nema više rimskih saveznika“, primjećuje vilenjak Oberon, „otišli su 418. poslije Krista. Na njihovu su mjestu sada Amerikanci, što se svodi na isto...“

Napokon, taj stari profesor Steiner, ta brkata ispičutura, taj veličanstveni *relativizator* koji svoju nadahnutu spekulaciju na jednom jedrenjaku negdje na Atlantiku zaključuje konstatacijom da „u stvari, ništa više nije sigurno, sve postaje moguće“ (v. *Strip art*, br. 25, str. 47) – nije li to zapravo zabašureni izumitelj jedne kozmološke teorije koja je, početkom XX. stoljeća, u ovoj stvarnoj povijesti, zatvarala i otvarala epohe? Nedavno smo imali priliku da se zabavimo čitajući, na stranicama jednog književnog časopisa otvorenog alternativnome*, kako se smrtno ozbiljno citira to zakučasto umovanje profesora Steinera, ta ironična Prattova igra, kao nedvojben doprinos spekulativnoj spoznaji kategorija Slobode i Nužnosti, kao da nije riječ o pukoj šaljivoj provokaciji koja dežurnim eruditima podmeće divno zapleteno bulažnjenje, s jednom jedinom „učenom“ aluzijom, koju međutim – upravo nju – oni neće prepoznati. Uostalom počujmo:

„Tristane, svijet u kojem živimo je, srećom, ograničen. Dovoljno je samo nekoliko koraka da bismo izašli iz svoje sobe, samo nekoliko godina da bismo izašli iz svojeg života; ali pretpostavimo da se, iznenada, u tom mračnom prostoru izgubimo slijepi... Sve će nam izgledati ogromno, a naša soba će biti nevjerovatno velika, do te mjere da će biti nemoguće... Nemoguće! A međutim, jedan odgovor može sve razjasniti; a ti ćeš postaviti stotinu drugih pitanja i bit će stotinu drugih odgovora... Vidjet ćeš da 'apsolutno' ne postoji ni u jednom ni u drugom smislu, da je sve moguće.“

(Jeremija Steiner)

Treba li i podcrtati tu riječ koja je već u navodnicima? Treba li napominjati da je to „apsolutno“ jednostavni negativ onoga što se, prema lijepim pravilima literarnog aludiranja, ne smije izravno imenovati? Pred tim činom uozbiljena teoretičara koji citira hermetično-nesuvislo bulažnjenje nekog fiktivnog junaka jedne masmedijske umjetnosti, mi smo doista pred prizorom gdje najbezazlenija od svih fikcija, umjetnička, vuče za nos sudionike stvarnog.

* Lj. Kljakić, *Korto Maltese i utopija slobode*, Quorum br. 4 (1988.), str.360-366.

ANATOMIJA I FIZIOLOGIJA KULTA

Bilo bi korisno na trenutak zažmiriti i pokušati zaboraviti sve simpatije i oduševljenje s kojima je dočekana pojava malteškog lualice; ili, ako hoćete, bilo bi zanimljivo demonstrirati stanovito *paralelno diferencijalno čitanje* neke od Cortovih epizoda, manje-više nasumce odabrane, pri čemu bi jedno čitanje bilo „pred-kultno“ („prvo“), a drugo – usporedo – „kultno“ (ili „n-to“). Uzmimo da nam je ogledna epizoda ona priča iz Perua, koja počinje na parobrodu na Marañonu i u kojoj se kapetan parobroda obraća Cortu s „dragi kolega“ (v. *Strip art*, br. 54).

Priča počinje *in medias res*, s tim momkom sa zaliscima i s obilatim mlazom krvi iz nosa (ali bez minduše, budite spokojni), koji sjedi na podu palube, a oko njega se sjatili putnici; zatim pratimo nastavak te grube tučnjave u vrlo tvrdoj prezentaciji, tučnjave koju Corto okončava popravljajući ovratnik i s jednom ogrebotinom na licu koja ga, ne brinite, može bitna čitateljice, čini još privlačnijim. Nato mu prilaze dva stara dobra Židova, profesor Steiner i Levi Colombia, odobravajući što je upravo premlatio jednog „pobornika robovlasništva“. Ali Corto odvrća: „obojica ste se prevarili; to što radi Mendoza mene ne zanima“ (Cortov su razlog obilježene karte). Koji časak kasnije, u kabini, tri prijatelja pretresaju jednu obiteljsku tragediju, slučaj engleskog liječnika Stonea kojemu su ovdašnji Indijanci ugrabili ženu i dijete, a nedavno je otkrio da među njima ima živa i zdrava unuka... Corta još drži zlovolja: „Niste me valjda pozvali čak ovamo kako biste mi ispričali taj roman u nastavcima?“ Dakako, dobit će zadatak da izbavi unuka. Parobrod pristaje u Borjasu; Corto tu upoznaje starog Stonea i jednog gorostasnog fratra divljeg izgleda koji ga uvodi u pojedinosti: Corto mu upućuje dobro odabrani kompliment („Slušaj ti, lijepi debeli fratre...“) te ubrzo iščeprka drugu priču, skrivenu ispod one o Stoneovima – priču o zlatu. „El dorado... Las siete

ciudades de Cibola.“ Potom mu dodjeljuju indijanskog vodiča po imenu Marangue; u prašumi, Corta ugrize koraljna zmija, Marangue ga liječi i tada se ispostavlja da je on plemenski vrač i malome Stoneu djed po majci. Potom obojica napadaju Mendozin brod, krcat zarobljenim Indijancima; za odmazde, Marangue zaradi tri Mendozina metka, ali preživljava zahvaljujući tajanstvenoj magiji koju doktor Stone kasnije ovako racionalizira: „snagom volje zaustavio je unutrašnje krvarenje“. Unuka dovode djedu Stoneu kojem se u prvi mah otimlje: „Pa to je Indijanac, mali tetovirani Indijanac...“. No, potom se sve okončava na najbolji mogući način.

Nije li već to „prvo“ čitanje dovoljno da konstituirá „drugo“? Psihoanalitički rečeno, kult nije Zadovoljstvo, on je Žudnja. U jednom trenutku čitatelj prihvaća igru: tada vidi da je druga strana spremna. Tako se u svakoj karici priče može uspostaviti jedna paradigmatška vertikala.

„Obojica ste se prevarili“: to priziva onu brazilsku epizodu u kojoj Corto odbacuje političko osmišljenje svoje akcije: „Ja radim za funte“. Funte, koje će u sljedećoj epizodi pokloniti pobunjenicima. Ili, prije toga, začuđujuća odrješitost s kojom odbija Steinerove zabrinute savjete: „Slušaj, stari moj, već odavno sam rješavam svoje probleme i uvjeravam te da nemam želju da to mijenjam po bilo čijem savjetu... Poveo sam te zato što si mi simpatičan; ali ako želiš da se baviš cenzurom, treba da mijenjaš adresu...“ (v. *Strip art*, br. 28).

Jedna etika trenutka. Ukoliko svaka etika počiva na stanovitim univerzalijama, to je anti-etika; kao što je i sam Maltese, u jednom dubljem smislu, ne etičkom nego morfološkom, zapravo anti-junak.

„Lijepi debeli fratar“: grubost, nezgrapnost i čudovišnost nisu nespojive s lijepim dušama, naprotiv. Opsjednutost teratologijom, krabuljama, maskama: zlo je uvijek samo privid – vrijeme, vrijeme čitanja, jest taj element koji ga raspršuje. Daleko od toga da bude alternativno načelo, zlo je zapravo nestvarno, kao u doktrinalnoj teologiji. Uvijek se svodi na slabašnu devijaciju: svijet, stoljetni svijet, povijest ljudskog roda i njegova tradicija, uvijek je na strani dobra (točnije: ona jest dobro, kao i u onoj priči s Port-Ducala (v. *Strip art*, br. 38) u kojoj se plemenska tradicija na koncu isprečuje čudovišnim ambicijama nekog kukavnog parvenua. Smrt koja zatječe zlo zapravo ga spašava od ništavila: da nije smrti, pokazalo bi se da ono ne postoji.

„El dorado“: neumorne potrage za nekim blagom, a što je još ljepše, i čitatelj se poziva u potragu, za skrivenim obavijestima, u potragu po *zemljovidu djela*: tako „sedam gradova

Cibole“ susrećemo ponovno u nekoj venecijanskoj epizodi, „Anđeo na istočnom prozoru“, ucertane na ljudskoj pergameni koju čuvaju redovnici s otoka Sveti Franjo Pustinjak u venecijanskoj laguni.

„Mali tetovirani Indijanac“: jedan Prattov „kult“, kult djece, upravo *homunculusa*, starmalih.

„A što ste vi očekivali? Malog lorda Fontleroa odjevenog u organdin?“, Maltese uvijek ironizira s pozicija onoga što je odsutno. Kozmopolitizam u njegovoj inačici, to je nastup u ime odsutnog. Podjednako ismijava prevratničke zasnove svojih urođeničkih prijatelja kao i ekskluzivne Europljane opterećene kastinskim obrascima: „Ali ti možda zaboravljaš da je ona tu odrasla,“ obraća se Tristanu na njegovu jedrenjaku „Dreaming boy“ (v. *Strip art*, br. 25), „Daleko od tvoje konzervativne, uredne i dosadne Engleske koja se sastoji od pijenja čaja i podizanja obrva.“

Ugriz otrovnice: paradigma *narušene avanture*. Avanture kojoj je vrhunac okrnjen. To je u vezi s činjenicom da Pratt zapravo piše *roman*. U svakoj od tih kratkih epizoda osjećate taj veliki prostor koji je oko nje, prostor romana, gotovo flaubertovskog romana. Snage kohezije upravo su dostatne: reminiscencije i uspomene, ta Maltežaninova najdraža zabava, ta izrazita autoreferencijalnost. Pratt voli pripovijedati naširoko i bez žurbe: u velikim pričama, poput „Corta u Sibiru“ ili nedostižne „Balade o slanom moru“, on je doista u svom elementu. Ako se *pripovijetke* mogu dobiti *intenzifikacijom* osamostaljivih dijelova romana, onda se *roman* dobiva *ekstenzifikacijom* (erozijom, u geološkom smislu) „ulančivih“ pripovijedaka.

NAZOČNOST BORGESA: POREDBENA INTERPRETACIJA

Pratt (1927. – 1995.) je još četrdesetih godina, zajedno s Battagliom, Ongarom i Faustinelijem, utemeljio *Venecijanski krug*, proklamirajući prosvjetiteljsku nakanu da za omladinu priređuje u stripu velikane pustolovne književnosti: od Homera do Kiplinga, Conrada, Melvillea, Stevensona i Londona. Tu će otvorenost prema „visokoj“ književnosti Pratt, dakako, zadržati i nakon što stane oblikovati vlastite junake, počevši od Asa Pika (Asso di Picche, 1945.). Borgesova pripovijest „O izdajici i junaku“ (zbirka *Ficciones*, 1944.) poslužit će mu kao literarni predložak za epizodu Corta Maltesea pod naslovom „Koncert u o-molu za harfu i nitroglicerina“. (Ta je epizoda kod nas objavljena u dva navrata: kompletna, tj. dvadeset tabli, u *Strip Art*-u br. 47, te u *Politikinom zabavniku* skraćena za četiri table.)

Poznajemo Borgesovu sklonost motivu *dvojnika*; u spomenutoj se priči pozabavio njegovim

obrtajem, obrnutom inačicom. (Dvojica su zapravo jedan, pročitano straga, daje jednoga koji je dvostruk i dvolik.) Naslov priče „O izdajici i junaku“ varljivo nagovješćuje množinu: posrijedi je zapravo jedan jedini protagonist. Kad je riječ o *doppelgänger*-u, Borgesa podjednako zanima njegova „fait divers“-inačica (otjelovljena u „neponovljivom varalici Tomu Castru“, primjerice), kao i ona metafizička: u „Teolozima“ (zbirka *El Aleph*, 1949.), tako, uživa motreći dvojicu sukobljenih ljudi koji na koncu razumijevaju da su jedan čovjek. Motiv dvolikog čovjeka, koji uključuje postupno prepoznavanje, zacijelo mu je manje blizak; ali on nepogrešivo evocira književnost čijim je deklariranim poklonikom: pustolovnu književnost. Dvostrukost s prepoznavanjem, to je dobra definicija njenih omiljenih stereotipova i modela psihologiziranja.

„O izdajici i junaku“ počinje *neodlučno*, ovim kolebanjem: „Radnja se zbiva u potlačenoj i neslomljivoj zemlji: Poljskoj, Irskoj, Republici Veneciji, nekoj južnoameričkoj ili balkanskoj državi (...). Uzmimo (radi pojednostavljenja) da je to Irska; uzmimo, 1824.“ Prva Prattova korekcija tiče se vremena. Kako je poznato, sve se Maltežaninove pustolovine odigravaju unutar drugoga desetljeća našeg stoljeća. Na *junakovu* grobu, koji Corto posjećuje iste noći kada je stigao u Dublin, stoji natpis: „Patrick Finnucan, 1885. – 1917., Fianna“. Nešto dalje saznajemo da je od te smrti proteklo dva mjeseca. (Priča je, reklo bi se, uklopljena u onaj niz zapletenih događaja što ga je pokrenuo tragični irski ustanak na drugi dan Uskrsa (24. travnja) 1916. pod vodstvom sir Rogera Casementa i Patricka Pearsea. *Sinn Féin* Griffitha i De Valere bijaše tada ostao po strani, neupleten u tu beznadnu urotu koju su Englezi prerano otkrili, zahvaljujući američkome izdajstvu uosobljenom u nedostojnom Casementovu tajniku Christiansenu. Neke paradigme, dakle, nudi sama povijest.)

Borgesov *trokut* sastavljaju: umoreni heroj imenom Fergus Kilpatrick, za kojeg se ispostavlja da je zapravo smaknuti izdajnik; J. A. Nolan, njegov doglavnik i dramaturg tobožnjeg atentata na Kilpatricka; pripovjedač Ryan, Kilpatrickov praunuk, budući istraživač i gonetač istine. U Prattu, *junak* se zove Patrick Finnucan, njegov ubojica i *izdajnik* je major O'Sullivan, *pripovjedač* je Patrickov brat Sean. Pripovjedač je u Prattu marginalan: mjesto trećeg člana trokuta zauzima netko prikladniji – djevojka. Banshee O'Dunaan, između dvojice muškaraca, Junaka i Izdajnika. (Kad mu predstave Banshee, Corto je pita nema li to ime u irskome neko zlokobno značenje. Corto se tu zapravo, da tako kažemo, neodređeno prisjeća jedne natuknice iz Borgesova *Priručnika fantastične zoologije*: „BANSHEE. Čini se da nitko nije vidio tu 'vilinsku ženu'. Njen je krik nejasniji od žalobnih krikova koji odjekuju irskim noćima i (prema djelu sir Waltera Scotta *Demonologija i čarobnjaštvo*) škotskim visoravnima. Prikrada se kući koju opsjedaju duhovi, predskazujući smrt nekoga u

obitelji...". Napomenimo da je prvo izdanje *Priručnika* dovršeno 1954. i objavljeno 1957., a da je Pratt od 1950. do 1964. živio u Buenos Airesu.)

Banshee nije, dakako, bez stanovitog odnosa ni prema Maltežaninu, ali to je posve druga razina. U skladu sa strukturalističkim navadama, Corta možemo zanemariti: nije distinktivan. Njegova je posvudašnjost gotovo posvudašnjost čitatelja. To je *promatrač* čija glava, u krupnom planu, zauzima desni rub bajoslovne četvorine. Čitatelj mu tako gleda u potiljak: nastaje magično (borgesovsko) kvadriranje fikcije; ono ih izjednačuje: tko zna nije li čitatelju za leđima naredni promatrač? Svoj kutak Corto napušta samo da bi nastupio kao *deus ex machina* u toj priči kojoj nedostaje snage da se sama rasplete.

Ključno Prattovo produbljenje Borgesova predloška jest tobožnji *izdajnik*, onaj koji se samozatajno dao žigosati, istinski *junak*: major O'Sullivan. Kao i u Borgesu, ispod krinke Junaka krije se Izdajnik; povrh toga, ispod krabulje Izdajnika krije se Junak. Najlogičnijom operacijom, Pratt umnaža Borgesova dvostrukog čovjeka. U njega, za razliku, simulirani atentat na Junaka nije anonimn: „O'Saliven je to preuzeo na sebe prilikom jednog putovanja pukovnika Kinga u Englesku. Od tada O'Salivena mrze njegovi sunarodnjaci a sumnjiče Englezi. Pravi heroj je on, O'Saliven, ali nitko to nikada ne smije saznati“, pripovijeda Sean. Čemu ta diskrecija? „Irski narod i *Sinn Fein* moraju imati nekog mučenika, nekog ko će biti primjer, da bi nastavili borbu do konačnog oslobođenja. Lik Pata Finakena treba da ostane netaknut. Za istoriju, on će biti naš heroj.“

Simulirani je atentat, dakle, u Prattu poslužio za oblikovanje još jednog „dvolikog čovjeka“: istim potezom kojim je jedan dokinut, drugi je uspostavljen. Umorstvom (zapravo smaknućem) junaka (zapravo izdajnika) Finnucana biva otisnuta njegova negativna kopija: izdajnik (zapravo junak) O'Sullivan. Borgesova je priča priča o Junaku koji to nije; Prattova još, i ponajprije, i priča o Izdajniku koji to nije. Medij je stripa sasvim dobro podnio to dodatno kompliciranje.

Pratt obožava, da tako kažemo, *likove snažna značaja*. Oni ne mogu biti negativni likovi: zlo je nestvarno, kao u pravovjernoj teologiji. O'Sullivan je tipična prattovska kreatura: mršavac, podočnjaci i izborano lice koji sadrže tajanstvenu patnju, luđački prodoran pogled, gorka iscerenost crta koja je pomalo osmijeh. Daljnji dokaz da tvorac voli svoj lik: dodjeljuje mu amblem, još jedan rekvizit *imagea*. O'Sullivan, čovjek škrt na riječima, neprestance mrmlija svoje „hmmmm“... A propos, navedimo onaj kvadrat tanana humora iz pete table:

O'Sullivan: „Hmmmm... Korto Malteze, hmmmm... La Valeta, Malta, hmmmm...“

Nastanjen u Antigvi, hmmm... malo ste predaleko od svoje kuće...”

Corto: „Hmmm... i to se ponekad događa.”

Povrh svega, O’Sullivanu dobro stoji beretka engleskih pomoćnih jedinica, a Pratt obožava eleganciju, pogotovo eleganciju uniforme. Ukratko, major O’Sullivan je *simpatičan*. Iole nepovršan čitatelj Prattovih stripova prepoznat će tu ključnu riječ, taj *mot clé*: biti ili ne biti *simpatičan* – riječ je koja sve objašnjava, činjenica tvrđa od činjenica, razlog dovoljan i neoboriv. (Još pedesetih godina, u djelu *Bush pilot*, glavni junak le June, dok osuđen napušta sudnicu, izgovara riječ koja objašnjava poraz: „Nisam netko tko privlači *simpatije*.”)

Banshee: „Nekada su Pat Finaken i O’Saliven bili veliki prijatelji, a onda... Ja sam se našla između njih dvojice. Bili smo lijep trio sve dok me O’Saliven nije zaprosio. Ponosila sam se jer sam duboko voljela O’Salivena. Zatim je počela buna i on se predao Englezima...”

Corto: „I ti si se udala za Pata Finakena... iz prezira.”

Banshee: „Možda, ali tokom vremena sam se vezala za Pata... Ali ti sve brzo shvaćaš, zar ne, Korto Malteze?”

Corto: „Nije bilo teško. A sada, pošto sam ti poslužio kao Zid Plača, šta ćeš učiniti?”

Banshee: „Slažem se, govorila sam malo više nego obično. Zar se to tebi ne događa, Supermene?”

Corto: „O da, da... Samo, mnogo je vremena prošlo od tada.”

Banshee: „Shvatila sam, ti si stari pas koji svoje rane liže u samoći.”

Corto: „E, da. Slušaj, Jovanko Orleano, jedan engleski žandar nas prati...”

To je ulomak nad kakvim bismo poželjeli osporiti trijezne prosudbe nekih poklonika i kritičara, poput one Zorana Đukanovića u *Quorumu*, 1/1989.: „Za Pratta se zna da je šezdesetih godina razmišljao da postane pisac. Ne znamo kakvog bi uspeha imao u takvom pokušaju, ali je sigurno da njegovi scenariji nisu sami po sebi dovoljni za autonoman književni tekst.” („Vavilonske niti Korta Maltezea”).

Je li, naime, Prattov tekst doista nesposoban funkcionirati kao „autonoman književni tekst”? Međutim, to pitanje nema smisla. Tekst se stripa nužno opire izoliranju, jer je na neki način već rezultat kompromisa u interesu te alijanse koja definira medij: „tekstualnog predloška sa poetičnom stripovnom vizualizacijom” (ib.). Razine se „književnog” i „stripovnog” teksta presudno mimoilaze. Dok nam se književnost s ovog aspekta jasno ukazuje kao područje iznimne devalvacije obavijesno-stilskih sredstava, strip se (kao i film, uostalom) čini nekom

vrstom praknjiževnosti: tekstualni postupci kao da u njemu uporno održavaju „visoku cijenu“. Sredstva koja bi se u „čistoj“ književnosti činila na rubu nedostojnih ili neuspjelih, u stripu su nerijetko upravo dobrodošla. Izdvajamo dva Prattova „s sofisticirana“ postupka: eruditsku obavijest i autocitat.

Učena obavijest u Prattovoj inačici dala je jedan granični model „slikovnih priča“, jednu njihovu amplitudu: pomno odvažnuta, ozbiljna i korektna erudicija, koja se nerijetko kreće samim rubom ugrožavanja konvencija pustolovnog žanra. Amplituda simetrično oprečna Prattovoj mogla bi se oprimiti „pričama Broja Jedan“ iz *Alana Forda*: tu smo na suprotnoj granici eruditskog stripa, s minimumom korektnih znanja, ali koja je još uvijek „učeni“ strip, budući je to po svojoj intenciji – intenciji u ime koje se rječito popunjavaju sve *praznine*: „Ne znam jesam li ti ikad pričao o tome kako me Periklo pozvao u Atenu da podučavam neke stvari Tacita, Euripida, Eshila i Sofokla?“ (v. „Sve što ne znate o Custeru, Leonidi, Nelsonu, Karlu Velikom, Juliju Cezaru, Laffitteu, Heleni i Homeru“, *Alan Ford*, broj 343, str. 72).

Ako se u Prattovu slučaju radilo o vrsti i stupnju „učenosti“ kakvi se u okviru medijskih uzusa ne očekuju, u Magnusa-Bunkera posrijedi je „učenost“ koja je, naprotiv, čak ispod očekivanja: potonji su pripovjedači takve dične neznalice kakvih se s vremena na vrijeme moraju prestrašiti i ogrezli liferanti masovne kulture.

Autoreferencija se u Prattu ni za trenutak ne može isključiti iz vida: podjednako tekstem i crtežom, on se kontinuirano citira. Naveli smo kvadrat u kojemu se Corto zabavlja preuzimajući na trenutak O’Sullivanovu poštapalicu „hmm“. U jednoj od Maltežaninovih južnoameričkih pustolovina (*Strip Art*, br. 27), prizor upoznavanja sa čarobnicom Zlatoustom ponudit će nam tananu reprizu te epizode. (Prepisujemo dijalog ne štedeći na besmisleni prostoru.)

Zlatousta: „Taj lijepi mornar mora da je, čekajte, nemojte da mi kažete, mora da je... g. Korto Malteze. Da, da, to je zaista on.“

Corto: „Dobar dan, gospođo.“

Zlatousta: „Korto Malteze, mornar, prijatelj Ogun Feraja. Da, da, Korto Malteze, sin Ninje Gibraltarske...“

Corto: „Otkud ti sve to znaš?“

Zlatousta: „O da, da. Upoznala sam tvoju majku preko jedne Engrove slike. Majka ti je bila slavna, gibraltarska zaručnica, jako poznata Ciganka. Da, da. Zatim je otišla na Maltu s jednim mornarom s Kornvala...“

Corto: „Fantastično. Osjećam se kao da sam sreo neku staru tetku i listam

porodični album.“

Zlatousta: „Ah, stara tetka, da, da, iako sam čak poznavala tvog pradjeda koji je ratovao u Kemadi na sjeveru Brazila...”

Corto: „Pa dobro, Zlatousta, ti me stvarno iznenađuješ. Kako ti polazi za rukom da imaš manje od dvjesto godina?”

Zlatousta: „O da, da, dobro se držim. Uvijek sam u društvu veselih osoba.

Slušaj, Korto Malteze, dođi sa mnom...”

Corto: „Da, da, idem s tobom, da, da...”

Ponavljanje posjeduje jedinstvenu i u načelu neiscrpivu osjetilnu, tj. estetsku, vrijednost. *Aísthēsis* koja se budi dok ispod gornjeg dijaloga naziremo jedan prethodni dijalog – jest užitak opetovanja: jednostavni čin ponavljanja kao da je u temelju svekolike metaforike, on je stožer i konačni iznos čitave logike, na njegovoj izvjesnosti počiva svo naše znanje. Prisjećamo se nekih Proustovih redaka. Našli smo ih, onomad, na pomalo neočekivanu mjestu. („Zašto da ne?”, primijetio bi tajnoviti Ungern-kan, „Poezija i mač ponekad mogu ići ruku pod ruku (veliki top malo manje)...”, v. „Corto Malteze u Sibiru”, *Stripoteka*, br. 781, str. 48). U slavu svekolike „alternative”, prepisujemo ih upravo s tog mjesta: dakle u antologiji Basila Liddella Harta *Mač i pero*, toj „zbirci tekstova iz dela najpoznatijih vojnih pisaca od antičkog doba do danas” što ju je za jugoslavensko općinstvo preveo potpukovnik Dušan Isaković a izdao Vojnoizdavački zavod (Beograd, 1985.), na stranici 187. može se pročitati ulomak iz Proustova *Sećanja na prošle stvari*, iz „poglavlja *Žermantski (!) put* gde pripovedač posećuje svog prijatelja Sen Lupa u garnizonu gde ovaj služi kao vojnik“:

„Kažeš mi da se planovi bitaka kopiraju. Ja, zaista, kao što si i sam rekao, nalazim nečeg *estetskog* u tome kada ispod neke savremene bitke vidim plan neke ranije. Ne mogu ti izraziti koliko mi je to privlačno.”

KAZALIŠTE

„Licem mu je brazdao kivan ožiljak“, tako započinje Borgesova pripovijest „Oblik mača“. U Pratta, u Maltežaninovoj afričkoj pustolovini (v. *Strip Art*, br. 19), kapetan Brad ima tek zvjezdolik žig na sljepoočici. Iako ne slijedi Borgesova u stopu, iako mu je njegova priča samo neka vrst intonacije, Pratt je sačuvao tu pojedinost; krijepe ga u tome bar dva razloga: prvo, taj je detalj skroviti hommage autoru *Izmišljaja*; drugo, ožiljak je doista *žig*, Kainov pečat, znamen bratoubojice: „Zar ne vidite da na licu nosim biljeg svoje podlosti?”, pita Borgesov

protagonist, Vincent Moon. Prattova priča, međutim, ne započinje *in medias res*, već polaganije, citatom iz Rimbauda (nipošto slučajno: pjesnik je također imao značajnu, krijumčarsku, afričku epizodu), raspoređenim po kvadratima prve table. Kvadratâ je sedam: u prvome se vidi polje kaktusa, u drugome zemljana građevina s primitivnim minaretom, u trećem uznosite glave dviju deva, u četvrtom štipavac na pijesku, u petom pripralni onodobni mitraljez s bubnjem, u šestom crni stražar s puškom, u sedmom, najzad, podignuta zastava britanskih *King's African Rifles*. Prattov se minimalizam sastoji u odustajanju od pokušaja da se prikaže stvarnost: na mjesto stvarnosti dolazi *rekvizitarij*.

Za razliku od stvarnosti, rekvizitarij je iscrpiv i prebrojiv. Sastoji se od ograničena broja dobro omeđenih predmeta. Rekvizitarij je, također, digest stvarnosti; do njega dolazimo manje ili više strpljivom redukcijom stvarnosti, njenim sažimanjem i odbacivanjem izlišnosti; stoga on uvijek pretpostavlja rutinu i ponavljanje. Nakon tolikih opetovanja, sav se posao neosjetljivog umjetnika sastoji u raspoređivanju i razmještanju gotovih rekvizita: motreći ih, uvjeravamo se da je savršenstvo naličje otrcanosti, kao što je svježina naličje nevještosti. Usred svog rekvizitarija, čiji imovnik znade napamet, umjetnik je Demijurg, kao što je to Bog usred nerazlučene stvarnosti. Ako se ne varam, mi već uvelike govorimo o *kazalištu*.

Prattova kazališnost je bjelodana; njegova opsesivna posizanja za motivom kazališta eksplicitna su potvrda te duboke prirode. Prisjetimo se kapetana Palchettija iz jedne epizode „Pustinjskih škorpija“, prisjetimo se Marijane i Johna Bulla iz „Blaga Samarkanda“, prisjetimo se poludjelog lutkara Rica-Rica iz jedne francuske epizode Corta Maltesea... Također i onog mjesta iz „Corta u Sibiru“ kada se dvojica starih prijatelja sastaju na rusko-mandžurskoj granici, u snježnoj pustoši. Na vjetrometini velike avanture čiji nas budući tijek pomalo ispunjava tjeskobom, dopušten nam je taj mali zastanak od nekoliko kvadrata, mala svečanost u snijegu: „Sretan Božić!“, dovikuje *Rasputin*, taj izvanredni pravoslavni Rus, i nudi votku i kavijar sa svojih saonica; dodajte prizoru još dva soba upregnuta u te saonice i ono zvoncanje praporaca koje je prvo, u pustoj sibirskoj noći, doprlo do Corta, poput halucinacije – eto čitava *Božića*, čitave svečanosti koju otežemo i zavlačimo, odlažući trenutak kad valja krenuti dalje tijekom pogibeljne priče. Ničega više od tih nekoliko pomno izabranih rekvizita (uživamo nabrajati ih: saonice, sobovi i praporci, votka i kavijar, duboki snijeg), koji tvore univerzum. Nema nikakva svijeta izvan tog malog svijeta; ako se on igra Božića, tko će mu to osporiti? Zar je važno ako uistinu i nije Božić!

(Rasputin: „Korto, Kortu, sretan Božić!“

Corto: „Oh, da slučajno nisam izgubio razum? Ali danas nije Božić!“

Rasputin: „Pa šta onda? Možemo da ga slavimo kad nam se sviđa...” /v.
Stripoteka, br. 778/)

To je kazalište. *Metaforička* djelatnost par excellence, ono se ipak bitno tumači pojmom *metonomije*. Primjećujemo kako zamjena svijeta kazalištem znade biti popraćena malim devijacijama. Kazalište implicira rekvizite; rekviziti impliciraju imovnik i nomenklaturu; to, pak, potonje utječe da činjenice svijeta teže čvršćoj i omeđenijoj, pojedinačnijoj predmetnosti. Ono što je u svijetu nejasna iluzija, u kazalištu mora biti konkretan predmet. Primjerice, mjesecina. Kao što je poznato, u stvarnosti je *srp* mlađaka puki svjetlosni pričin. Demijurg kazališta, međutim, kako bi ga mogao držati u svom spremištu, vaditi iz njega, razmještati ga po prizoru, prisiljen je izvršiti hipostaziranje mladog mjeseca. On hipostazira iluziju, od nebića ili fragmenta bića stvara cjelovito biće: crta mlađak kao nedvosmisleni koru lubenice, kao bananu ili (poput autora „Krazy Kat”) kao ispuhanu loptu za američki nogomet.

Senzibilitet za autološku metaforu upozorit će nas ovdje na početak „Blaga Samarkanda”, gdje Corto traga za zemljovidom blaga koji ima biti skriven „ispod mjeseca”. Mozgajući o toj zagonetki, za mjesečine, na nekom kupolastom krovu s kamenim polumjesecom na sljemenu, dokučuje da je dragocjeni zemljovid skriven ispod toga potonjeg mjeseca. Upravo kao što ih Prattov crtež identično tretira, eda bi dotjerao zagonetku, tako su ova dva polumjeseca što ih stvarnost nikako ne bi umjela pobrkati (onaj nebeski odbljesak i onaj komad kamena ili opeke) za hirovitu priču, kao i za naš metaforičko-animistički jezik, jedno te isto.

KAKO SAM OTKRIO „SREDNJU EUROPU“

sjeni Brune Schulza

Dolazeći u Zagreb, imao sam o Srednjoj Europi posve pučkoškolsku predodžbu: što će reći zemljopisnu, lišenu svake intrigantne primisli. Ukratko, bio je to prilično nesadržajan, ni po čemu zanimljiv pojam. Mogao sam čuti kako ga se imenuje, s vremena na vrijeme, a da ga i ne primijetim: puka riječ koja, poput tolikih drugih, ulazi na jedno uho kako bi na drugo izašla. Bez zadržavanja.

Ne sjećam se točno kada je za me izgubila prvobitnu nedužnost, gdje sam je i pod kojim uvjetima čuo na nov, *pravi* način. U trenucima unutrašnjeg sklada ili primirja, laskam si smatrajući se nekom vrstom prilično intuitivne životinje. Ono što jednom maglovito naslutim, prije ili kasnije se obistini. Kao kroz zastor, nazirem obrise budućih događaja; u danima milosti, osjećam kako se steru putovi kojima ću jednom morati proći. (Malo što je kadro u tolikoj mjeri pripomoći dojmu o nestvarnosti svijeta u kojem živimo: naprosto, odjednom zapazimo rupu u oslikanom platnu koja nas okružuje, slabo zabašurenu poderotinu ili zakrpu; Schopenhauer je filozof kojeg instinktivno volim, iako u čitanju nisam stigao mnogo dalje od naslova njegova *Svijeta kao volje i predodžbe*.) I još ovo, također mnogo puta ponavljano, u različitim oblicima: ne možeš otkriti ništa što već nisi znao, na ovaj ili onaj način. Ono što pronalaziš zapravo si sobom donio. Ne bi naime ni tražio da već nisi našao.

Danas, kada se moje srednjoeuropsko stablo već posve pristojno razgranalo, kada ga već pomalo zahvaća zlatna melankolija njegove srednjoeuropske jeseni, teško mi je, kao što rekoh, prizvati u pamet sjemenku iz koje je onomad isključalo. Pouzdano znam da to sjeme nisu bili članci u komercijalnim tjednicima, u kojima se razglabalo o novoprobudjenom interesu Zapada za *srednjoeuropske* autore poput Kundere ili Miłosza. Osim što mi navedeni pisci intimno ne znače mnogo, takvi su me članci u najmanju ruku ostavljali ravnodušnim. Dapače, čak su me odbijali. Otvoreno govoreći, filozofski i ideološki nauk Srednje Europe nije nešto što me ispunjava simpatijama. Ono što me ipak privuklo nalazilo se negdje na rubu, neimenovano, u zakucima – da tako kažem – hrama Srednjoeuropejstva, i poprilično daleko od njegove propovjedaonice.

Nekako u to vrijeme, kada se pojam Srednje Europe za mene blago osjenčao diskretnim

tonom zagonetke, došlo mi je u ruke nekoliko brojeva pomalo neobičnoga književnog časopisa. Časopis se zove *Gordogan*. U kaotičnom i, u biti, simpatičnom svijetu zagrebačke književne periodike, *Gordogan* zauzima pomalo apartno i nedefinirano mjesto. Dovoljno ga je uzeti u ruke pa da nas osupne nekakva tajnovita hibridnost. Mogli bismo ga opisati kao hotimičnog bastarda. Na prvi pogled, posve jednostavna knjižica (jednostavnost i priliči aristokratima). Čak pomalo anonimna. Na ovitku, u pravilu ništa osim samog naslova. Što uopće znači *Gordogan*? Unutra, neke potankosti u impresumu. Ali još uvijek ne znamo: tko stoji iza *Gordogana*? Koja to učena institucija? Sama sebe opisuje kao „časopis za književnost i sva kulturna pitanja“. Tako se ne određuju službena glasila; nema omiljene složenice tipa „kulturno-informativno“. Povrh toga, proklamira nekakvu otvorenost: ostavlja mogućnost, dopušta svojevrzne izlete. Zna se što je „kultura“; osobito se zna što su „kulturna pitanja“; ali kako ona mogu biti „sva“? Što to znači? Ono „kulturna pitanja“ zvuči posve disciplinirano, plauzibilno; ali kako to „i sva kulturna pitanja“? Ukratko, zaključio sam, to je časopis koji prihvaća igru. Usvaja nametnuti jezik. Eda bi bacio rukavicu izazova.

Gordogan, dakle, ne spada u „službene“ časopise. Nema zaduženje. S druge strane, isuviše je marginalan a da bi bio sastojkom nekog perfidnijeg, sveobuhvatnijeg scenarija (ostavljamo mogućnost da se varamo). *Gordogan* je, očito, paralelan, „alternativan“. Ali njegova alternativa nije anarhična, šezdesetasmaška, avangardna. On ne želi po svaku cijenu pretumbati zatečeno stanje stvari. Isuviše je konzervativan (u etimološkom smislu) za takvo što. Isuviše ozbiljan: ta ozbiljnost je očevidna, ona izbija iz njegovih stranica, do nje je *Gordoganu* jako stalo. Ukratko, *Gordogan* nudi „dobru staru“ alternativu.

Istina, *Gordogan* se bavi pomaknutim, „otkačenim“ stvarima. Ali on im je sklon na način dekadentnih aristokrata. Uopće, neki aristokratski duh, neka distanca i pogled s visine, osjeća se u tekstovima njegovih stalnih autora. Ali tako vrijedno društvo, mislio sam, ne može se zadovoljiti pukim obdržavanjem konvencija, poštovanjem vlastitog bontona. Tu mora postojati i nešto više. Oni *moraju* htjeti više. I doista, malo-pomalo nazreo sam zavjeru. Moram priznati da me preplavila neka čudljiva radost kada sam razabrao misao-vodilju te čudnovate zavjere. Posrijedi je upravo fantastičan, sumanut, utopijski projekt: *Restauracija*. Ni manje ni više nego Restauracija Crno-žute monarhije. Restauracija starog, potonulog, neslavno propala svijeta.

Nigdje taj projekt nije iznesen na tako otvoren način. Dapače, lakše ćemo naći kakav ulomak u kome se autor skeptično ograđuje od same pomisli na takvu avanturu. Možda to čini kako bi zametnuo trag; možda u stvarnom uvjerenju znalca ispunjenog oprezom (zašto ne?). Ali

upravo ta odbacivanja nepobitno svjedoče da je projekt već uvelike na dnevnom redu. Upravo je njegova kritika (hinjena ili nehinjena) izvrsna prilika da ga se bez pogibli razradi, rasprostre po stolu. Drugdje, projekt se izražava više između redaka, aluzijama, pritajenom crno-žutom nostalgijom. Ideja Srednje Europe postaje njegovim utočištem, kontekstom, proširenom *up-to-date* verzijom. Posve je jasno da projekt Restauracije treba temeljito revidirati i redigirati. Modernizacija, demokratizacija, konfederalizacija – to su tehnički problemi. Ali temeljni okvir unutar kojeg ih se postavlja i rješava – potpuno je bezupitan. Neke stvari su savršeno jasne: u ovo u čemu se dandanas nalazimo (u što smo se uvalili), mi, Hrvati, ne pripadamo. Pripadamo drugamo, znamo kamo; i radimo na tome. Nema potrebe da se sama riječ, Monarhija, Srednja Europa, prečesto spominje. U jednom svesku časopisa nalazimo je otprilike dva ili tri puta, ne više. Imenovanje znači distanciranje; ono što je tu, prisutno, na čemu radimo, ne treba imenovanja. To zajedničko znanje neka je vrsta prešutnog dogovora. Kao što je prije mnogo stoljeća zapisao jedan bizantinski učenjak, „govoriti o poznatome među onima koji znaju ruglo je onoga koji govori“. Kao što je isto to nedavno rekao Boris Maruna, „nepotrebno je govoriti o stvarima oko kojih se svi slažemo“. Tu i tamo prijevod kakvog urotnički opreznog oglada Györgya Konráda, poneka recenzija, poneka digresija ili bilješka rasijana mjestimice... To bi bilo uglavnom sve. Već smo rekli: ne bismo ništa našli da već nismo intuitivno, i sve određenije, znali što tražimo.

Bio mi je potreban sljedeći poticaj kako bih svoju potragu izveo do kraja. Nešto poput ključnog kamenčića u mozaiku, koji povezuje sve ostale i bez kojeg uopće ne vidimo sliku, ne znamo što ona predstavlja. Početkom 1990. imao sam običaj odlaziti na projekcije eksperimentalnog filma u Multimedijalni centar Ladislava Galeta. Jedne sam večeri ondje vidio neobičan animirano-lutkarski izradak pod naslovom *The Street of Crocodiles* dvojice britanskih blizanaca po imenu Quay. Osupnuo me taj mikrokozam patološke morbidnosti i lirizma, čudovišne glazbe, klaustrofobije i eshatološke osude. S iznenadnom sam glađu pročitao tekst koji je ponuđen na koncu filma, neki mračan i istodobno veoma topao manifest bolesne dekadencije, nihilizma i nemoći. Tekst je bio navod iz istoimene priče Brune Schulza, iz *Krokodilske ulice*. [1]

Poticaj je bio tu. Mamac je bio bačen, treći čin moje *srednjoeuropske komedije* upravo je otpočeo. Narednih dana, ime Brune Schulza nije mi izlazilo iz glave. Od onih sam koji se lako oduševе; dovoljna je neka sitnica, remek-djelce minijature, fragment; pokušaj da upoznam cjelinu obično mi priskrbljuje razočaranje i povratak u letargiju. Ali sa Schulzom stvari nisu išle svojim uobičajenim žalosnim tokom. Do tog trenutka, djelo Brune Schulza bilo mi je potpuno nepoznato; naslov *Manekeni*, pod kojim je zbirka njegovih pripovijedaka objavljena

u poznatoj beogradskoj džepnoj biblioteci, instinktivno me odvrćao, tko će znati zašto. Bilo kako bilo, potrošio sam nekoliko dana obilazeći knjižnice, u gotovo grozničavoj potrazi, prije no što sam se domogao tog knjižuljka. Bila je to jedna od onih sretnih potraga o kakvima je svojedobno (*si licet parva...*) pisao mladi Proust u svojim *Danima provedenim u čitanju*: njihova duboko lažna – i zato tako olakšavajuća, odtirećujuća – priroda počiva na pretpostavci da *znanje* možemo naći negdje izvan sebe, u fizičkom prostoru, na kakvu skrovitom mjestu, kao kakav predmet.

Manekene sam, sjećam se, otvorio i stao čitati već na ulici. Potražio sam *Krokodilsku ulicu* i – zapleo se u nekakav srednjoškolski razmetljiv i brbljav tekst, u neke beskonačne rečenice (istodobno lišene latinske sintaktičke akrobatike), pune pretjeranih epiteta... Kakva je sad to gnjavaža, logoreja? Što mogu, nisam bio spreman na sva iznenađenja nepregledne Književnosti. Pa ipak, vrlo sam se brzo pomirio i prijateljski s tim tekstom osebujne, fantastične ljepote. Zlosretni i mračni poljski Židov Bruno Schulz postao mi je za neko vrijeme suputnikom i vodičem od kojeg jedva da znam bližeg. Krivo rečeno, ustvari: ne čovjek (o njemu ni dandanas ne znam bog zna što), nego njegova Knjiga, a ona je naprotiv – poričući bijedu, smrt i svakovrsnu lišenost – gotovo vedra i podsmješljiva, razigrana i brbljava: čak i malo odviše.

Čitajući tako Schulza, potaknut snažnim reminiscencijama, uzeo sam ponovo *Baštu, pepeo* Danila Kiša. Po drugi sam put otkrio tu blistavu knjigu, gozbu književnosti, taj veličajni palimpsest koji drskim recima genijalnog epigona prekriva iskonsko pismo izumitelja i demijurga. Kiš je bezbožniji od Schulza. Kad to velim, ne mislim dakako nikakva konfesionalnog boga, Jahvu ili kojega od njegovih izdanaka, nego *boga književnosti*: a taj *bog* je mnogo manje podatljiva Muza negoli upravo Moloh, okrutni Moloh umjetnosti. Doduše, na deklarativnoj razini, Kišu nipošto ne manjka izraza odanosti, one bespričuvne devocije prema književnom poslu koju je kod njega zapažao Borislav Pekić, istodobno priznavajući da je u takvu obliku kod sebe ne nalazi. Treba imati na umu da je Kiš općenito rado bio čovjekom od *hommagea*, glagoljive galanterije, deklamacije. Štoviše, bio je doista „zauzet“, doista zabrinut: zabrinut za Sudbinu Književnosti i, štono riječ, za neke Ljudske Vrijednosti.

U Schulza nema toj zabrinutosti ni traga. Kao pravi mistik i kao istinski svetac, Schulz je bio bezbrižan. U svojoj umjetnosti (= religiji) živio je kao riba u vodi. Ponajmanje mu je trebalo odanost dokazivati riječima. Njegova vjera bijaše od one orijentalne ili gnostičke vrste u kojoj je vjerniku dopušteno upravo sve, a naročito bogohuljenje. Riječi ni postupci nemaju

važnosti; drugo je bitno. Iz svog zapećka svijeta, iz svoga zabačenog i zaturenog Drohobycza, utonulog negdje u skitskom blatu Galicije, Schulz je dohvaćao neslućene i vrtoglave spoznaje. U svojim istraživanjima on je išao do sama kraja. Napredovao je nemilosrdno (prema sebi ponajprije), ili djetinje bezazleno (što je isto), istodobno pronalazeći svoju genijalnu metodu i nepogrešivo je primjenjujući, u dvostrukom bljesku nadahnuća. Da bi se pisalo poput Schulza, nije bio dovoljan genij; trebalo je imati hrabrosti. Trebalo je biti dovoljno lud. Tko bi danas bio sposoban za takvo što? Kiš u tome nije nikakva iznimka. Ponajprije, Kiš nije pisao živeći u onako barbarskoj provinciji. On nema tu barbarsku samorodnost. Isuviše je obziran, okovan dragovoljnim obzirima. Uvažava čitatelja, njegovu kondiciju, njegov osjećaj za mjeru, njegovo spokojstvo i zdrav razum. Trebalo bi nastaviti nizati te ustupke sve dok ih ne bude trideset na broju. *Trideset*, pogađate, kao onih trideset srebrnjaka za koje je Juda Iškariotski prodao svoga Boga. Ovo ne valja shvatiti kao optužbu, nipošto. Djelo Danila Kiša zavređuje naše najiskrenije divljenje. Njegova knjiga *Bašta, pepeo* je, valjda, najljepša knjiga što je napisana na tom jeziku koji nam je, à *peu près*, zajednički. Tek, ne možemo od svakog očekivati da bude onako strašan asketa i, po toj milosti, prorok književnosti. A Schulz je bio upravo to, budistički isposnik i kontemplant književnosti: istine što ih on doseže izvan su dohvata bezbožaca, ma kako genijalnih.

Jedan primjer bit će nam od pomoći da shvatimo tu distinkciju, da uvidimo kako je sve prije nego nategnuta. Riječ je o Knjizi, o toposu *Knjige*. Svi se čitatelji Schulza i/ili Kiša prisjećaju njegove važnosti, njegovih opetovanja. Ono što pri ovom kratkom usporednom čitanju ne treba smetnuti s uma jest činjenica da je Schulz onaj Prvi, a da je Kiš Drugi. Kronološki razmak između *Sanatorija pod klepsidrom* (1937.) i *Bašte, pepela* (1965.) iznosi nešto manje od tri desetljeća. Može se dakle reći da Kišov roman sadrži iskustvo Schulzovih priča: u tom se, kumulativnopovijesnom, smislu to ne može reći i za Schulza s obzirom na Kiša.

Nesposoban za izravnu i bezazlenu ispovijed, Kiš otvoreno najavljuje pastiš, neku vrstu *remakea* schulzovske teme, novi obrtaj kaleidoskopa. Jedan od opsesivnih schulzovskih motiva koje Kiš varira jest *Knjiga*, knjiga s velikim K, arhetipska knjiga, praknjiga našeg djetinjstva. Otvorimo li početak VI. odjeljka *Bašte, pepela* (tj. odjeljka koji započinje riječima „Knjiga mog života, knjiga koja je ostavila u meni duboke i dalekosežne tragove...“), saznat ćemo da je ta famozna knjiga Andijeve mladosti bio jedan ilustrirani primjerak *Male školske Biblije*. Već uočavamo presudnu važnost činjenice da je Knjiga bila ilustrirana. Kao što ćemo vidjeti i u Schulzovu slučaju, za malog čitača koji još ne raspoznaje slova, ta iskonska knjiga bila je knjiga slika. Zahvaljujući neobuzdanoj mašti malog Andreasa Sama, zahvaljujući njegovoj nevinoj sposobnosti čuđenja, infantilne i kičaste ilustracije *Male školske Biblije*

postaju čudovišnim freskama neke goleme groteskne povijesti.

Prva priča u Schulzovoj zbirci *Sanatorij pod klepsidrom* nosi naslov *Knjiga*. „To je bilo vrlo davno“. Provodeći vrijeme sa svojim ocem, „u našoj tada poput svijeta velikoj sobi“, mali je Bruno (poistovjetimo ga za trenutak s pripovjedačem) upamtio neku neodređenu raznobojnu knjigu koju je otac listao za pisaćim stolom, ili koju bi u očevoj odsutnosti listao propuh s prozora. „Knjiga... Negdje u osvit djetinjstva, u prvu zoru života, svijetlio se horizont od njenog blagog svjetla. Veliki i šuštavi kodeks, uznemirena biblija, [2] preko čijih je listova puhao vjetar potkradajući je kao ogromnu ružu koja se osipa“ (prema prijevodu dr. Stojana Subotina, *Prodavnice cimetove boje*, Nolit, Beograd 1961., str. 99, 101). Pet ili deset godina kasnije, jedan san vraća tu praknjigu u dječakovu svijest, i on se daje u grozničavu potragu. Da ga utješe ili zavaraju, „prijegavali su raznim knjigama i trpali mi ih u ruke. Odbacivao sam ih s bijesom.“

Između ostalih, otac je dječaku ponudio i Bibliju:

„Jednu od njih, debeli i teški folijant, otac mi je stalno iznova podmetao s plašljivim ohrabrenjem. Otvorio sam je. Bila je to Biblija. Na njenim sam listovima ugledao veliku seobu životinja, koja je tekla drumovima, razgranata pohodima po dalekoj zemlji, ugledao sam nebo sve u jatima i lupi krila, ogromnu prevrnutu piramidu, čiji je daleki vrh doticao kovčeg. Podigao sam na oca oči pune prijekora: 'Ti znaš, oče, ti dobro znaš, ne krij se, ne izvlači se! Ova knjiga te je izdala. Zašto mi daješ taj pokvareni apokrif, tisućitu kopiju, nevješti falsifikat? Kamo si zametnuo knjigu?' On je skrenuo oči.“

Kakva li obrata situacije! Schulzova Knjiga nije Biblija! Naprotiv, ta neuhvatljiva Knjiga toliko je izvanredna, toliko iskonska, da u odnosu na nju čak i sama Biblija nije ništa drugo do „iskvareni apokrif, tisućita kopija, nevješti falsifikat“. Koje li blasfemije! Pred tako bezočnim bogohuljenjem, Schulzov otac bio je prisiljen skrenuti pogled. Ali prave dimenzije tog bogohuljenja otkrit će nam se u sljedećem odjeljku, ondje gdje Schulz napokon pronalazi svoju famoznu knjigu, ili bar njene preživjele ostatke. Bio je to zapravo nekakav šareni almanah, nekakav modni časopis pun šarlatanskih reklama i grotesknih oglasa. U trenutku kada ga je dječak prepoznao kao svoju davnu Knjigu, od njega je preostalo samo desetak listova, pošto su ga ukućani koristili za umatanje „mesa iz mesnice i očevih doručaka“... Bili bismo u zabludi kad bismo sada pomislili da je naš junak razočaran konačnim ishodom svoje potrage. Naprotiv, on je njime oduševljen. Sretan i zadovoljan, povlači se sa svojim plijenom

u osamu, kako bi na miru uživao u čitanju njegovih čudesnih tekstova.

Rezimirajmo. Kod Kiša, iako *drugog*, Knjiga je Biblija. Kod Schulza, koji je *prvi*, Biblija je samo „falsifikat“ (!!!) Knjige, to jest nekog ispraznog ilustriranog magazina. Schulzova varijacija na temu Knjige već je sama po sebi toliko groteskna i apsurdna da Kišu ne ostaje nikakva mogućnost parodije. Preostaje mu jedino povratak: povratak Bibliji. A tada, iako prisiljen da govori o Bibliji, on u njoj ne nalazi nikakvu onostranu poruku. Kiš u Bibliji ne osjeća gravitaciju nikakva metafizičkog središta. Mnogo ga više zabavljaju njeni marginalni obrisi. Bezbožan, on je gotovo ismijava. To je razumljivo, s obzirom da Kiš *ne vjeruje* u *Knjigu*. Dovoljno je podsjetiti na ono često navođeno mjesto iz priče „Psi i knjige“ (iz zbirke *Grobница za Borisa Davidoviča*). Ondje, obraćajući se razularenoj gomili koja mu uništava biblioteku, učeni srednjovjekovni Židov Baruh David Nojman moli je neka poštedi knjige. „I rekoh im da ih ne cepaju, jer mnoge knjige nisu opasne, opasna je samo jedna. I rekoh im da ih ne cepaju, jer čitanje mnogih knjiga dovodi do mudrosti, a čitanje jedne jedine do neznanja naoružanog mahnitošću i mržnjom“ (izd. BIGZ, Beograd 1990., str. 155). Neosporna je mudrost tih Kišovih redaka. Ali mudrost Schulzova odgovora na istu dihotomiju jača je, gotovo transcendentna. I njega je otac posavjetovao da se pomiri sa stvarnošću:

„Ustvari, postoje samo knjige. Knjiga je mit u koji vjerujemo u mladosti, ali s godinama prestajemo da je uzimamo ozbiljno.’

Već tada sam imao drukčije uvjerenje, znao sam da je knjiga postulat, da je zadatak. Osjećao sam na plećima teret velike misije. Nisam odgovorio ništa, pun prijezira i bijesnog, mračnog ponosa.“

Pretpostavljamo da je sada jasnije na što smo mislili govoreći o Kiševu *bezboštvu* i Schulzovoj vjeri. Schulz ne dijeli Kišovu zabrinutost za svijet; a teško bi bilo reći da je tomu tako jer mu se ovaj onomad pričinjao manje nesretnim ili nesređenim ili naopakim ili nakaznim. Schulz ga pokušava razumjeti i na svoj način voli takvog kakav jest. Daleko od toga da nad njim lamentira, Schulz mu sastavlja ode. Pritom, dakako, te ode nisu poput oda minulih vremena, nego upravo onakve kakve ih naš svijet zaslužuje, i kakve je kadar ispjevati.

Osim Schulzovih obljetnica [3], ove se (1992.) godine navršava i dvadeset godina od smrti još jednog velikana našeg doba, Ezre Pounda. Genij tog dugovjekog i učenog pjesnika (Pound je od Schulza stariji sedam godina, a nadživio ga je – sretno pošteđen tanadi streljačkog voda – daljnjih trideset) kao da besjedi suprotno Schulzovu geniju. U pjesmi *E. P.*

Ode pour l'élection de son sépulcre, pastišu odgovarajuće Ronsardove pjesme, Pound uvelike lamentira nad modernim svijetom:

„We see τὸ καλὸν
Decreed in the market place“

(„Vidimo kako se τὸ καλὸν
Na tržnici određuje.“)

(prepj. Antun Šoljan)

Helenski ideal, platonski arhetip lijepog, tu se suprotstavlja vulgarnosti našeg trgovačkog doba. A nešto niže Pound u istom tonu pita:

„O bright Apollo,
τίν' ἄνδρα, τίν' ἥρωα, τίνα Θεὸν,
What god, man, or hero
Shall I place a tin wreath upon?“

(„O sjajni Apolone,
τίν' ἄνδρα, τίν' ἥρωα, τίνα Θεὸν,
Kojeg da boga, čovjeka ili junaka
Okrunim vijencem limenim?“) [4]

(prepj. A. Šoljan)

A *tin wreath*, limeni vijenac, za Pounda je sažetak i simbol moderne nakaznosti. „Limeni vijenac“ (nasuprot lovorovu ili ružinu vijencu drevnih vjekova) jest strašni oksimoron što ga je iznjedrila Moderna Epoha. Kod Schulza nećemo naći ni traga takvu ogorčenju. Naprotiv. Schulzov adekvat Poundovu „limenom vijencu“ jest po prilici šarena papirnata ili krpena lutka punjena kućinama i pilovinom; ali taj simbol nosi kod njega posve suprotno značenje. Razrađujući načela *programa druge demijurgije* (v. „Traktat o manekenima ili druga knjiga Postanka“), Schulz veli doslovce ovo:

„Demijurg je uživao u profinjenim, savršenim i kompliciranim materijalima, mi dajemo prvenstvo lošoj kvaliteti. Jednostavno nas zanosi, oduševljava jeftinoća, ništavnost, bezvrijednost materijala. Shvaćate li, pitao je moj otac, duboki smisao te slabosti, te strasti prema šarenoj hartiji, prema *papier mâché*, prema boji od laka, prema kućinama i pilovini? (...) Suviše smo dugo živjeli pod

teretom nedostižnog savršenstva Demijurga, govorio je moj otac, suviše je dugo savršenstvo njegovog djela paraliziralo naše vlastito stvaralaštvo. Ne želimo mu konkurirati. Nemamo ambicije da ga dostignemo. Želimo biti tvorcima u vlastitoj, nižoj sferi, želimo za sebe stvaralaštvo, želimo stvaralačko blaženstvo, želimo – jednom riječju – demijurgiju.“

A posljednji reci *Krokodilske ulice* (braća Quay uzimaju ih za motto svog filma) glase ovako:

„Krokodilska ulica bila je koncesija našeg grada u korist suvremenosti velegradske pokvarenosti. Očividno nismo bili kadri ni za što drugo do za papirno oponašanje, za fotomontažu sastavljenu od isječaka starih, prošlogodišnjih novina.“

Neka mi bude dopušteno da ovom pabirčenju po Schulzovim stranicama na koncu priključim i jednu rečenicu koja me raznježuje s razloga pomalo privatne naravi. Ta rečenica nas ponovo vraća priči „Knjiga“, onim njenim pasusima u kojima se rasvjetljava sadržaj sačuvanih dijelova toga opsesivnoga kodeksa. Kao što smo već rekli, radilo se još jedino o reklamama i oglasima, pisanim u nekom pretjeranom nadahnuću, bujnom i fantazmagoričnom rječitošću. Jedna od tih opsjenarskih reklama hvalila je vrline stanovita čudotvornog lijeka, univerzalnog balzama zvanog *Elza-fluid s labudom*.

„Stranica je bila puna provjerenih svjedočenja, uzbudljivih izvještaja osoba nad kojima se čudo dogodilo. Iz Erdelja, iz Slavonije, iz Bukovine dolazili su zdravi puni oduševljenja, da posvjedoče, da plamenim i uzbuđenim riječima ispriповjede svoje povijesti. Išli su zavijeni u zavoje i pogrbljeni, mašući već nepotrebnim štakama, zbacivali su zavoje s očiju i zaveze sa škrofula...”

Čitajući taj apokrifni, novovjeki *miraculum*, na neki način osjećam da se nalazim „na poznatu tlu“. Može li biti slučajna ta činjenica da se među zemljama iz kojih dolaze svi ti čudesno izliječeni nesretnici nalazi i Slavonija? Sumnjam; kao ni u životu, slučaj u književnosti ne postoji. Na neki način, valjanost Schulzova navoda, a naročito njegovo apostrofiranje Slavonije, ja mogu potvrditi vlastitim skromnim znanjima. Svi se mi, naime, prije ili kasnije vraćamo istraživanju zavičajnih tema. (*Hic Rhodus, hic salta*; i ne samo to.) Schulzova priča, dakle, barem što se Slavonije tiče, posjeduje tipološku argumentaciju. Slavonija, naime, odavna poznaje taj model priče što ga je Schulz maestralno varirao u gore navedenu ulomku. Dovoljno je, za ovu priliku, podsjetiti na zbirku opisa čudesnih ozdravljenja pod naslovom *Miracula Ioannis de Capistrano*, knjigu nastalu u XV. stoljeću na slavonskoj obali

Dunava, u Iloku. Sretnici koje je mrtvi čudotvorac tada oslobodio strašnih srednjovjekovnih boleština pristizali su iz Temišvara i Pečuha, Budima i Pešte, Zagreba i Požege, odasvud. Tražeći od Vatikana da se kapistranskog fratra proglasi svetim, građani Iloka u svojoj poslanici iz 1460. pišu: „Quandoquidem ex diversis partibus, longe propeque positis, hinc inde populum innumerum turmatim ad ipsius beati viri sepulcrum conspiciamus, inter quos alios a caecitate ad lucem clare videndi concernimus, alios a surditate curatos, alios a mutitate sanatos, alios ab impotentia ambulandi recto gressui restitutos...” (v. *Čudes a Ivana Kapistrana*, prir. I. Mažuran, Osijek 1972.; evo i našeg prijevoda: „Bez prestanka iz krajeva raznolikih, što daljih što bližih, gledamo kako na grob blaženoga muža hrpimice hrli nebrojeno mnoštvo, među kojim zamijetismo neke izliječene od sljepoće sve do razgovijetna vidjela, druge od gluhoće, neke opet ozdravljene od njemoće, a neke, nepokretne, kako im se vraća pravilan hod...“). Što je to nego Schulzova omiljena povorka izliječenih bogalja, „velika rijeka (ljudskih) životinja, koja teče drumovima?“ Što je taj birani latinski stil, to nabranje koje spretno izbjegava ponavljanje (*conspiciamus, videndi, concernimus, curatos, sanatos, restitutos*), nego daleka ali jasna najava Schulzovih semantičkih vatrometa? Veliko zajedništvo tema, prizora i metafora vlada prostorom od Galicije do Slavonije, kao i njegovom poviješću od XV. do XX. stoljeća.

Postoji još jedan motiv, kudikamo značajniji, koji se uporno javlja u Schulzovim i Kišovim djelima: motiv *oca*. Važnost tog motiva, dubina njegovih značenja, uvelike nadilazi snagu i opseg naše srednjoeuropske glose. Posrijedi je očito vrlo raširen fenomen, upravo općenit, a istodobno i izrazito (ako ne i isključivo) srednjoeuropski. Srednjoeuropejci su izmislili tog čudnog i užasnog roditelja, tog neodgovornog i luckastog oca. Schulzov i Kišov *Otac* (riječ je dakako o književnom liku) imaju mnogo toga zajedničkog: obojica su „genijalni“ i ludi, od obojice su zreliji njihovi sinovi, koji preuzimlju na se odgovornost za čast obitelji. To je jedna paradigma srednjoeuropskog oca: ludi genij. Postoji i druga; ona koju je razradio Franz Werfel u kratkom romanu *Kriv je ubijeni, ne ubojica*, valjda najpotresnijoj i najstrašnijoj knjizi koja je ikada posvećena problemu odnosa oca i sina. U njoj, *Otac* nastupa kao (kažnjeni) tiranin; nasuprot prethodnome slučaju, ovdje on odriče sinu svaku zrelost, svaku manifestaciju vlastitog i alternativnog jastva. Ne treba ni reći da postoji neka skrivena veza između te dvije, na prvi pogled nespojive, paradigme: kao između lica i naličja posmrtna maske. U oba slučaja, odnos sina prema ocu obilježava snažni antagonizam, kao i osjećaj krivnje. I kod Werfela je otac, grozni tiranin, naposljetku poražen i svrgnut, razvlašten; otada mu preostaje da bude samo bezopasan i smiješan. Moglo bi se reći da Schulz i Kiš počinju ondje gdje se Werfelova knjiga zaključuje, ili da Werfel istražuje arhaičnu prošlost Schulzova/Kišova *Oca*. A može li biti slučajno da je arheologiju tog prastarog antagonizma

obavio, na prevratnički način, također jedan Srednjoeuroljanin? Dakako, mislimo na Sigmunda Freuda. Još su stari Grci posjedovali mit o Edipu, ali je tek taj bečki doktor dokučio što on znači. U knjizi naslovljenoj *Totem i tabu*, svom najmračnijem djelu, Freud je rekonstruirao užasno prazločinstvo; tajanstveni i neiskazivi „istočni grijeh“, Patricid. Od trenutka svoje pojave, knjiga o ubojstvu Oca nailazi na srdito osporavanje kao i na oduševljeno odobravanje. Najiskrenije pristaše, i najdublje razumijevanje, našao je propovjednik Psihoanalize upravo među svojim Srednjoeuropejcima. Oni su učiteljev nauk razvili dalje, svaki u svom nepredvidljivom i zaprepašćujućem pravcu. Tako je Sándor Ferenczi stvorio djelo pod naslovom *Thalásza, jedna teorija genitalnosti*: samo bi ignoranta začudilo da je pripadnik jednog izrazito kontinentalnog naroda mogao u seksualnom ponašanju vrste tako odlučno naslutiti njen davni život u *moru*. Pitam se je li to itko mogao izvesti bolje od jednog tankočutnog stanovnika Panonije, od čovjeka koji dolazi s nekadašnjega morskog dna.

Nemamo ambiciju načiniti (čak ni naznačiti) duhovnu topografiju Srednje Europe, ali svakako želimo spomenuti još dvije njene veličine: nihilistički mesijanizam Émilea Ciorana, njegovo *blistajuće ništavilo*; duhovnu arheologiju, spoj metafizike i senzualnosti u prekrasnim ogledima Béle Hamvasa, tog „anti-Lukácsa“ (ne u smislu „protivnika“, nego u smislu „antipoda“: ta dvojica nisu ni znali jedan za drugoga, niti bi jedan drugoga zanimali).

Prema Cioranu, „istina je, na kraju krajeva, samo kruna postupnoga potkopavanja“: jedno veliko urušavanje, sveobuhvatni pad u Bezdan. Prema Hamvasu, istina je Cjelina: veliko sveobuhvatno Jedno izvan kojega ništa ne ostaje, Parmenidova kugla u kojoj su sve stvari u skladu sa svima (À propos Parmenida, Cioran pak u *Priznanjima i prokletstvima* veli: „Nigdje ne zamjećujem bitak koji on uzvisuje, i loše se osjećam u kugli koja ne sadržava nikakvu pukotinu, nikakvo mjesto za mene.“) Duhovna povijest Srednje Europe obiluje kako odlučnim razilaženjima, „žestokim herezama“, tako i začuđujućim suglasjima. S temeljnim idejama golemoga Hamvaseva projekta u začudnu se dosluhu nalazi i jedini filozofski ogled što ga je napisao Bruno Schulz, djelce na dvije-tri stranice pod naslovom *Mitizacija stvarnosti* (1936.).

„Riječ u običnome današnjem značenju“, kaže ondje Schulz, „već je samo fragment, rudiment neke negdašnje sveobuhvatne integralne mitologije“. Stvari koje danas zatječemo razasute po raznim stranama svijeta, nerijetko suprotstavljene jedne drugima, nekoć su tvorile skladnu i nerazlučivu cjelinu, cjelinu Smisla. Poezija jest jedna od mogućih *unatražnih* potraga za iskonskom cjelovitošću smisla: ona se trsi da izađe ususret toj

retrogradnoj „težnji riječi za prvotnošću“.

Ne znamo koliko je ta pomisao da se ideal i cjelovitost potraže upravo u prošlosti samo obična iluzija. Znamo da ta slutnja, koja je možda samo iluzija, ima snagu mita, starog mita o zlatnom dobu i Saturnovu kraljevstvu. Srednja Europa je mitotvoran svijet, to je očividno: iz nje niču mesije i mistici, njome krstare propovjednici i proroci. Od samog nauka bitnije je uvjerenje i žar. Od uvjerenja i žara, također je nešto bitnije.

Treba imati u vidu ovu, „proročku“, dimenziju srednjoeuropske civilizacije: ona je u njoj ono naj snažnije i najvrednije. Danas smo, naime, sve češće u opasnosti da svoju Srednju Europu protumačimo kao neku vrstu prepredene i pomirljive *osrednjosti*. Etimološka istovjetnost dviju riječi nije slučajna: treba se pitati koliko moda Srednje Europe zahvaljuje upravo tom izrazu koji je geografski atribuirao: Mittel-, Közép-, Sred(iš)nja... Europa. (Jednako kao što se sa stanovitim pravom možemo pitati koliko moda *Srednjega vijeka* duguje svome vremensko-relativnom atributu.) Bilo bi korisno izvesti psihoanalizu značenja što ih nusproizvodi pojam „srednje“. Ne živimo li, danas, u doba mode sred(iš)njosti? (Da ne kažemo osrednjosti.) Prema toj žalosnoj doktrini, Srednja bi Europa imala utjelovljivati pomirljivu mudrost posredovanja između dviju podjednako neumjerenih krajnosti, između dviju pretjeranosti: staru mudrost zvanu *aurea mediocritas* degradiranu na prepredenu lukavštinu, ironično staračko relativiziranje, pakosno smijuljenje u ime nekog bestidnog hedonizma. Nikada nećemo prihvatiti tu podmitljivu doktrinu, po kojoj su Srednjoeuropljani tobože suviše iskusni, suviše ostarjeli i mudri, a da bi se upuštali u pustolovinu iskušavanja Krajnosti. Tko može biti toliko drzak da proglasi kako je definitivno prošlo vrijeme Istraživača? Doktrinu koja se cinično ograničava na svoj *hic et nunc*, na „prostor između dubine i visine“, nauk popustljivosti i samoograničavanja (ne samonadvladavanja ili samoovladavanja), uvijek ćemo smatrati izdajom istinske duše srednjoeuropske civilizacije. Pojam *srednjeg* u imenu Srednje Europe tumačimo jedino kao „ni jedno ni drugo, nego treće“, kao Treću Europu, a nipošto ne kao neku između-Europu, kao neku krpariju i zakrpu nad temeljnim rascjepom. Djelo Brune Schulza jedan je od onih putokaza koji nas nedvosmisleno upućuju takvom, jedino ispravnom, poimanju, ono nam ga pokazuje kao bjelodanu istinu. Kao i svaka veličina, to djelo upućuje na mnogo toga, ali ponajprije, i uvijek iznova, na sebe sama. Jedna stranica Schulzovih priča, izabrana nasumce, vrijedi više od svih srednjoeuropskih traktata koje smo napisali, ili bismo ih mogli napisati.

(proljeće 1992.)

P. S. Slučaj je htio da, tek nakon što smo dovršili ovaj kratki glosar, dobijemo u ruke ogle

Vlade Gotovca pod naslovom „Vidljiva i nevidljiva Srednja Europa“ (v. knjigu *Isto*, Zagreb 1990, str. 266. i dalje). Kakav nesporazum! Sve što smo upravo izložili, nalazimo u Gotovčevu ogledu porečeno, odbačeno s ekskomunikacijskim žarom. Uostalom, evo prvih rečenica:

„Srednja Europa nije proročka, nije mesijanska, nije utopijska. U njoj sve postoji sada. Ona nikad nije vjerovala u futurističke programe, u mogućnost da čovjek uzme svoju sudbinu u svoje ruke. Srednja Europa nikad nije prihvaćala antropocentričke tlapnje, nikad nije ozbiljno shvaćala njihovu drečavu propagandu, predvođenu dramskim, zasljepljujućim, opijumskim aforizmom, da je čovjekov korijen čovjek sam.

U Srednjoj Europi znanje se odnosi na činjenicu 'da svatko živi u ovom trenutku sada', na samosvijest sada i djelovanje sada...' (nav. dj. str. 266).

Pa ipak, daleko je od nas pomisao da bismo Gotovca i njegov nauk mogli svrstati među zagovaratelje „srednjoeuropske osrednjosti“. Unatoč očividnu poricanju, Gotovca ne računamo u svoje suprotnike. (Nastranu činjenica, da sam njegov tekst obiluje lako pokazivom unutrašnjom proturječnošću.) Za ovu bismo priliku upozorili samo na duboku srodnost takvih formulacija kakva je naša „nikada nećemo prihvatiti tu podmitljivu doktrinu“ i Gotovčeva

„Srednja Europa nikada nije prihvaćala antropocentričke tlapnje“. Ispod površinskog sukoba, očito, skriva se dublji dosluh. U navedenome kratkom odlomku, Gotovac nekoliko puta ponavlja moćnu i neumjerenu riječ „nikada“: po našem mišljenju, već se time uvodi sasvim dovoljna količina *utopije, mesijanstva i proroštva*, na koje se autor izrijeком okomljuje.

BILJEŠKE

[1] Treba napomenuti da film braće Quay, unatoč svom naslovu kao i citatu koji preuzima iz *Ulice krokodila*, čitav svoj sadržaj zapravo crpi iz jedne druge Schulzove priče, priče *Manekeni*, točnije iz njene druge polovice.

[2] To „biblija“, očito, treba shvatiti u generičkom smislu, ne kao ime jedne određene i

jedinstvene knjige (stoga i ne počinje majuskulom), već kao puku odrednicu kategorije ili klase knjiga, ozbiljnih i debelih knjiga vrijednih strahopoštovanja.

[3] Ovaj je ogled prvotno objavljen u posebnom broju časopisa Gordogan, posvećenom stotoj obljetnici rođenja i pedesetoj obljetnici smrti B. Schulza.

[4] Ovdje, uzgred, treba uočiti hvalevrijednu glasovnu podudarnost između trostrukoga helenskog τίς/α/ (= hrv. *kojeg*) i engleskoga tin (= hrv. *lim*), figuru koja se u hrvatskom prijevodu netragom gubi.

VINO TEKSTA

uvod u *metaphysicu sensualis* Béle Hamvasa

1.

Okolnosti su takve da o Béli Hamvasu moramo govoriti kao o nepoznatu piscu. Što se mene tiče, slučajno sam ga otkrio prije tri godine. U časopisu *Oklo* od 28. lipnja 1990. jedna je velika stranica donosila kratki Hamvasev tekst i opsežnu kronologiju njegova života i književnog djela koju je priredio Antal Dúl, oboje u prijevodu Ladislava Galete, tog vjerojatno prvog Hamvaseva poklonika u Hrvatskoj.

Kratki tekst o kojemu je riječ nosio je naslov „Užina našega Gospodina“ i bio stanovit spoj ogleda i pripovijetke. Smjesta me je oduševila ljepota te minijature. Iz nje, sjajno napisane, zračila je neka religiozna spokojnost. „Užina“ počinje ovom konstatacijom: „Lipanj je crveni mjesec.“ Dalje govori o lipanjskom voću i načinima kako ga valja jesti. U jednom času primjećuje: „ali tučeno vrhnje jagodi ipak daje pogrešan okus“. I onda odjednom ovakva rečenica: „Pogrešan okus, nepravilno vrednovanje, uzrokom su nepravilnog životnog ustroja, i zbog toga to treba izbjegavati“.

U posljednjoj četvrtini priče pojavljuje se njen glavni junak, *naš Gospodin*. On je *vinogradar*. Poslije popodnevne voćne užine (oko četiri sata), ustaje i s motikom i škarama odlazi u vinograd, „kako bi otkinuo nepravilne izdanke, povezao opuštenu lozu i iskopao korov ondje gdje naiđe na nj“.

Čitajući „Užinu našega Gospodina“, stalno osjećamo da njen autor zna mnogo više od onoga što kaže. Da zna sve. I upravo tom svojom blagotvornom nedorečenošću „Užina“ djeluje na nas. Ona je djelo mudrosti.

Tu odredbu ne treba shvatiti toliko kao pohvalu, koliko kao oznaku žanra.

2.

„Užina“ donosi samo jedan tehnički termin Hamvasove filozofije: „u grijeh zapali čovjek“ (mađarski *bűnbeesett ember*). Dakako da to razumijevamo tek kasnije, kad nastavimo sustavno čitati Hamvasa. Dakle, u „Užini“ se veli: „Čovjek koji je pao u grijeh stavlja jagode

preliveno vrhnjem u hladnjak i neprirodno ih hladi. Od toga bi se trebalo potpuno ograditi. Ispod stanovite temperature voće gubi od svog okusa, kao što gubi i vino. Pravilna temperatura je podrumska, ili, što je isto, jagode valja spustiti u bunar u keramičkoj posudi – metalna posuda je za to neprikladna – i držati ih ondje nekoliko sati.“

U ogledu Rolanda Barthesa „Čitanje Brillat-Savarina“, koji će nam (kao i knjižica *Le Plaisir du texte*) ležati na stolu dok budemo pisali ovaj niz zapažanja, ima jedan ulomak koji bi se lako mogao odnositi i na Bélu Hamvasa. Upadljiva je sličnost između anegdote koju Barthes opisuje i ove iz „Užine“, koja govori o sudbinskoj razlici između hlađenja u hladioniku i hlađenja u podrumu ili bunaru. Navodimo ulomak u cijelosti.

„U tvrdom, suhom stanju prehrambena tvar ima različite vrijednosti. Na primjer prirodno zrnje kave: možete ga tući ili mljeti. B. S. mnogo više voli prvu metodu pretvaranja u prah, i zbog toga odaje priznanje Turcima (zar se ne kupuju vrlo skupo drveni mužari i tučak koji su dugo služili za usitnjavanje zrnja?). O prednosti jednoga postupka pred drugim B. S. kao mudrac daje eksperimentalne i teorijske dokaze. Ali nije teško pogoditi 'poetiku' te razlike: mljevenje proizlazi iz mehanike; ruka naliježe na mlinac kao sila, a ne kao umijeće (dokaz je tome što se ručni mlinac sasvim naravno pretvorio u električni); mlinac tako proizvodi – u neku ruku apstraktno – prašinu kave, suhu i bezličnu tvar; nasuprot tome tučena kava proizlazi iz cjeline tjelesnih kretnji (pritiskanje, okretanje na različite načine), i te se kretnje izravno prenose najplemenitijom, najljudskijom među tvarima, drvetom. (...) U malom sukobu što suprotstavlja tučeno mljevenom treba prema tome pročitati odbijesak velikog mita koji danas više nego ikad muči tehnicizirano čovječanstvo: o savršenstvu oruđa (suprotstavljenog stroju), o nadmoći obrtničkoga nad industrijskim, jednom riječju: o čežnji za Prirodnim.“ [1]

3.

Pronalazeći i čitajući u nas po časopisima prevedene napise Béle Hamvasa, vodio sam bilješke. U nekima od njih nastojao sam biti skeptičan.

- Ne ostavlja ravnodušnim.
- Ponekad iritira.
- Ponekad neodoljivo podsjeća na Chestertona.

- Pitam se kako je izgledao: debeo, trbušast, velike dobroćudne glave i pronicljivih očiju? (Pogrešno, kao što sam kasnije ustanovio.)
- Toliko je rječit i vješt da bi nas mogao uvjeriti u bilo što, pa čak i u suprotno od onoga što mislimo da cijelo vrijeme tvrdi. U stvari, to nije najtočnija formulacija. U stvari, u prostoru njegove retorike, sve što se uopće može tvrditi jest ispravno i istinito.

Biti izrečen i biti istinit – jedna te ista stvar.

4.

Gdje sam to osjetio blizinu Chestertona? U *Filozofiji vina* ondje gdje se govori o nadmoći „prave vjere u odnosu na lošu“. „A ta tvrdnja znači da je čovjek prave vjere u svim okolnostima nadmoćan čovjeku loše vjere, nadmoćan po inteligenciji, osjećajima, srcu...“

Isto to rečeno je i na jednom mjestu Chestertonova romana *Čovjek koji je bio četvrtak*. Junak romana shvaća da je, pred opasnim protivnicima, njegova jedina snaga, i to nepobjediva, u činjenici da je on u pravu, a oni u krivu:

„Ovo mu prizva u sjećanje onu strašnu i neoborivu istinu iz 'Pjesme o Rolandu':
'Païen unt tort, et chrestiens unt dreit' (stih 1015), [2]
koja u starom nazalnom francuskom nosi zveket i jeku teškog gvožđa.“

Osim te arogantne vjere u svoju stvar (a može li snažna vjera ne biti arogantna?), Chesterton i Hamvas dijele i sklonost paradoksu: to jest paradoksalnom obličju istine. Tu paradoksalnu istinu oni prihvaćaju s mirom koji nas zaprepasćuje (i koji je možda, ponekad, proračunat da nas zaprepasti). Oni nam poručuju: istina nije paradoksalna sama po sebi, nego zato što su naše okorjele predodžbe izopačene, naopake, okrenute naglavce. Stoga, pri susretu s pravom istinom, mi doživljavamo tu dezorijentaciju koju zovemo paradoksom. Dvojicu autora podjednako zabavlja da nas podvrgavaju tom eksperimentu, tim vježbama iz vrtoglavice. U ogledu „René Guénon i metafizika društva“ Béla Hamvas piše:

„Prema zapisima, Inkama je bilo zabranjeno dotaknuti neki predmet ako ovaj nije bio od zlata. Zlatni pribor za jelo, tanjur, šalica, štap, balčak mača, topuz, prijestolje, kopče, igla, dugme, sandale, sve od zlata. O luksuzu tu nema ni govora.
O razmaženosti još manje.“ [3]

I nešto dalje:

„Za profanog čovjeka koji bi držao kod sebe zlato svi su smatrali da čini svetogrđe i u Kini, Indiji, Egiptu, Peruu, i u staroj Kaldeji. Sasvim je bilo prirodno što je morao umrijeti.“

U „Unicornisu“ nalazimo anegdotu o autentičnom gostioničaru koju bi mirne duše mogao potpisati i Chesterton.

Sažmimo ovo zapažanje u jednu formulu. Kod Hamvasa, „Europljanin“, „Zapadnjak“, „scijentist“, to jest onaj-koji-je-u-zabludi = čitatelj.

5.

Što to zvuči heretično, dakle primamljivo, u naslovu *Filozofija vina*? Vino je prastara inspiracija ekstatičkoj, kao i komičkoj misli; ne i analitičkoj. Spojiti u naslovu poeziju i vino bilo bi gotovo banalno. Nasuprot, u „filozofiji vina“ dva člana sintagme kao da se uzajamno nagrizaju.

Učinit ćemo nešto ugodno: sabrati određen broj citata starine. Stari Zavjet je prema vinu krajnje nepovjerljiv. „Jao onima što već jutrom na uranku žestokim se pićem zalijevaju i kasno noću sjede vinom raspaljeni“, kaže Izaija (5; 11).

Izreke (23; 31-33) na primjeru vina predočuju smrtonosni mehanizam kušnje:

„Ne gledaj na vino kad rujno iskri, kad se u čaši svjetlucavo prelijeva: pije se tako glatko, a na kraju ujeda kao zmija i žaca kao guja ljutica. Oči će ti gledati tlapnje i srce govoriti ludosti.“

Za starozavjetne mudrace, vino je lažljivac. Ono je zamka koju valja pretvoriti u oružje. Židovi ga prepredeno nuđaju svojim neprijateljima. Jeremija (25; 15-19) opisuje viđenje pehara vina kojim će napojiti sve narode i njihove vladare, i u kojemu će se nalaziti mač Jahvine osvete. Istu čudnovatu metaforu preuzima Ivanova Apokalipsa (14; 10): opaki će „piti vino Božje srdžbe koje stoji natočeno, čisto, u čaši njegova gnjeva“.

Alkej, Anakreont i drugi Grci opjevali su blagodati vina; nema sumnje da su se njime i opijali. Horacije u Poslasticama (I; 19; 6) ironično prenosi uvriježeno mišljenje da su pjesnici

pijanice:

„Hvaleći vino izdao se vinopija Homer“
(Laudibus arguitur vini vinosus Homerus).

Kod Alkeja se javlja misao da je vino zrcalo duše i prijatelj istine, koju će ovjekovječiti latinska poslovice *In vino veritas*. Ta najlapidarnija i najpoznatija izreka o vinu koju su nam ostavili stari Rimljani nije filozofska nego prije juridička. Vino razvezuje jezik; pijana glava ne laže; što trijezan misli (ali razborito prešućuje), to pijan (lakomisleno) govori. Ipak, danas smo skloni navoditi *In vino veritas* kao da je posrijedi neka metafizička istina, aksiom neke pogranske religije s kojom rado oćijukamo, ne prestajući pritom biti dobrim kršćanima.

Druga latinska poslovice sadrži neodoljivu ekonomsku argumentaciju: *Sine Cerere et Libero friget Venus*, to jest: bez jela i pila (vina) nema ni ljubavnog žara. Vino je afrodizijak. Istodobno, ono je i nepente, sredstvo zaborava (pa tako i zaborava ljubavi). Tibul, u *Elegijama* (III, 6), s tom se potonjom željom obraća bogu vina: „Svijetli Bakho, (...) često je tvojom zaslugom jenjala poražena ljubav“. U europskom srednjovjekovlju, vino je podijeljeno između sakralnog i profanog, uzvišenog i niskog. *Venite, adoremus* („Dođite, poklonimo se“), zaziv iz liturgijske pjesme Velikog tjedna, ima i ovu neliturgijsku inačicu: *Venite, apotemus* („Dođite da popijemo“). U jednome od pjesmotvora iz ciklusa o Tristanu i Izoldi (*Folie de Bern*) javlja se nestašno tumačenje zgođe u Kani Galilejskoj (tê, nakon Posljednje večere, najznačajnije novozavjetne dogodovštine s vinom): „Ali neka taj Bog koji vlada uvijek i koji je Arhitrikliniju bio toliko valjan svadbeni peharnik da mu je vodu pretvorio u vino, taj Bog neka mi sada poda snage...“ (stihovi 353-356). Srednjovjekovlje je patilo od loše savjesti. Brojna su pozivanja na događaj u Kani, u nesagledivoj apolegetici vina.

Ne možemo zanemariti Arape, koji su stvorili najraskošniju enofilsku poeziju. Kršćanin Al-Ahtal (640. – 710.) opisuje bezizgledni dvoboj između vinopije i vina:

„Savladan je u nadmetanju s pićem opojnim,
Jedva podiže glavu nad peharom mirisnim.“
(*Pijanac*)

Ibn Al-Mu'taz (861. – 908.) zapaža da je rumeno vino, oblikovano prikladnom čašom, zapravo čisti plamen:

„A čaša u našim rukama
Bila je kao baklja plamteća“

(*Vino ljubavi*).

Glasoviti bezbožni pjesnik iz drevnog Nišapura, Omar Hajjam (1048. – 1122.), želi da u smrti bude još savršenije ispunjen vinom no što je to bio za života:

„Ako kad od mog praha naprave vrč lončari,
Neka mi i on uvijek pun čistog vina bude!“
(*Rubaije*, C230).

Ta izvanredna metafora nije mogla promaknuti još ponekom pjesničkom geniju. Tako Japanac Otomo No Tabito (665. – 731.) piše:

„Pod svaku cijenu
Zašto baš čovjek biti?
Rižova vina
Vrč bit bi sjajno bilo,
S vinom u porama svim.“
(*Pohvala rižovu vinu*)

Treba primijetiti da obje pjesme upućuju na jasan religijski kontekst: Hajjamovo omiljeno lončarstvo od gline pokojnih svojevrsna je parodija iskonskog Lončara (to jest Boga); Otomo se šali na račun budističkog nauka o reinkarnaciji (ali duša se ne može inkarnirati u neživoj stvari!). Također treba uočiti i bitnu razliku: Japanac nigdje ne kaže da je vrč načinjen od ljudskog praha; nasuprot tome, kontinuitet duše za Perzijanca nužno podrazumijeva i stanovit materijalni kontinuitet.

Ovdje ćemo se zaustaviti. Naše zanimanje nećemo proširiti izvan granica časne starine. Kao i znalački uživatelj vina, starom dajemo prednost pred novim.

6.

Ne znam je li dovoljno jasno: ovo nije napis o vinu. Do samog vina ne dopiremo. Bavimo se *govorom* o vinu.

Sveti Augustin je prvi nedvosmisleno povezao govor i vino. Izričući pohvalu svome učitelju, milanskom biskupu Ambroziju, taj umni Otac je rekao:

„Njegove su propovijedi tada revno pružale tvome narodu snagu tvoje pšenice i veselje tvoga ulja i trijeznu opojnost tvoga vina.“ (*Ispovijesti*, V; 13)

To je djelomice parafraza pojedinih mjesta u psalmima (45; 8: „i stoga Jahve, Bog tvoj, tebe pomaza *uljem radosti*“; 80; 6: „dokle ćeš nas hraniti *kruhom suza* i obilno pojititi suzama“; 81; 17: „a svoj narod hranio bih pšenicom najboljom i sitio ga medom iz pećine“). No, ključni izraz je prepoznatljivo Augustinov: „trijejna opojnost vina“ (*sobria vini ebrietas*). Koji je smisao tog oksimorona? Poziv na poštivanje mjere. Trijezni razum koji još uvijek uokviruje, obuzdava, nadzire pijanstvo. Uzorno kršćansko vino krijepi, ali ne omamljuje, razveseljuje, ali ne raspojasava, opaja, ali ne opija. U Augustinovoj pohvali, ispravne i mudre riječi božjeg čovjeka hrana su i piće za duhove onih koji ga slušaju. Retorika i gastronomija tu se međusobno približavaju. Prepoznamo strukturalnu srodnost dvaju zakonodavstava (retorika je također jedan *nómos*, kao i onaj *želučev* ili *trbuhov*).

Približavanje jezika i vina željeli bismo vidjeti čak i u samoj nutarnjoj strukturi te lijepe Augustinove formule. Ona je paradoksalna. Baš kao što je i kod vina paradoksalno to da je u isto vrijeme oporo i slasno, peckavo i ugodno: ono je sladogorki užitak. Vino je dakle u sebi paradoksalno te otud potiče i paradoksalnu misao. Kao daljnji argument u prilog tome načelu navodimo izraz što ga je skovao Albije Tibul u spomenutoj elegiji (III, 6): „blagi boj s vinom“ (*vini certamen mite*). Kontekst je ovakav:

„Ako li tko odbije blagi boj s vinom,
neka ga voljena prevari skrovitom nevjerom“
(*aut si quis vini certamen mite recusat,*
fallat eum tecto cara puella dolo).

Izraz *certamen mite* već je, dakle, sam po sebi proizvod vinske alkemije, formula vinske retorike, vinom nadahnuta dosjetka.

7.

Jedna kasnoantička legenda koja govori o svetom Grguru Nazijanskom (oko 330. – 390.), na zanimljiv način povezuje dvije funkcije ustiju, hranjenje i govor. Taj glasoviti propovjednik i teolog, poznat kao „kršćanski Demosten“, zavjetovao se 382. godine da će korizmeno četrdesetodnevlje proboraviti ne izustivši ni riječi. Suzdržavanje od hrane prošireno je, u tom neobičnom trapljenju, suzdržavanjem od govora. Usta su potpuno obuzdana,

umrtvljena, gotovo mumificirana: suha su, blijeda, nijema, uvenula; iz njih ne izlaze riječi, u njih ne ulazi hrana, ona – to se podrazumijeva – ne razmjenjuju poljupce; jednom riječju, ona su, uzeta sama za sebe, najtočnija slika svetosti.

Metafora se proširuje sama od sebe: uzdržavanje od govora za darovita je i strastvena govornika podjednako teška kušnja kao i četrdesetodnevni post za ljubitelja dobre kuhinje. Post i šutnja posve su približeni, isprepleteni, i mi pomišljamo da se u danim okolnostima to dvoje doista može pobrkati: onaj tko niti jede niti govori ne zna više što je što. Odsutnu hranu i odsutne riječi njihova odsutnost izjednačava. U izrazu posna šutnja (koji nalazimo u naslovu Grgurove elegije) naslućujemo tu nerazlučivu združenost dviju stomatičkih aktivnosti: taj izraz ima nešto od imena nekog jednostavnog asketskog jela, nekakva posnog kolača.

Primjer što nam ga pruža anegdota o svetom Grguru Nazijanskom gotovo je savršen. On identificira dva suzdržavanja, post i šutnju. Ta istovjetnost upućuje na onu drugu: istovjetnost govora i hrane; ali istodobno daje naslutiti da ova potonja istovjetnost neće biti tako uzorna. Kao što piše Béla Hamvas, hrana ulazi a riječi izlaze. Doduše, i riječi *ulaze*, ali ne kroz usta; kao što i hrana *izlazi*, ali to više nije hrana.

8.

Otvaramo ovaj odjeljak samo zato da bismo napomenuli kako je na neki način ipak prirodnije, ili očekivanije, da post bude popraćen govorom, a ne šutnjom. Štoviše, obilnim govorom, u kojemu usta kojima je uskraćena hrana kao da pronalaze neku vrstu nadoknade.

Takvu reakciju na post mogli bismo nazvati baroknom. Kao što će patnju s lakoćom transformirati u užitak, pjesnik barokne pobožnosti sklon je da post prikaže kao nešto *raskošno*.

Antun Kanižlić u *Svetoj Rožaliji* piše:

„Kad se suho postim, ah, što ja uživam!
Ja se s postom gostim, kripim, naslađivam.“

Više je no očito da riječi ovdje zauzimaju mjesto iz kojega je hrana odsutna. Raskoš posta raskoš je rječitosti kojom ga barok dočarava. Pjesnik se naslađuje svojim riječima; i doista, kada su one u pitanju, on nije nikakav posnik nego prije uzvanik gozbe.

U svojoj lucidnosti, on čak jasno vidi da ga pjesma hrani. U stihovima koji dolaze nešto niže to je explicite izrečeno (doduše, pjesma tu dopire od *ptice*, ali to ništa ne mijenja na stvari):

„Glas ptice neznane jest namisto lika
I pića i hrane starcu od tri vika.“

9.

Moje studentske godine označene su majčinim prijekorima da trošim na knjige novac koji bih morao potrošiti za hranu; da si otkidam od usta kako bih se zatrpavao knjigama. Dakako da ti prijekori nisu bili kadri išta promijeniti, no stanovit su učinak ipak postigli: što dalje, knjige sam sve više kupovao sa sviješću o njihovoj *hranjivoj* prirodi. To jest, moje ophođenje s knjigama poprimilo je neka obilježja ophođenja s hranom. Zadovoljstvo njihova pribavljanja postajalo je nalik onome kada se osiguravamo hranom: redovito obilazimo tržnicu, biramo ovo i ono, s raznim vrećicama i omotima odlazimo kući. Za neko vrijeme smo bez brige. Pritom sâm sadržaj knjiga ne igra značajniju ulogu. Metafora se ne odnosi na sadržaj, nego na samu strukturu ponašanja.

Pa ipak, u određenom trenutku metafora se počela preslikavati u sebe samu (kao oko koje odražava ono što oko sebe opaža). Iz nepoznatog razloga počele su me zanimati knjige koje *govore o hrani*: Fosterovo *Jelo iza samostanskih zidina*, Apicijevo *De re coquinaria*, *Enciklopedija samoniklog jestivog bilja*... Nije mi više bilo dovoljno da uživam hraneći se tekstom; sada je trebalo da i taj tekst (=hrana) govori o hrani. Drugim riječima, srednjovjekovni recepti ili samoniklo voće nisu me zanimali sami po sebi: oni su bili tek slike koje mi neposredno predočuju, u dokraja sažetom obliku, moj odnos prema tekstu kao prema jestvini.

10.

Zašto sam si dopustio da ispriповјedim prethodnu osobnu epizodu? Zato što ona pokazuje da je o vinu, kao i o hrani, moguće govoriti na dva posve različita načina. Jedan neprestano imenuje svoj predmet, i očito je da se njime bavi. Drugi ga i ne spominje, ali je ipak očito da na nj upućuje. I jednom i drugom načinu pristaje naslov kakav je *Filozofija vina*. Ustvari, on najbolje pristaje sprezi obaju načina. Vidjeli smo kako oni prelaze jedan u drugi: kako

neizrečena aluzija pronalazi svoje očitovanje, i kako je to očitovanje samo slika nečeg općenitijeg i neodređenijeg; tako se dakle taj krug zatvara. Upravo je to slučaj u Hamvasevoj *Filozofiji vina*. Vino je za nju imenica i struktura.

Nije dovoljno govoriti o vinu, hrani ili ljubavi da bi se pribavili analogni užici; kao što uopće nije neophodno govoriti o svemu tome kako bi se ti užici prizvali. Tekst posjeduje vlastitu logiku i vlastita sredstva za proizvodnju užitka. Upravo taj proizvod, užitak, povezuje i približava sve te različite djelatnosti.

Tekst Béle Hamvasa ima sve odlike tečnog, hranjivog i ukusno zgotovljenog teksta. Ponajprije, taj tekst neprestano organizira sebe sama, tematizira vlastitu kompoziciju, pospješujući tako svijest o sebi kao o tijelu. Sve što je u njemu rečeno rečeno je u za to najpovoljnijem trenutku, ili, radije, na za to pripravljenom mjestu. Ne postoje iznenađenja; točnije, postoje samo „ugodna iznenađenja“ kakva i očekujemo od dobrog objeda. Ništa nam ne može promaknuti jer se svaka stvar u više navrata najavljuje i zatim ponavlja, u različitim inačicama. Tekst nam sâm priznaje da su mu klasifikacije tajna strast: doista, svakog časa nailazimo na ta dvostruka ili mnogostruka račvanja i grananja. U svijetu smo tvorca koji obožava razvrstavati. „Hrane“ se dijele na tjelesne, duševne i duhovne; tekućine na tople, hladne i srednje; (vinska) povijest na tri eona; narodi i zemlje na vinske i rakijske; religije na dobre, loše i najlošije; žensko tijelo u tri erotske točke; itd. itd. Pri Hamvasevu zgotovljavanju teksta, načelo mjere igra veliku ulogu. Moralistički traktati pravilno se izmjenjuju s poučnim anegdotama, sugerirajući nutarnju strukturu kolača s grožđicama i lješnjacima, ili pak onu francuske salate: ljepljivi umak povezuje čvršće i u sebe zatvorenije sastojke.

Hamvasev tekst nam ostavlja dojam da se nova pitanja mogu otvarati unedogled; da ništa nije definitivno riješeno. Tako u ovoj uzgrednoj primjedbi: „Sada uopće nije prigoda da se progovori o vodi, jer je moguće da je ona nešto veće i od samoga vina.“ Svaku bezupitnost Hamvas pretvara u pitanje; upravo su te bezupitnosti njegovo tajno blago; on ih razbija kao kokosove orahe, kako bi otkrio njihovu zapretanu dragocjenost. O svakoj se stvari može pitati: što uopće nešto jest? O svakoj se stvari može govoriti; a ako je sve razgradivo, onda je, drugim riječima, sve jestivo.

11.

Ne zadovoljava nas sasvim Barthesova analiza „analogije između pohote i gastronomije“.

Analogija i nije tako slaba kako se njemu učinilo. Iščekivanje i pripremanje užitka, obilježeno krizom, uzbuđenjem, usredotočenošću, u dva su slučaja začuđujuće podudarni: u kritičnim trenucima gladi, oba uživatelja pridaju nadolazećem užitku neusporedivu vrijednost, pred kojom se sve ostalo povlači i tamni. Predmet želje nadvisuje i zasjenjuje sve, i nema cijene koju za nj, u tom velikodušnom pijanstvu, ne bismo bili spremni platiti. Trenutak prvog doticaja ustiju (jezika, nepca) s hranom odgovara početku koitalnog sladostrašća. Ovo je potonje sladostrašće bez sumnje intenzivnije od gastričkog (*gaster*, ovdje, u širem smislu, označava sveukupnost hranidbenog aparata ukoliko je ovaj opskrbljen osjetilima), kao što je i njegov prestanak časovitiji, za razliku od gastričkog koje jenjava postupnije. Pa ipak se tu više radi o kvantitativnoj, nego o strukturalnoj razlici. Prije ili kasnije hranjenje dovodi do zadovoljne i smirene sitosti, koja vrlo točno odgovara postkoitalnoj nezainteresiranosti. I jedno i drugo mogu čak biti primiješani stanovitom dozom gađenja ili odbojnosti prema doskorašnjem predmetu želje, a svakako sadrže značajnu mjeru ravnodušnosti u pogledu njega. (Iz iskustva tvrdim da postoje psihofizička stanja, određena tjelesna kondicija, kada se živa glad i žestoka potreba za hranom u posve kratkom roku, *po posve orgazmičkom modelu*, nakon samo dva-tri zalogaja pretvara u izrazito gađenje i zazor). Očito je da model želja-užitak-sitost (=ne-želja) podjednako dobro opisuje i spolno i gastričko uživanje. Razlike su pitanje kvantiteta. Nije isključeno da do takve sličnosti (ovih ipak poprilično različitih tjelesnih aktivnosti) može doći i uslijed uzajamne kontaminacije, posredstvom *življene metafore*, to jest – da je ta sličnost rezultat međusobnog približavanja: ukratko, da je ona historijska. Mehanizmi uživanja zacijelo se stvaraju (i upotrebljavaju, to je nerazlučivo) udruženim snagama svih naših hedoničkih područja.

12.

Barthes razlikuje dvije zamisli vina: vino kao *droga* i vino kao *anti-droga*. Prva je zamisao, primjerice, Baudelaireova; unutar takve zamisli najbliži srodnik vinu jest hašiš: oboje služe posve individualnom užitku, eda bi na koncu i taj individuum razgradili, rasplinjujući ga u ne-ja. Druga se zamisao vina pripisuje Brillat-Savarinu; vinu-antidrogi najbliži je srodnik hrana. Takvo je vino društvena institucija. Ono ne potkopava *ja*, koje se za skupnog objeda neprestano potvrđuje u komunikaciji. Pa ipak i takav zajednički objed s vinima čini se da mora završiti u svojoj negaciji; Ibn Ar-Rumi (836. – 896.) ima ove stihove:

„Pili smo tako bez prestanka,
Dok se i najrječitijem jezik ne zaveza“.

(*Pijanka*)

S hranom se takvo što ne događa. U hrani se uživa društveno jer taj užitak ne muti svijest; štoviše, uživatelj traži od sustolnika neku vrst potvrde, potpore i ohrabrenja, koje im i sam zauzvrat velikodušno pruža. Sustolnici se međusobno potiču i podjaruju. [4]

Hamvas kaže: „Ja vino shvaćam kao jedan od najvećih činova milosrđa... Vino nas vraća u iskonski život... Ovaj most između prvog i posljednjeg dana čovjek može podnijeti samo u nesvijesti. Ta nesvijest je vino.“

Drugim riječima, vino je narkotik. Istodobno, ono je sredstvo okupljanja i zajedništva. Za Hamvasa je vino oboje, već prema sorti: šomloško je „vino usamljenika“, kiškereško, naprotiv, „ne trpi samoću“. Vilanjsko je vino za balove i zaruke. Pijenje sentderdheđskog pak, samo je po sebi svečanost: granica između društvenog i osobnog, skupnog i samotnog, tu se briše. Kinez Li Tai-Pe (701. – 762.; Hamvas ga uvrštava u svoju „stručnu bibliografiju“) genijalno je prikazao taj paradoks u poznatoj pjesmi pod naslovom „Tri prijatelja“:

„U čardaku zelenom sam sjedim i pijem vino,
Vina piti ne valja mi samom! –
Zar nema nikog tko će piti sa mnom? –
Tad pride mjesec, pozdravlja me bratski.
I drugi prijatelj se javi: moja sjena,
Mjesec i sjena! Zaista dva dobra,
mirna druga, a ne piju ni kapi!“
(prev. Zlatko Gorjan)

13.

Imena mađarskih vina što ih Hamvas razvrstava i sistematizira prosječnom su hrvatskom čitatelju uglavnom nepoznata. Utoliko bolje, dometnut ćemo odmah. Ta čudnovata imena zvuče nam pomalo fantastično: to su imena vina iz basnoslovne zemlje Vinlandije; utoliko su prikladnija da stvore savršen fiktivni sustav.

Filozofiju vina možemo čitati i kao (moralistički) roman: njegovi su junaci Pijetist, Ateist, Puritanac, Scijentist (i jedno Ja). Hamvasev pokušaj da od tih izopačenih duhova stvori psihološki i filozofski sistem uvelike podsjeća na Francuza La Bruyèrea i njegove *Značajeve*.

Treba usporediti mjesta poput: „Pijetist je zapravo isto takav bezbožac kao i materijalist, samo što mu je povrh toga i savjest loša...” Ili: „Scijentifist je bezopasniji, nespretniji i komičniji oblik ateizma. Puritanac je pak agresivan čovjek...”

14.

Prema Hamvasu, bezbošcima je zajedničko da instinktivno zaziru od vina. Vino je strašilo za ateiste (svih boja). Ono je, kako smo vidjeli, droga Zlatnog Doba.

Posve nasuprot modernoj zapadnoj filozofiji koja smrt (ili Smrt) proglašava svojim stožernim interesom, jedinim predmetom Hamvaseve filozofije jest Život. Sinonim za Život s velikim Ž glasi: Zlatno Doba. Kako ponovo uspostaviti poredak Zlatnog Doba – to je temeljno pitanje koje zaokuplja Hamvasovu misao.

Što doista podrazumijeva pod pojmom Zlatno Doba – Hamvas nas ostavlja u nedoumici. U eseju „René Guénon i metafizika društva“, priključujući se autoru navedenom u naslovu, on naučava povratak Zlatnog Doba kao neku vrstu Sudnjeg dana. *Tradicija*, koja je jedini ispravan put i znači „apsolutnu sintezu“, počela se gubiti u VI. stoljeću prije Krista; trenutno živimo u doba njenog najjačeg zatamnjenja (*kali-yuga*). Dublje se potonuti ne može. „Put stiže do kraja i sada se treba vratiti na izvore. Povratka neće biti za sve.“

U *Filozofiji vina* Hamvas kaže da je sve to samo metafora. Govoreći o Saturnu (koji je planeta vina), Hamvas tumači što je on: „Gospodar onoga razdoblja kada je svaka stvar i svako biće bilo na svome mjestu, i zato se živjelo u neporemećenom blagostanju. Pogrešno sam rekao. Zlatno doba nije povijesno razdoblje već stanje, i zato opstoji u svim vremenima, i jedino ovisi o tome postoji li netko tko će ga oživotvoriti.“ Očito je da obje teorije o Zlatnom Dobu zapravo podjednako odgovaraju istini. Racionalizacija ne obesnažuje mit. Što, dakle, možemo znati o Zlatnom dobu? Ono što je udaljeno tisućama godina zapravo se nalazi na dohvat ruke. Ono što se čini na dohvat ruke zapravo je udaljeno tisućama godina.

15.

Hamvasova hijerarhija osjetila (u kojoj oku pripada najskromnije, ustima najznačajnije mjesto) zapravo je motivirana ekstatičkom željom: željom za identifikacijom sa svijetom. Raspršiti sebe u svijet ili svijet pripustiti u sebe: usta su u toj razmjeni najpropusniji organ.

Rastopiti se. Stopiti se. Biti Jedno, ono jedino Jedno koje jest. „Sveto je sve što jest, što stvarno jest“, kaže Hamvas u ogledu „Antički i moderni pejzaž“.

Vino je, vidjeli smo, lijek, sredstvo izbjavljenja; otud je jasno da mu nema mjesta u Zlatnom Dobu. Čovjek Zlatnog Doba ne pije vino jer sam jest vino; ne traži zanos jer sam jest zanos. Biti to što piješ: formula koja pri svakom pijenju obnavlja Zlatno Doba u malom. Svjetska povijest vina ima tri razdoblja. Prvo je pretpovijest, u njemu nema vina – što je definicija Zlatnog Doba. Druga počinje od Noe, pronalazača vina, i traje do Kane Galilejske. Otada živimo u trećem dobu. Njegov kraj značit će povratak na početak, iščeznuće vina, povratak Svevinu.

Jedna pjesma arapskog mistika Omara Ibn Al-Farida (1181. – 1235.) govori o pijanstvu koje prethodi vinu:

„Gosti, čim zapečaćene posude vinske ugledaju,
Pijani su, a da piće ni okusili nisu.

- - -

U spomen ljubljenog bića vina smo pili
i opili se prije no što su stvoreni vinogradi.“

(*Mistično vino*)

16.

Heraklitovo ἐν πάντα εἶναι (*unum omnia sunt*, sve je jedno), prema Hamvasu, jest najveća misao koju se uopće može misliti. Umovi kao Platon, Leibniz, Kant, nisu je bili kadri dosegnuti ili prihvatiti; Heraklit, Leo Ce i Nietzsche jesu. U Hamvasevu ogledu „Poetica metaphysica“ saznajemo da se filozofija i religija nalaze ispod te misli, da znače njenu dekadenciju. Od ljudskih moći tu misao nije izgubila jedino umjetnost. Poezija.

Sve je jedno: biti kadar misliti tu misao. Ne kao da se sve stvari zbrajaju da bi u konačnome iznosu dale to Jedno. Jer onda bi svaka pojedina stvar izgledala beznačajno i bila gotovo ništa; a zbrajanjem ničega ne može se dobiti Jedno. Jedno se ne može razbiti na dijelove. Ono se ne sastoji od dijelova. Pojedine stvari nisu dijelovi, nego neokrnjene cjeline. Ako je sve Jedno, onda su sve stvari od Jednoga načinjene, i Jedno se nalazi u svim stvarima. U *Filozofiji vina* Hamvas kaže: „Ako je konačno *hen panta einai*, odnosno sve je jedno, znači da se sve nalazi u svemu“. Svaka stvar upućuje na sve ostale. Svijet beskrajnih analogija.

U poglavlju „Grožđe, vino, dragi kamen, žena“, Hamvas sanja o alkemijskoj vještini koja bi mu omogućila da različita vina pretvara u odgovarajuće drage kamenove, a ove opet u lijepe žene. Jer sve su te stvari jedno.

„Kada bih imao tu sposobnost, izdvojio bih na primjer iz jedne lijepe djevojke njeno duhovno biće i pročišćavao bih ga, sažimao, destilirao, cijedio, kristalizirao, sve dok ne bih dobio neprolaznu sažetu bit. Na kraju bi se od svake lijepe žene mogao napraviti dragi kamen. Ili vino, ali tada je ne bi trebalo kristalizirati, već rastapati.“

Pjesnička metafora obavlja te sanjane transmutacije. Ona je posljednje pribježište drevnog znanja o Jednom, i njegove primjene koju zovemo alkemijom. Perzijski pjesnik Rudaki (oko 880. – 954.), u savršenoj suglasnosti s navedenim Hamvasevim recima, posvetio je vinu sljedeće stihove:

„Kako je crveno to piće! Tko ga pogleda,
Taj se koleba je li to rubin ili vino?
Tvar je ista u objega, samo je oblik drugi:
Jedno se smrзло a drugo rastopilo...“

BILJEŠKE

[1] V. *Gordogan* br. 34-35/1991., str. 65., prev. Željka Čorak.

[2] Starofranc. „Pogani su u krivu, a kršćani u pravu“.

[3] Prev. Sava Babić, v. *Polja* br. 369/1989., str. 466-467.

[4] Je li takvo što uopće potrebno, pitat će tko. Rekao bih da jest. Samotničko objedovanje može pobuditi neka neočekivana, uznemirujuća pitanja koja se tiču same prirode hrane. U trenucima dok jedenjem otpočinjemo proces svoje identifikacije s hranom, iz nje vrebaju neke sitne čudovišnosti. Zadatak je skupnog objedovanja da takvu opasnost preduhitri i onemogući u korijenu. Drugi zadatak sastoji se u stvaranju atmosfere orgije, orgije hranjenja. Užitak se dijeli, priznaje, opaža kod drugih, pospješuje.

POVIJEST TIRANIJE*

Od trojice znamenitih ovostoljetnih Bazina, André (1918. – 1958.) je bio filmski kritičar i teoretičar, „duhovni otac Novog vala“, René (1853. – 1932.) katolički romanopisac i akademik, danas uglavnom zaboravljen ali u svoje doba nezaobilazan, napokon Hervé (ustvari Jean-Pierre Hervé-Bazin, rođen 1911.), unuk Renéhova brata, također romanopisac i akademik, autor jednoga od najznačajnijih proznih opusa poratne francuske književnosti. Sva su tri Bazina rođena u Angersu, u susjedstvu povijesne pokrajine Vandeje (*Vendée*), zavičaja onih „glasovitih kraljevih vojnika, koji su se neustrašivo borili protiv republikanske vojske za vrijeme francuske revolucije“, kao što piše u pogovoru hrvatskog prijevoda romana *Magnificat* Renéa Bazina, izdanje Knjižnice „Hrvatske obrane“, Đakovo 1939. U istome se pogovoru veli kako „po ispravnosti svoga kršćanskog značaja, po blagosti svoje naravi i po plemenitosti svoga srca (René) Bazin spada među najznačajnije ličnosti svjetske književnosti uopće“. René Bazin, po struci pravnik i dugogodišnji profesor kriminalnog prava na katoličkom sveučilištu u Angersu, živio je sa svojom brojnom obitelji (nasljeđujući uzor starozavjetnih patrijarha) na baštinjenom zemljoposjedu nedaleko Angersa, pišući svoje romane uz nesebičnu pomoć supruge koja je također imala književnog dara. „Jednom je došao onamo u pohode predvečer neki redovnik asumpcionista, koji je bio dirnut, kako lijepim životom živi ta obitelj. U sedam sati navečer zvonice pozove u kućnu kapelicu svu čeljad na molitvu. Bili su tu na okupu ne samo članovi obitelji, nego i svi radnici i služinčad. Sam je René Bazin predmolio večernju molitvu i krunicu“ (nav. dj. str. 19S).

Nekako istodobno, u nedalekom susjedstvu, odvijalo se djetinjstvo Jean-Pierrea alias Hervéa Bazina, kojeg će zapasti da u svojim djelima bezobzirno raskrinka tu katoličku i zemljoposjedničku idilu i da razotkrije njeno nimalo laskavo naličje.

* * *

Hervé Bazin započinje život odbacujući pripremljenu karijeru. Profesije mijenja po američkom modelu: novinar, sobar, poštanski službenik... *Guja u šaci* (*Vipère au poing*, 1948.) prvi je njegov roman, napisan u jednom dahu, tijekom posljednjeg tromjesečja 1947. godine. Bazin se latio pisanja romana povodeći se za ranijom sugestijom Paula Valéryja, nakon što se već bio okušao u pjesništvu (objavio je dvije zbirke: *Le jour* iz 1947., koja mu

donosi nagradu Apollinaire, te *A la Poursuite d'Iris*, 1948.; 1946. osnovao je časopis *Coquille*, od kojeg je izašlo osam brojeva). *Guja u šaci* donijela mu je neposredan uspjeh: bilo je to za ono vrijeme skandalozno, ali od sama pojavljivanja mnogo čitano djelo; njegova dosadašnja naklada u Francuskoj iznosi oko 2,5 milijuna primjeraka, uvršteno je i u obvezatnu školsku lektiru.

Tema romana, kao i njena obradba, nije nimalo revolucionarna: obiteljski život, neveselo djetinjstvo, proces individuacije, ukratko – roman o odrastanju; pa čak ni ta negativna vizura, anti-idila, slika obitelji kao pakla nije sama po sebi originalna niti lišena prethodnika (prisjetimo se Mauriacova *Zmijskog spleta*, pa i *Thérèse Desqueyroux*). Radnja je jednostavna: glavni junak i njegova braća, zemljoposjednički sinovi, mrze svoju majku sve do pokušaja ubojstva. Roman retrospektivno (iako vremenska distancija pripovjedača nigdje nije eksplicitno definirana) raščlanjuje povode, dublje uzroke, kontekst, taktike i dovijanja u tom odmjeravanju snaga među najbližim krvnim srođnicima, u nemilosrdnoj borbi za vladavinu nad drugima ili za svoj prostor slobode. Djelo je u dobroj mjeri autobiografsko (prezime Bazin promijenjeno je u Rezeau).

Roditeljska a-simetrija postavljena je u *Guji u šaci* obrnuto no što je slučaj u klasičnom srednjoeuropskom romanu s njegovom edipovskom paradigmom (model Werfel: otac neurotični tiranin, mati blaga zaštitnica). Kod Bazina, tiranija je matrijarhalna. Majka Rezeau opisuje se kao žena koja je „promašila karijeru čuvarice ženskog zatvora“ i kao „izvrstan žandarmerijski oficir“. Prepredena, sadistična, osvetoljubiva, „snažna ličnost“, utjelovljenje totalitarne vlasti, iza kinjenja vlastite djece najviše voli filateliju. Ona je sasvim osobita inačica *faux dévot*-a: vjera je puko sredstvo u njenim rukama, koje joj služi za osiguranje neograničene vlasti nad potomstvom; podčinjava ih *ad maiorem Dei gloriam*; ona je iznad te vjere, okamenjene, mrtve i instrumentalizirane (ona je zapravo ateist, iako toga nije svjesna). Njeni sinovi ne zovu je majkom, odbijajući se smatrati njenom djecom; zovu je podrugljivim nadimkom Folcoche (što je dječja kovanica prema *folle* + *cochonne*, „luda+prasica“; Crnkovićev prijevod: *Lucprda*). Kad joj se najmlađi sin, „mezimac“, u trenutku nekog ispaštanja ipak obrati s „mama“, Jean-pripovjedač ogorčeno primjećuje: „Mali gad ju je još zvao mama!“

Otac Rezeau je slabić, boležljivac i strastveni entomolog (specijalnost: *syrphidae*); drugorazredni mu je hobi obiteljska genealogija. Njegova urođena blagost ne može doprijeti do njegovih sinova, osim u rijetkim razdobljima majčine odsutnosti kakva je ona zbog bolesti. Pred svojom ženom on je nemoćan i kukavan, a u rijetkim trenucima pobune s

lakoćom neutraliziran njenim lukavštinama koje ugađaju njegovu „rezeauovskom“ samoljublju.

Glavni junak, Jean *Mutikaša* (franc. *Brasse-Bouillon*) srednji je od trojice sinova. I ostala dvojica nose nadimke (*Sroljo* i *Piće*), što je neka vrst tradicije: „zbog smiješne obiteljske navade koja nas veže sa starim rimskim obiteljima u kojima su nadimci bili obavezni“. Jean-pripovjedač veli za sebe da je „pun uvažavanja spram snažnih ličnosti, i prijatelja i neprijatelja, s malom prednošću za potonje“. Njegova paradigma snažnog neprijatelja jest *Lucprda*. Permanentni sukob s njom ubrzo mu počinje pribavljati užitek s kojim jedva da je usporediv koji drugi užitek. „Lucprda mi je postala prijeko potrebna“, konstatira on na 1k6. stranici, „kao što je ratnom invalidu što živi od svoje invalidnine potrebna rana“. Čak i kratkotrajna odsutnost tiranina dovodi do „dezorijentacije“ i osjećaja praznine: „Mogu sasvim dobro zamisliti izgubljenost obožavatelja Moloha ili Kalija kad najednom ostanu bez svojih zlih bogova. Mi nismo imali čime nadomjestiti našeg boga. Mržnja zaokuplja čovjeka više nego ljubav.“ *Mrziti*: to je jedini glagol koji dragovoljno sprežu ti mali robovi, čak i kad se ne nalaze u kućnoj školi svojih dušobrižnika (usp. str. 64).

Jedna od omiljenih Lucprdinih kazni ubodi su viljuškom u dječje nadlanice (ponekad do krvi), kojima ona održava željeznu disciplinu za stolom: ruke moraju biti položene s obje strane tanjura, glava uspravna, leđa odmaknuta od naslona. Pa ipak, čak i u tako uzornom totalitarnom poretku, glavni junak pronalazi stanovit prostor slobode (što će reći osвете): pogled. Lucprda traži da je gledaju pravo u oči, jer ona „ne voli prijetvorne poglede“. Dječaci prihvaćaju igru: gledaju je ravno u oči, nazivaju to „držanjem na nišanu“; Jean je najuporniji, u sebi joj govori najružnije pogrde koje može zamisliti (usp. str. 65-67). Jednostavan i savršen trik. Nevjerojatno, počinitelj ostaje izvan dohvata. Izmiče kazni.

Nakon što su je pokušali ugušiti u rječici na imanju (ali tako da im se namjera ne može dokazati), i nakon što Lucprda ipak preživljava zahvaljujući svojoj žilavosti, Jean joj se divi: „Prilično sam ponosan i na nju i na sebe.“

„Čovjek obično vjeruje u ono u što mu vjeruje majka“, čitamo u jednom od malobrojnih ekskursa. „Nama se naša majka gadila pa je bezbožnost bila posljedica naše pobune. (...) Još i danas, kad se pitam za razlog nekoj svojoj nerazumnoj odbojnosti prema nečemu, obično vrlo brzo otkrijem da je ona utemeljena na suprotstavljanju nekoj majčinoj naklonosti, što je u mene zauvijek postao glavni kriterij odbijanja nečega.“

„Ja sam, kao što znate, pomalo bogohulnik,“ konstatira pripovjedač na sredini knjige, u

sklopu jedne lirske epizode začudne ljepote i lucidnosti. U tu smo se tvrdnju uvjerali od sama početka; evo rečenice kojom se zaključuje epizoda o pražnjenju noćnih posuda: „Da bismo u mraku izbjegli svaki sudar neugodnog zadaha, odlučili smo da nosimo svoju nečist šuljajući se hodnikom, držeći vrčinu čvrsto privijenu uz srce, kao što je Tarzicije držao ciborij na prsima“. Samo jedna od provokacija.

Svojom dirljivošću odudara epizoda sa zalaskom sunca u blagovaonici. Lucprda, nespojiva s najmanjom naznakom idile, odsutna je. Tijekom rane ljetne večere, zahodeće sunce obasjalo je staru tapiseriju „Amora i Psihe“; obiteljska tradicija nalaže da se taj veoma rijetki događaj poprati razmjenom poljubaca. Ali ovaj naraštaj nije kadar za toliku nježnost. Već smo razumjeli da je nježnost u toj obitelji nemoguća; sve što se može dogoditi jest mali pomak, plahi početak otkravljanja: „Ne, nismo se izljubili. Ali prezir prema nježnosti postao je na trenutak tek sram od nježnosti.“

Svoj zavičaj, Craon, malu pokrajinu smještenu između Maine, Bretanje i Anjoua, pisac opisuje kao nezdrav i zaostao kraj što ga nastavaju brkati i krivonogi „degenerirani Gali“, „u duši kmetovi, koji šalju u Nacionalnu skupštinu pet-šest reakcionara“. Evo kratkog katekizma tog konzervativnog oporbenjaštva (njegovi su članci razasuti diljem romana): „departmani su proizvoljna izmišljotina Revolucije“; „Rusija se privremeno zove SSSR“; 14. srpnja jest „dan *njihove* republike“ („taj 14. srpnja koji gotovo da i nije službeni blagdan u craonskom kraju, gdje bi državni praznik prije bio dan smaknuća Jeanne d’Arc“). Pisac svojski izruguje tu zemlju izgubljenu u vremenu, svijet zemljoposjednika koji nisu svjesni vlastite anakroničnosti i dekadencije, tog „propadanja što ga je pripremila obezvređivanje predrasuda i vrijednosnih papira“. Ti tvrdoglavi potomci šuana ne primjećuju da se „svijet komeša, jedva da još čita *La Croix*, fućka se njemu za indeks i imprimatur, on traži pravdu a ne samilost...“

„Craon, zemlja zelja, šuana, sova i čavki koje čavču oko zvonika: ‘Vjer-rujem, vjer-rujem!’ (franc. ‘Je cr-rois, je cr-rois!’)“.

U trenutku pobune i bijega iz roditeljske kuće, mladi Rezeau u vlaku puši *Gauloises* i čita socijalistički („dakle antirezeauovski“) *Le Populaire*. Ironična i duhovita obrada političkih predrasuda spada među najsajnije niti koje tvore tkanje ovog romana.

U dva navrata pisac dohvaća i sakrosanctnog ideologa „bijelih“ i besmrtnika Akademije, Renée Rezeaua (čitaj: Bazina), tu obiteljsku diku i povremenog uvodničara *La Croixa*: „Povratak na zemlju, povratak Alzasa, povratak feudalnim dvorcima, povratak vjeri, vječni

povratak!“ Budući otpadnik imao ga je prilike vidjeti na obiteljskim svečanostima koje je njegov otac organizirao u čast tog patrijarha loze i na veću slavu svoje kuće. Tko su uopće ti Rezeauovi? Oni nisu plemići, oni su buržoazija, i to (prema klasifikaciji g. Rezeaua) „duhovna buržoazija“, za razliku od financijske i trgovačke, koje su buržoazije „slabije kvalitete“. *Duhovna buržoazija* jest „ona prava, čista, vatikanska, ali zato ništa manje patriotska...“ Pripovjedač ipak priznaje da se ne može sasvim distancirati od svojih korijena, od svog krvnog podrijetla. Dok bude svesrdno pomagao njihovoj propasti, on će pomalo patiti „jer ih ne mrzi baš sve“. Shvaća da, na neki način, nije samo negacija nego također i logičan plod te „duhovnoburžuske“ i feudalno-zemljoposjedničke evolucije (nešto poput našeg Krleže koji ishodi iz građanske civilizacije na koju se okomljuje). Uostalom, što je uopće tradicija? Djelo pobunjenika protiv tradicije, kakvo je ovo Bazinovo, kadro je uspostaviti novu tradiciju.

* * *

Posljednje stranice romana ispisane su pobjedonosno. Tiranija majke definitivno je oborena. Ovi potresni i okrutni reci upućeni su poraženoj: „Ja sam jači od tebe. Ti silaziš a ja se penjem. (...) Ja sam postojana pravedna kazna tvog zločina jedinstvenog u povijesti matera. Ja sam tvoja živa kazna kojoj nećeš izmaknuti, koja će ti osigurati jedinstvenu starost u povijesti sinovske ljubavi“.

Lucprda se pojavljuje u još dva romana Hervéa Bazina, *Konjićevoj smrti* (*La mort du petit cheval*, 1950.) i *Sovinu huku* (*Le cri de la chouette*, 1972.). Sada, kad smo (napokon) dobili *Guju u šaci* na hrvatskom, u uzornu prijevodu Zlatka Crnkovića, s razlogom možemo priželjkivati i njene nastavke. Riječ je o doista nesvakodnevnom romanopiscu, raskošnom stilistu i inventivnom pripovjedaču koji – ostajući unutar realističkih konvencija *vrai romana* – ni za trenutak ne prepušta čitatelja dosadi predvidljivih stereotipnosti, piscu kojemu, doduše, omiljene teme jesu duševni poremećaji te zločinstva i incesti u obitelji, ali kojemu će oni koji mu to možda zamjeraju morati oprostiti, popuštajući pred argumentima neprijeporne književne kakvoće.

* O romanu Hervéa Bazina: *Guja u šaci*. Preveo Zlatko Crnković, HIT – Znanje, Zagreb, 1991.

O ČITANJU KIŠA

Većina pisaca koji mi mnogo znače i čije su me knjige oblikovale bili su mrtvi u času kada sam ih otkrivao, uglavnom odavno mrtvi. Još uvijek nisam doživio mnogo nestanaka „kapitalnih suvremenika“ čiji sam rad sa zanimanjem pratio ili pokušavao pratiti. Prvi takav osobni udio u oproštaju od općepriznatog velikana dogodio mi se na završetku gimnazije, u lipnju 1986., kada je umro Borges. Tri godine kasnije, za smrt Danila Kiša saznao sam s nekoliko dana zakašnjenja; zapravo, nisam prije toga znao ni da je bio teško bolestan. Te 1989. bio sam u nekom smućenom, rastrojenom stanju. Negdje na ulici prelistavao sam *Danas* (od 24. listopada) i odjednom naišao na veliki članak Mirka Kovača „Duša koja upija smrt“, sa crno uokvirenim nadnaslovom „Danilo Kiš (1935. – 1989.)“. Bio sam zaprepašten. Djelomice zato što me je iznenadila, bila je to za mene najpotresnija smrt nekog pisca suvremenika.

Dakako da ni poslije 1989. nisam prestao čitati i iznova čitati Kiševe knjige, ali ono presudno, intenzivno upoznavanje s njegovim djelom zbilo se prije pišćeve smrti. Već sam bio pročitao, i u nekom dubljem smislu usvojio, meni najvažnije Kiševe knjige: *Grobnica za Borisa Davidoviča*, *Čas anatomije*, *Enciklopediju mrtvih* i od svih mi draži roman *Bašta, pepeo*. Kiša sam otkrio nekih šest-sedam godina ranije, na početku gimnazije, kada su u vode književne publicistike dopirali još samo oslabljeni valovi i odjeci velikog književno-političkog skandala što ga je izazvala *Grobnica* (objavljena 1976.). Upravo mi je ta knjiga prva dospjela u ruke. Pokušao sam je čitati – sjećam se, iz te perspektive, onog niza kratkih prizora iz španjolskog građanskog rata u „Krmači koja proždire svoj okot“ – ali sam vrlo brzo odustao i vratio je u knjižnicu. Nešto mi je u teksturi te proze tada bilo strano: opora i napadna metaforika, ironična distanca pripovjedača, tjeskobna radnja, neka dubinska, neutješna tuga, čak osjećaj posvemašnje praznine. Tek sam je kasnije, u drugom pokušaju, postao sposoban čitati, otkrivajući majstorstvo s kojim su satkane te guste, sažete priče.

Slično je prošao i moj prvi susret s romanom *Bašta, pepeo* (koji je prvi puta objavljen još 1965.). Nabavio sam njegovo izdanje iz upravo izašlih *Djelâ Danila Kiša* u deset svezaka (Zagreb-Beograd, 1983.). Dobio sam, dakle, tu knjigu u kanonskom, klasičnom izdanju koje je svojom izvrsnom opremom ostavljalo upravo takav dojam. Narančasti platneni uvez sa sitnim zlatnim natpisima, lakonski jednostavna, klasicistička prezentacija sadržaja, stranice s prostranim marginama i odmjerenom količinom teksta, koje već svojim likovnim dojmom upozoravaju na bogatstvo te pjesničke proze, na dragocjenost svake njezine riječi.

Istodobno, ta otmjena oprema kao da je uključivala i neku duhovitu, ironičnu provokaciju. S unutarnje strane korica nalazio se zaštitni list jarkozelene boje, upadljiv kao neočekivana, kontrastna podstava na nekom kaputu. Taj upadljivi i proturječni spoj narančastog platna i otrovnozelene unutrašnjosti kao da je u klasicizam knjige upletao notu namjerne kričavosti pop-arta, tvoreći od nje kao predmeta neku dosjetku, pridajući joj samo njoj svojstvenu crtu originalnog i sretnog umjetničkog rješenja. U isti mah je takva kombinacija boja i materijala, praznina i redaka, ostavljala dojam nekog biranog i plemenitog jela, nekog jarkog tropskog voća. I sada mi se čini da je autoru te uspjele opreme na neki neobjašnjiv i genijalan način pošlo za rukom stupiti u dosluh sa samom biti tog romana, možda i čitavog Kiševa djela.

No, u vrijeme kad sam je dobio u ruke, izgled te knjige i njezin sadržaj prije su mi se činili kao nekakav paradoksalan sklop. Čudilo me što je ta lirska proza, taj niz jednostavnih, neambicioznih priča i crtica, predstavljena u tako svečanom i dostojanstvenom izdanju, kao djelo klasika, potvrđenog i oplemenjenog patinom vremena. Iz tog prvog, vrlo djelomičnog čitanja ostalo mi je sjećanje na dug i podroban opis stare plitice ili „poslužavnika“ koji majka ujutro unosi u spavaću sobu; na spavanje za čitavih kišovitim dana; na pisanje školskih sastavaka pod naslovom „Požar u selu“; i na onu neobičnu ilustraciju, realistički crtež šivaće mašine *Singer* kojim je potkrijepljen njezin podroban opis u drugom poglavlju. Ubrzo sam odustao i od te melankolične lektire i vratio knjigu. U tom prvom susretu, ona me uopće nije zainteresirala. Kratkotrajan doticaj s te dvije knjige, kao i samo ime pisca koje mi se činilo neobičnim i umjetnim (kao da je pseudonim ili neka dosjetka), stopili su se u nešto poput uspomene na bizaran susret: na trenutak sam naslutio kako se čudnovati opusi skrivaju u maglovitom i zamršenom prostoru suvremenih jugoslavenskih književnosti, koje tada uopće nisam čitao.

Potkraj gimnazije pročitao sam, s mnogo više zanimanja, *Čas anatomije* i jednu knjigu sabranih polemika i kritika potaknutih Kiševim djelima, poglavito *Grobnicom* (knjiga se zvala *Treba li spaliti Kiša?*). Nedugo zatim, iznova sam pročitao *Baštu, pepeo*, otkrivajući u drugom pokušaju što je zapravo taj kvaziautobiografski roman o djetinjstvu: iznimna književna riznica. Iako mu se radnja sastoji od ispremiješanih vremenskih odsječaka, pročitao sam taj roman zagonetna lirskog naslova nadušak kao kakvu pikarsku pripovijest. Iz paragrafa u paragraf otkrivao sam sjajne prizore, anegdote, bravure stila: priču o frojlajn Vajs; svečanost putovanja vlakom, u prvom razredu; opojnu gospođicu Edit koja pati od epilepsije; očev projekt novog, sveopćeg voznog reda za autobuse, brodove, željeznicu i avione, koji prerasta u utopijsku filozofsko-mističku *summu*; iznenađujući popis, na više od dvije stranice, studijâ koje je otac, Eduard Sam, u tu svrhu proučavao – od „alkemijskih“ do

„zoogeografskih“; očeve sukobe s dobrostojećim rođacima, tijekom kojih se njegov glas „razleže kao jerihonska truba“; junakovo uspješno nadmetanje za naklonost zelenooke Julije Sabo; dramatične dojmove što ih na dječakovu savjest i maštu ostavlja ilustrirano izdanje *Male školske Biblije*; očeva „ahasverska“ lutanja koja od njega prave opasnog sumnjivca u očima uvijek budne države i pretjerano oprezne Crkve; bijeg i selidbu židovskih obitelji, prilikom kojih ti „potomci Noja“ tovore na kola cjelokupne imetke, „tu ogromnu hrpu starudije, to negdašnje bogatstvo, odjednom lišeno smisla i konteksta“; virtuožno duhovitu priču o jednom očevom „ljubavnom brodolomu“ (priču s kojom „ćemo ipak morati da razočaramo pasionirane čitaoce ljubavnih romana, poštovaoce jasne intrige i tragedija po klasičnom uzoru“), koja ga navodi na osvetnički pothvat u području propagandne manipulacije – postavljanje transparenta s „tajanstvenim imenom firme koja se preteći nadvila nad nekom sitnom buržoazijom, pojavivši se naglo i neočekivano kao kometa“; na kraju, „po odlasku oca“ (tj. poslije njegove deportacije), junakovo otkrivanje vlastitog pjesničkog dara, u danima provedenim u oskudici, gladovanju, grijanju uz dimljivi štednjak naložen suhim šišarkama, skupljenim u „zlatnom majdanu“ Grofovske šume.

To remek-djelo lirike i ironije, stila i pripovjednog umijeća, zavolio sam utoliko neizbježnije što se ono oslanja na prepoznatljive prirodne i kulturne koordinate panonskog, podunavskog, eksaustrogarskog podneblja. Nešto kasnije otkrio sam srodno djelo Brune Schulza, čiji se stilski registar i motivska mitologija osobito jasno razabiru u pozadini romana *Bašta, pepeo*: to mi je omogućilo da u Kiševu romanu uočim i dimenziju književnog palimpsesta, da ga čitam kao djelo koje je, uz ostalo, i rezultat čitanja drugih knjiga, svojevrsna njihova interpretacija. Izvornost zacijelo nije presudno obilježje Kiševa djela, kao što to nije ni epsko fabuliranje ili zaokupljenost idejama. Kiš je više od svega majstor forme i stila. Upravo onako kako se sâm izjasnio u svojim „Varijacijama na temu Srednje Europe“, prvotno napisanim na francuskom za jedan simpozij u Ann Arboru, potom prevedenim u časopisu *Cross Currents*: „Ako kažem da je *svijest o formi* osobina koju dijele svi pisci u Srednjoj Europi, formi kao želji da se dade značenje (smisao) životu i metafizičkoj dvojbi, formi kao *moćnosti izbora*, formi koja je pokušaj da se u kaosu oko nas nađu točke oslonca poput onih Arhimedovih, formi koja je suprotstavljena neredima barbarizma i iracionalnoj arbitrarnosti instinkata, bojim se da sam samo generalizirao svoje vlastite intelektualne i književne opsesije“ („Variations on the theme of Central Europe“, *Cross Currents* 6 (1987.), 14; prijevod je moj).

„Svijest o formi“ ili opsesija njome nije, dakako, jedini mogući način da se „dade značenje životu i metafizičkoj dvojbi“. U jednom od svojih posljednjih intervjua, u kojem je svoj

agnosticizam i pesimizam možda najeksplicitnije izrazio, Kiš se osvrće i na druge pokušaje traganja za odgovorima na „egzistencijalna pitanja“, pokušaje „da se razumiju ljudi i stvari“ – filozofiju, religiju i znanost – i iskazuje rezervu prema pretenzijama svih njih. S tim u vezi, Kiš daje ovakvu dijagnozu aktualnog duhovnog stanja zapadne, a možda i globalne, kulture: „Mi boravimo u nepoznatom, kao na početku sveta ili na početku čovekovog postojanja. Ideologije su nastale da bi ispunile tu prazninu. One su najjednostavniji način da se čoveku stvori utisak kako su svi problemi egzistencije i postojanja savladani. Na tome se zasniva veliki uspeh ideologija, ili tačnije: na tome se zasnivao njihov veliki uspeh. Jer, danas se, kao što sam već rekao, vraćamo religiji, mitu“ (*Gorki talog iskustva*, priredila M. Miočinović, Beograd, 1991., str. 288).

Takvu dijagnozu ne moramo smatrati potpuno točnom ili je se barem danas, jedno desetljeće pošto je izrečena, može poželjeti korigirati. U isti mah, Kiš se pokazuje kao iznimno osviješten umjetnik, posve jasno svjestan svoje vlastite pozicije: nasuprot projektima koji objašnjavaju svijet i nude odgovore, a pritom nisu svjesni svoje iluzornosti, Kiš je sudbinski opredijeljen za „svijest o formi“ kao za osnovu umjetničkog stvaranja, kao utjehu i svjesnu iluziju, „davanje značenja (smisla)“ kaosu života i besmislu svijeta. Nasuprot odgovorima, spram kojih ostaje skeptičan ili nesposoban da ih usvoji, usud pisca jest „poetska transformacija traganja za odgovorima“ na pitanja bez odgovora.

TRAKTATI

LUCUS A NON LUCENDO

ili bilješke o „etimologiji kao načinu mišljenja“

Riječ u običnom današnjem značenju već je samo fragment rudiment neke negdašnje sveobuhvatne, integralne mitologije.

Bruno Schulz, Mitizacija stvarnosti

Kako je strašno da je čovjek (vječni filolog) našao riječ za to – ‘smrt’. Zar je to moguće ikako nazvati? Zar ono ima ime?

Osip Mandeljštam, O prirodi riječi

Poljski kralj Boleslav Stidljivi, posve neiskusni mladić, kojemu ime zvuči kao *lucus a non lucendo*, pobježe bez stida.

Ante Tresić Pavičić, Izgon Mongola iz Hrvatske

U ovom kratkom članku pozabavit ću se jednom bezazlenom filološkom strašću, strašću etimologiranja. Kao neka vrsta glazbenoga motta poslužiti će mi srednjovjekovna pseudoetimologija stavljena u naslov. Prema klasifikaciji koju je zamislio Izidor Seviljski, posrijedi je očito tzv. *etymologia ex contrariis*: „šuma, jer nema svjetla“ (u tome se prijevodu-adaptaciji izgubila, dakako, svaka motivacija etimologiranja: hrvatska se riječ šuma može dovesti u zvučnu vezu s riječju „šumiti“, ali ne i s riječju „sjati“ ili „svijetliti“). Izvorna je Izidorova formulacija bila nešto opširnija i manje paradoksalna. On zapravo kaže: *lucus, quia umbra opacus parum luceat* („šuma, jer zamračena sjenkom daje malo svjetla“). Takva odredba ostavlja, zapravo, dovoljno mjesta pitanju tumači li se tu *lucus* doista odsutnošću svjetlosti (*lux*), njezinom negacijom, ili ga se ipak izvodi iz ono malo „pozitivne“ svjetlosti, kako god malena bila količina te svjetlosti što se prokrada u šumu, kroz lišće. Je li se učeni seviljski biskup doista dokraja pomirio s mogućnošću da se etimologije po potrebi izvode i *ex contrariis*? Kao što ćemo vidjeti, ta bi možebitna rezerva mogla biti gesta zanimljive lucidnosti.

U svakom slučaju, u naknadnome sažetku koji glasi *lucus a non lucendo* nema više mjesta za tu dvoumicu. Školnicima je trebala bjelodano jasna definicija, koja će nedvosmisleno ilustrirati načelo *ex contrariis*. Nikome više nije bilo na kraj pameti da to načelo dovodi u pitanje. U pogledu autoriteta seviljskog učitelja, dostaje navesti E. R. Curtiusa koji veli da su

Etymologiarum libri „djelo kojega bi važnost bilo teško precijeniti, pa se ono može smatrati temeljnom knjigom čitava srednjovjekovlja“.[1] Zaista, Izidorova klasifikacija zvuči vrlo učeno i tako prikladno za podučavanje: uz *ex contrariis*, Izidor razlikuje još dvije etimologijske inačice, *ex causa* i *ex origine*. Slučaj za kauzalnu etimologiju jesu primjerice „kraljevi“: *reges, quia regunt et recte agunt* („jer vladaju i ispravno postupaju“). Ovamo zacijelo spada i ona izvanredna etimologija „vode“: *aqua, id est a qua iuvamur* („to jest koja nam koristi“). Kalambur kao znanstvena metoda? Gdje tu počinje lakrdija? I je li naše odbijanje da to prihvatimo doista anakronizam?

Etimologija prema podrijetlu ili *originarna* etimologija (što je zapravo pleonazam: *Origines* je uostalom drugi naslov Izidorova djela, njegov latinski prijevod grčke riječi) tvori zasebno poglavlje. Radi se o podrijetlu stvari, podrijetlu (imenâ) narodâ, gradova, ljudi (*homo, a humo*): ono što je u davnijoj Starini bilo zadatkom mitologije, u mlađoj Starini postaje zadatkom njezinih jezikoznanaca, etimologa. Tu neobičnu smjenu na istome radilištu, a posebice međufazu koegzistencije, označio je Paul Veyne kao prepletanje „svjetova istine“, „nekom vrstom kolaža“: „stara mitska istina kalemi se u Pauzanije na njegov racionalizam bez mnogo obzira prema različitosti dvaju gradiva“. [2] Zapisao je to povodom onoga mjesta kod Pauzanije gdje se tumači podrijetlo imena Pelazgâ (VIII, 1, 4): „Arkađani pripovijedaju da je Pelazg (*Pelagos*) prvi stanovnik njihove zemlje, ali je razložnije držati da nije bio sam i da je s njime bilo i drugih ljudi: jer ako ih nije bilo, nad kime je onda vladao? Njegov stas, snaga, ljepota i nadasve mudrost izdigli su ga nad ostale pa je tako, po mom mišljenju, izabran za kralja“.

Ako je „svijet“ mitoloških istina analogan onome „etioloških“, ako štoviše u nekom trenutku prvi biva zamijenjen i nadoknađen drugim, onda etimološka traganja i spoznaje nisu za svoje protagoniste nipošto bili tek svijetom igre i lakrdije, nego upravo „svijetom istine“. Učena ozbiljnost s kojom Pauzanija pristupa analizi podataka što mu ih podastire mitsko-religijska predaja mora da je sasvim nešto drugo negoli bezočna šaljivost onih „kolaža svjetova istine“ što ih nalazimo na stranicama modernih popularnih leksikona: „Posejdon se, inače, osvećivao i osobno. Svojim je trozubom razrušio trojanske bedeme, i to čak dva puta (drugi put ne baš temeljito, jer ih je 1871. godine prilično dobro sačuvane otkrio njemački arheolog H. Schliemann).“ [3]

Curtius, međutim, govori o „onom luckastom načinu“ tumačenja imena koji počinje već s Ovidijem i „koji je zatim u srednjovjekovlju postao toliko omiljen“. Koliko su, dakle, antički i srednjovjekovni ljudi bili ozbiljni pri izvođenju etimologija? Jamačno nisu mogli biti ozbiljni

pri izricanju onakve *etymologiae ex contrariis* kakva je *canis a non canendo* („pas je jer ne pjeva“). Nasuprot tom parodijskom odnosu, kršćanstvo je nesumnjivo bilo važan čimbenik „uozbiljenja“, prije svega svojom sklonošću da mjeru kontingencije u „povijesti spasenja“, i u Knjizi te povijesti, svede na minimum. Najveći među starim kršćanima, poput Augustina i Jeronima, obiluju etimološkim meditacijama nad nebrojenim izazovima biblijske onomastike, dosjetljivim izvodima što obogaćuju u ezoteričnom znanju i mudrosti.

Curtiusovom primjedbom i Veyneovom tezom o „mnoštvenim i analognim svjetovima istine“ može se otvoriti pristup modernom prijeporu o povijesnosti svijeta, u kojem se istaknula Lévi-Straussova etnologija zastupajući radije stanovitu jukstapoziciju kulturâ negoli njihovu povijesno-teleološku hijerarhiju. Prema takvu se nazoru različite povijesne formacije ne mogu motriti kao fragmenti, kao „dijelovi još neostvarenih cjelina“ (Lévi-Strauss) te se umjesto o u biti istovjetnim pojavama, ali na različitim stupnjevima dovršenosti (bergsonovska *différence de degré*) radije govori o bitno različitim i podjednako cjelovitim pojavama (*différence de nature*), dakle o podjednako „dobro razrađenim sustavima, nezavisnim u tom smislu o onom drugom sustavu koji će tvoriti znanost“ (Lévi-Strauss, govoreći o srednjovjekovnim duhovnim disciplinama). Ta teza, koja je zaslužila bezrezervnu podršku medijevista poput Jacquesa le Goffa, daje „etimologiji kao načinu mišljenja“ neupitno i nepovredivo mjesto. Etiološka/etimološka misao doista je fenomen dugog trajanja koji s lakoćom doseže i današnjicu.

Jedna devetnaestostoljetna utopija, primjerice, hrvatski „ilirizam“, u svoju je ikonografiju uvrstila, posve promišljeno, liru: ne samo kao simbol harmonije, simbol one „sloge“ koju se zazivlje među „nesložna slavenska plemena“, nego i kao ozbiljnu geopolitičku tezu: „Otkako je naime Gaj, u svom čuvenom proglasu iz 1836., alegorički prikazao Europu kao djevicu s lirom u rukama, lira Europe znači Iliriju, to jest trokut Skadar – Varna – Bělak [Villach]; njene neusklađene žice nesložne su južnoslavenske zemlje.“. [4] (Lauer tu upućuje, u vezi s „pseudoetimološkim obrazloženjem lira-Ilirija“, na onih nekoliko magistralnih stranica Curtiusova ekskursa naslovljenog „Etimologija kao oblik mišljenja“.)

Ni moderno jezikoslovlje ne može posve odoljeti napasti „etiološke misli“. Moglo bi se čak reći da dotični Aristotelov dvadeset i osmi po redu dokazni topos (*apò tou onómatos*) živi u naše doba – ponajprije zahvaljujući indoeuropeističkoj proširbi etimološkog lovišta – jakim obnovljenim životom. Suvremeni jezikoslovci znaju izvoditi začuđujuće i dalekosežne istine iz činjenice da, na primjer, prajezično **ghostis* u staroslavenskom daje značenje „gost“, a u latinskome „neprijatelj“ (*hostis*): „Veza među ovim značenjima jest u tome što je ta riječ

prvotno označavala stranu osobu, a u skladu sa stavovima pojedinih naroda prema strancu izvedena su nova značenja. Tako je slavenska širokogrudnost dala toj riječi značenje 'gost', a rimska sumnjičavost značenje 'neprijatelj'". [5]

Etimološki rječnici, *histoires des mots*, zacijelo su najuzbudljiviji jezikoslovni žanr. Vjerojatno i najpogibelniji: pouzdana etimologija, posebno etiološka, gotovo da i ne postoji. Rječnici, tako, opremljeni razornom i strogom metodologijom, radije pribjegavaju inventaru ambivalencijâ. Pa ipak se tu ne radi toliko o prisilnoj apstinenciji i postu, koliko o užitku za sofisticiraniji ukus. Zasićenost riječima, zasićenost civilizacijom riječi, rađa tu sklonost prema arhetipovima riječi, prema fluidnim riječima, prariječima. „Iz arhetipskog sustava“, kaže drugim povodom Elémire Zola, „nešto se uvijek mora izostaviti, jedan se dio uvijek mora izgubiti u izmaglici, podaci se na određenom mjestu moraju pobrkati kako nitko nikada ne bi došao u napast da ih ubaci u kompjuter.“

Strogo uzevši, riječi *studenac*, *zdenac* i *kladenac* sve upućuju samo na nekakvu hladnoću; ništa u njima samima na naznačuje vodu. Isto je tako s riječju *medvjed*, koja je, zacijelo, po postanku zaobilazan način da se uputi na zvijer čije se pravo ime ne smije izustiti. Toj riječi posvećujemo mali traktat u slobodnom stihu pod naslovom *Ursus ursus*:

On se na hrvatskom zove medvjed, a ne medjed:
med-vjed je jer zna gdje je med,
to najprije, a tek ga potom jede.
Ne zna se zapravo tko je medvjed:
nigdje ne piše da ima pandže, njušku, krzno, zadah;
medvjed može biti i svaki seljak,
pod uvjetom da se snalazi u šumi i da zna
naći njen med za svoju djecu / mladunčad.

Izgleda kao da je i *vjeverica* određena osobitom vještinom ili umijećem, ali etimolozi u to sumnjaju zbog paralela u drugim jezicima (npr. lat *viverra*, „poljska lasica“ po Jambrešiću, ili možda „dabar“).

Vjeverica je napola ptica, a pola
miš ili puh. Trčkara šumom amo-tamo,
ali se još radije vere: to joj vjedje ili razbibriga
vrijedi imena. Sad znamo tko je vjeverica:
pomalo svi mi, mali stadopasi,

vični krošnjama hrastova,
sve odreda vjeveri, vjeverci i vjeverice,
čija srčana okretnost začuđuje sve,
pa i nas same, kasnije, kad mine vrijeme vjedja.

Osim često nepouzdatih dijakronijskih etimologija, postoje i uglavnom pouzdane sinkronijske, koje kadšto nisu manje uzbudljive od prethodnih. Svatko zna da je imenica *vozilo* načinjena od glagola *voziti*, ali etimološka svjesnost opada u nizu koji uči da je *šilo* izvedeno od *šiti*, *bilo* od *biti* (tući), *krilo* od *kriti*, *vitlo* od *viti*. Je li očividno da je *trenutak* razmak potreban da se *tre(p)ne* okom, a da je *nepce* (lat. *palatum*) maleno *nebo* ili svod što ga svatko ima u ustima? Da je *osvajач* gromka metafora napuhanog jastva koje hoće proždrijeti sav svijet, učiniti ga *svojim* na najneokolišnji način? I tako unedogled. Tu je i međujezična etimologija, koja nas uči da je primjerice *ruža* gruba hrvatska preinaka latinske *rosa*, ili da je hrvatska riječ *raka* zapravo latinska *arca* („kovčeg“, između ostalih i onaj nečuvani Noin) koju je preinačio zakon otvorenih slogova u staroslavenskome. Kadšto se imena cijelih naroda promiseću u izraze najčešće pogrdna značenja u jezicima drugih. Tako su Bugari francuskome dali pojam *bougre* „lupež, vrag“, a Mađari ili Ugri pojam *ogre* „čudovište“, dočim Englezi imaju pridjev *slovenly* „prljav, neuredan“, čije je podrijetlo očividno.

Imenovanje nekih pojava duguje se dosjetljivoj učenosti pa je tako ime grčkoga slova Δ, delta, postalo i naziv za njemu slično – deltasto ili deltoliko – ušće rijeke. Zbog slične vizualne asocijacije, pak, obrnuta delta ∇, u ezoteriji jest simbol ženskog spolovila, pa otud i maternice. [6] Povežu li se ta dva simbola, potvrđuje se predodžba o moru kao elementu što utjelovljuje žensko načelo.

Svakako je korisno dosegnuti onu strogost u porabi riječi kojom nas, kao što nalaže antička retorika, može opremiti etimološko znanje, to umijeće da „iz imena čitamo bit“. Zanosno je otkriće da posjedujući riječi posjedujemo svijet. Curtius navodi Cicerona koji ovako određuje etimologiju (*notatio*): *cum ex vi nominis argumentum elicitor* („kada se iz sile imena izvlači dokaz“). Vrijedno i neočekivano oružje, koje izvlačimo iz same prijeporne stvari.

Nije samo srednji vijek, u svojim bestijarijima, lapidarijima i florarijima, znao izvoditi vrijednost predmeta iz neke osobitosti njegova imena, otrovnu pogibeljnost jabukova ili mandragorina ploda jer njihova imena asociraju „zlo“ (*malum*), odnosno „zmaja“ (*draco*), ili pak ljekovitost različka protiv groznice četvrtake (*quartana*) zato što ima četvrtastu stabljiku. I danas pjesnici govore o „vokalnom cvijeću“ i kažu da su „buketi cvjetova buketi

njihovih imena“ (G. Bachelard). Štoviše: „Otkrio sam da riječ *centaure* ('kentaur') ima sanjarski ženski rod *centaurée* ('različak'). Mali cvijet, istina, ali je njegovo djelovanje izvanredno, dostojno medicinskog znanja jednog Hirona, nadljudskog kentaura. Ne govori li nam i Plinije da različak liječi rasječeno meso? Skuhajte različak s komadima mesa i oni će srasti u prvotnu cjelinu. Lijepe riječi su i same lijekovi“. [7]

Ne treba izgubiti iz vida kako je procvat indoeuropeističke filologije otvorio neočekivanu mogućnost za jedno novo utemeljenje metafizike. U pogovoru knjižice *Upotreba imaginacije i zalazak Zapada*, talijanski filozof Elémir Zola govori tako o „teoriji indoeuropskih korijena koji skrivaju jednu koherentnu metafiziku“. [8] Metafizika, dugo uznemiravana i prisiljena da oblijeće intelektualni prostor bez mogućnosti da se igdje skrasi, sada se gnijezdi u dragocjenim korijenima indoeuropskih riječi. Ono što se pokušavalo ocrtati pomoću riječi sada je pronađeno duboko u riječima samim.

Upravo tako, u dubini naše riječi-vodilje, latinske riječi *lūcus*, nalazimo prajezični korijen **louk-*, isti onaj od kojeg će poteći riječi poput *lūx*, *lūmen* (**lūcmen*) i *lūcēre*: „svjetlost“, „vidjelo“, „svijetliti“. Kako objasniti taj obrat? Treba objaviti da bi ono naslovno *lucus a non lucendo* moralo ustvari glasiti upravo *lucus a luceudo*. Objašnjenje je u tome da *lucus* prvotno nije „šuma“ – to je postao naknadno, logikom *pars pro toto* – nego upravo ne-šuma u prostiranju šume, njezin mjestimični uzmak: proplanak, čistina, franc. *clairière* (prema *clair* „svijetao, obasjan“). I *lucus a non lucendo* i *lucus a luceudo* povezuju *lucus* s glagolom *lucere*. Srednjovjekovni je etimolog također ispravno uočio vezu između dvije riječi, ali je ona za nj nesuvisla: on ne vidi kako se „šuma“ može povezati sa „svjetlošću“ osim posredstvom negacije, odsutnosti. Strana mu je pomisao da riječi mogu s vremenom mijenjati značenje, pa da je tako *lucus* prije „šume“ značio „čistinu, ne-šumu“. Stoga proglašava načelo *ex contrariis*. Obrnuto od modernog jezikoslovca – kojeg korijen „svjetlost“ navodi da zaniječe „šumu“ – srednjovjekovni etimolog „šumu“ je protumačio zanijekanom „svjetlošću“.

BILJEŠKE

[1] E. R. Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, prev. S. Markuš, Zagreb,

1971., str. 498.

[2] U knjizi znakovita naslova *Les Grecs ont-ils cru à leurs mythes?*, Pariz, 1983., str. 38.

[3] Vojtech Zamarovský, *Junaci antičkih mitova*, prev. M. i P. Jirsak, Zagreb, 1985., s. v. „Posejdon“.

[4] Reinhardt Lauer, *Poetika i ideologija*, Beograd, 1987., str. 94.

[5] Anonimna skripta za latinsku historijsku morfologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

[6] Vidi J. Chevalier i A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, prev. N. Grujić et al, Zagreb, 1983., str. 716.

[7] Gaston Bachelard, *Poetika sanjarije*, prev. F. Kreho, Sarajevo, 1982., str. 56.

[8] Elèmir Zola, *Upotreba imaginacije i zalazak Zapada*, prev. M. Živković, Beograd, 1988.

BILJEŠKE O NAŠEM SEPARATIZMU

*Alterins non sit qui
suus esse potest*

0. PRISTUP

Preda mnom na stolu nalaze se četiri kovinske figurice koje simuliraju neke antikvarne predmete, a skrovita im je namjena da posluže kao šiljila za olovke. (Može ih se naći uzduž bulevara Saint Michel, uvezene iz Hong Konga i izložene na ulici u nezaobilaznim gomilama.)

1. plinska ili petrolejska svjetiljka, koju ponekad dođem u napast nazvati intimnijim, pučkijim, neukijim i tibetanskijim imenom *lampa*;
2. veliko crkveno ili školsko zvono postavljeno na drvenome stalku;
3. vrlo šareni globus, također na starinskome stalku; napokon,
4. starinski telefon s mikrofonom u obliku susretljive trube.

Pošto sam se našao bez jasna nacrtu po kojemu bih izložio svoje ideje pod gornjim naslovom, odlučio sam da se okoristim ljubaznošću ta četiri mala predmeta sa svoga stola, uzimajući svaki od njih kao ključ ili paradigmu po jednog kuta motrenja iz kojega se može baciti snop svjetlosti na predstojeće teško gradivo. Već posve kratkotrajna kontemplacija izvija valjane smjernice za četveročlanu klasifikaciju koja će se podjednako odlikovati dostatnom distinktivnošću kao i iscrpnošću. Njihova polazišta naznačujem ovdje s po nekoliko natuknica:

- 1) svjetiljka: čitanje i imaginacija, obitelj, nastamba;
- 2) zvono: selo, crkva i škola, tradicionalna civilizacija, povijest i vrijeme;
- 3) globus: Svijet, kozmopolitizam, emigracija, znanje;
- 4) telefon: moderna civilizacija, redarstvo i doušništvo, prijetnja i nasilje, napredak.

1. SVJETILJKA

Hrvatska prosvjeta, *Hrvatska smotra*, *Hrvatski tjednik*: bila su to tri dragocjena časopisa čije se sačuvane brojeve, ponekad uvezane u godišta, moglo izvući iz zajedničkog ormara i na svjetlosti prelistavati njihove požutjele, pozelenjele stranice. Dijelili su isto skrovište: sudbina jednog, zajedničkog mjesta združila ih je iako su pripadali različitim vremenima, možda čak različitim svjetovima. Pa ipak, slučaj je tu kanda povukao tankočutno promišljen potez: kao da je u njima prepoznao tri karike lanca, tri uzastopna datuma jedne jedinstvene kronologije. Svaki je časopis odgovarao po jednom od tri ključna povijesna trenutka, zagonetna i zavodljiva, još uvijek živa i prisutna, gotovo u funkciji tri člana neke elementarne političke gramatike koja u potpunosti opisuje *našu situaciju*: stara Jugoslavija, Nezavisna Država Hrvatska, „Maspok 1971.“. Ta gramatika obuhvaća u svemu četiri člana: potonji je taj sumorni *status praesens*, lišen svake zanimljivosti, socijalizam nove Jugoslavije. Očajna bezličnost tog potonjeg stanja, jedino pristupačnog, bezizgledna posvudašnjost te Stvarnosti, nije se mogla usporediti s dramatikom triju prethodnih. Iza svih naših napora i komešanja, svi smo to znali, trajao je jedan motiv, motiv hrvatske smrti: nasuprot svakodnevnoj banalnosti toga umiranja, stupali smo u doticaj sa zabranjenim i porećenim vremenima – kojih su se i sami papirnati svjedoci, pisani ostaci u obliku knjiga i novina, nemilosrdno progonili – u kojima se to stanje agonije postavljalo kao dramatično, neodloživo pitanje. Kao srednjoškolci, hrabro smo se izlagali toj pogibli da razmjenjujemo i pažljivo čitamo sačuvane brojeve *Hrvatskog tjednika*, da navečer, na mjesečini, vodimo duge rasprave o sudbini Hrvatske, o budućnosti omražene Jugoslavije, perspektivama razbojničkog komunizma. Konačno uskrснуće, željkovana zora Hrvatske, činila nam se tada dakako neumitnom, ali u isti mah i nedoglednom: smještali smo je u neku neodređenu budućnost, svakako vrlo daleku, osvojenu tek poslije najcrnijih apokaliptičkih kušnji, kao beskrajnu ravnicu što se stere onkraj nekih diluvijalnih prizora, nekih općih potopa, poslije kojih neće od našeg nedostojnog svijeta, od tužne Hrvatske, preostati zapravo ništa.

Hrvatska prosvjeta nas je tako putila u bezobzirnu i nemilosrdnu borbu što se vodila u kavezu velikosrpske Kraljevine, među rešetkama tog mučnog razočaranja.

Hrvatska smotra nudala nam je svoje ratne kronike koje su pratile tragičnu sudbinu Nezavisne Države, tog silovitog i mračnog preporoda kojeg se narod prestrašio. Istodobno, ona nam je davala nazrijeti, kroza svoje dragocjene oglede o tzv. malim narodima, jednu *separatističku*, mnogočlanu inačicu Europe, to razbijeno zrcalo u kojemu se na trenutak umnožilo jedno lice.

Napokon, nad neusporedivo dramatičnim (dramatičnijim upravo u onoj mjeri u kojoj su suptilnije) stranicama *Hrvatskog tjednika*, posredovana nam je težina, težina pomiješana sa samom nemogućnošću, i istodobno savršena lakoća s kojom se istina razabire od laži. Tu smo upoznali ono što miroljubivom jugoslavenskom građaninu mora ostati skriveno kao slijepcu, čitav taj svijet multilateralnih izdajstava, lančanih i uzajamnih uništenja, mnogostrukih i izukrštanih laži. Na koncu smo poučeni da će taj pokušaj prevrata, kojega se Hrvatski tjednik pokazao kao glasnogovornik, povijest zabilježiti, oskudno, kao reakcionarni izdanak, kao naprasnu izraslinu na tijelu naprednog intelektualnog pokreta iz 1968., te pomodne frankofilske priredbe u Jugoslaviji. U tom trenutku, gotovo ćemo povjerovati da je reakcionarno naša sudbina: ne možemo joj uteći.

2. ŠUMA I PODZEMLJE

Rođen sam u toj čudnovatoj zemlji, tragično mnogostrukoj Hrvatskoj, u njenom istočnom krilu: Slavoniji. U prošlom stoljeću, Slavonija – to je značilo prije svega šuma: ali ne neprohodna šuma, šuma-pustoš, nego šuma ispresijecana putevima i stazama, pripitomljena hrastova šuma, šuma-civilizacija, „šuma-vinograd“. U toj šumi, čovjek je nailazio sad na zdenac, sad na posvećeno raspelo, sad na pčelinjak, sad na obor i staju. Jedan moj pradjed, koji je uvjerljivo nadživio moje djedove, odnio je sa sobom u grob jedno od posljednjih živih sjećanja na to izgubljeno doba. Netom se oženio, stara ga je Monarhija poslala na galicijsku frontu; upoznao je rusko zarobljeništvo, karpatske željeznice, češke bolnice. Kad se taj svijet srušio, vratio se u Slavoniju i nastavio svoj predašnji život, na Starom Biđu. Bilo je to krstarenje šumom, uz čopore dlakavih svinja, koje požute od neprekidna boravka u vodi, među lokvanjima i puževima. Zimi, kad snijeg zaspe šumu, moj pradjed i dida N. naizmjenice dijele jednu od dviju *koleba*, kako bi ložili jednu vatru. Treba zamisliti golemu tišinu te velike snježne šume... Navečer, oni nasijeku divljakovine i ostave je nadomak kolebe, na snijegu; za mjesečine, dolaze zečevi da glođu koru mladog granja, a naši ih junaci strijeljaju s prozora kolebe.

Mojem nepouzdanom pamćenju potrebno je da se ovakve priče, koje sačinjavaju jednu istinsku povijest sela, s vremena na vrijeme obnove, da ih se iznova prijeđe: tu pripomoć dugujem prije svega svom ocu i svom ujaku. „Bio je to neki drugi svijet“, zaključivao bi moj otac, „Za te je stare ljude bilo posve normalno da u šumi prežive čitav svoj život, da ondje i umru“. Ako su moji djedovi pripadali tom starom svijetu, naraštaj moga oca bio je nekom vrstom posrednika, prijelaza; otud su proistjecale neke nedoumice: ako se ne varam, očeva

izjava što sam je naveo u isti mah je izraz čuđenja tim neobičnim starim vremenima, kao i čuđenja što ga ona začuđuju.

Već vrlo rano, omogućeno mi je da otkrijem još jednu skrivenu dimenziju šume, ovijenu tajnom. Bila je to priča o podzemlju: podzemlju šume. Dugujemo je djedu Ivi Zrimiću, susjedu i „koljenoviću“ (tako su se oni uzajamno oslovljavali) moga pradjeda. Priču, ili ako hoćete teoriju, moglo se od njega izmamiti pod stanovitim okolnostima i u stanovitim prilikama, kakve su razne svečane zgode, umjereno protkane rakijom i rodoljubljem, uz rastjerane sumnje o možebitnoj prisutnosti kakva nepovjerljivog zlonamjernika. Obično bi se najprije poveo razgovor o ratu, razgovor bez kraja i zaključka, zahvaćajući sve širi prostor, uplićući sve više imena, zamršenih u to nerazmrsivo tkanje ubojstava i stradanja. Govorilo se o zlodjelima Nijemaca, zlodjelima ustaša, zlodjelima komunista, kao u traganju za nekom tananom ravnotežom, u potrazi za nekom beskrajno dalekom istinom koja će podjednako zadovoljiti osjećaje, respektirati razum i umiriti savjest. U tim trenucima, u razgovor bi se uključila nadmoćna djed-Ivina primjedba, pomalo srdita, izražavajući duboku sumnju – ili štoviše odlučno odbijanje da se povjeruje – da su ovi (tj. komunisti, partizani, Rusi, udbaši itd.) zaista posmicali sve *njih* (tj. ustaše, domobrane, Nijemce, Kozake itd.). Ne, oni nisu pobijeni, oni su tu, u šumi, u podzemnim skrovištima; posve precizno, oni su u Vražjem Blatu (treba li napominjati da je jedna civilizirana šuma uvijek pomnjivo raščlanjena, maštovito imenovana?); ti podzemni zavjerenici su ispod nas, oni kopaju svoje prolaze i hodnike; i doći će čas kad će... (Priča se tu u svom objektivnom i pozitivnom iznosu prekida, ali se njena neuhvatljivija supstancija zapravo gomila i raspršuje od preobilja; ponestaje riječi, kao kad bi trebalo opisati Sudnji Dan: pred onim što tada uslijedi riječi su istodobno nemoćne kao pred neizrecivim i suvišne kao pred nečim što se po sebi razumije.) Dok su mene te mračne pripovijesti stavljale u najozbiljniju nedoumicu, moj im se ujak nadmoćno i razdragano podsmijevao: „Kopaju oni, kopaju“, kazivao bi, „Svi su oni sebi iskopali...“ Pravo na tu superiornu distancu ujaku je davala njegova vlastita prošlost, žalosna sudbina besmisleno progonjenog, ta tragikomedija malog čovjeka kojeg bezumni sistem grabi, oblači u uniformu vojnika, u dronjke zatvorenika... Danas, on je bio neka vrsta inicijanta, pročišćenog tim besmislenim stradanjima, adepta te svoje vlastite nesklone sudbine, upućenog u neka opskurna znanja, koja su ostalima, bezazlenim laicima, uskraćena, ili kojih su ostali, sretnici, pošteđeni.

Kasnije su dakako nadošla nova otkrića, koja su na posve neobičan način potkopala i narušila vjerodostojnost te čudnovate bajke. Izdvojiti ću dva. Prvo, malo-pomalo se pokazalo da je priča o stanovnicima podzemlja bila zapravo djed-Ivina tajna sklonost, pomalo čak

opsesija, neka vrst univerzalnog obrasca ili onoga što bi knjigoznanci nazvali narativnim toposom. Tu sam mogućnost naslutio iz jedne od daljnjih priča što ih je djed Ivo iznio na svjetlo dana: priče o Turcima koji, s turbanima i u dimijama, sjede u utrobi Budrovačkog brda (rijedak i znamenit brežuljak nadomak susjednog sela, obrastao vinogradima): „još i danas“, kazuje ta priča, „stoje u Budrovačkom brdu postavljeni *astali*, a za njima sjede Turci i piju vino iz zlatnih *bukara*“.

Drugo, u vrijeme hrvatske verzije „silaska komunizma s historijske pozornice“, dogodio se neobičan slučaj koji su dnevni listovi razglasili na sva usta, i u kojemu sam ubrzo prepoznao izravni i poražavajući nastavak legende o šumi i njenu podzemlju. Bio je to slučaj čovjeka iz okoline Siska, koji se tih dana pojavio među ljudima nakon četrdesetipet godina skrivanja u šumi. Nesretni domobranac, koji se onomad u smrtnom strahu sakrio pred novom vlašću, i koji se zatim nije usudio napustiti skrovište sve do njezina rasula. (Ranjivi ljudski vijek suprotstavljen, omjeren o gvozdene godine strahovlade: neki je kontemplativni sadržaj pohranjen u toj simetriji.) Na pitanje novinara kako je proveo sve te godine, kako je utukao to silno vrijeme, ostarjeli domobran odgovara: „Kako su mi tekli dani, godine? Hm, nekad se pružim potrbuške, nekad na leđa, nekad na jednu stranu, nekad na drugu, dok se na četiri kraja prevrnem, prođe dan. Preživljavao sam sve to teško: po polju, u šumi, među granjem. Nisam baš tako često išao u selo. U sve sam sumnjao. Kako bih ja mogao znati što se kome vrti u glavi, tko bi me mogao odati. Najviše sam volio ležati u granju.“

U tom trenutku, pred tim uznemirujućim člankom, već narušena zgrada-sojenica mojih iluzija još se tragičnije nakrivila, beznadno oronula. Postojanje jednog paralelnog podzemnog svijeta nadahnjivala me nekoć nečuvenim fantazijama o strašnom povratku Porazenih u ognju i dimu. Sada su se te fantazije raspršile, nasukane na ponižavajuću stvarnost šumskog skrovišta za jednog stvarnog bjegunca, koji je „najviše volio ležati u granju.“ Bila je to obeshrabrujuća degradacija čitava jednog svijeta.

3. PRECI

Moj otac je oduvijek pokazivao izrazitu sklonost prema poražavajućem paradoksu. „Ne zna se točno je li Homer postojao, ali se pouzdano zna da je bio slijep“ – bio je to jedan od njegovih načina da se naruga neupitnom pozitivizmu znanosti, koja je, napadnuta, u tim nezavidnim trenucima redovito mene pozivala za odvjetnika. Bio je to, dakle, duh obilježen smislom za relativizaciju, za eks-centrično viđenje svijeta; pa ipak, on se istodobno odlikovao

nečim na prvi pogled nespojivim, stamenom nepomirljivošću. Ta dihotomija, koja ujedno na najsažetiji način opisuje duhovnu konstituciju moga najužeg i najintimnijeg svijeta, kao da mi otežava i u isti mah olakšava zapisnički posao kojeg sam se prihvatio. U okviru tog temeljnog logičkog diptiha, tvrdoglave nepomirljivosti i sklonosti prema razornu nijansiranju, mogu se uspostaviti još neke korisne distinkcije: općenito uzevši, može se reći da su nepomirljivom stajalištu skloniji muški rodbinski pripadnici, dočim je ženska svojta u načelu popustljivija; nadalje, da je rodbina po ocu izrazitije obilježena tvrdom i pomalo mračnom nepomirljivošću, koja se radije izražava mukom, a da je majčino rodbinsko krilo općenito popustljivije i, što ide skupa, govorljivije. Filozofske temelje tih dvaju oprečnih stajališta nije teško razabrati, a sažeto ih se može definirati spomoću ovih verbalnih slika: po mišljenju majčine strane, *razum* je radije neka stvar koja se zasniva na stanovitu ravnovjesju, a istina je manje-više podjednako u posjedu svih, stvar tanane sredine; nasuprot tome, za očevu je svojtu *razum* radije prodoran pogled koji odabire između dviju nepomirljivih strana svakoga *ili-ili*, a istina vrlo određena stvar u stanju kristalne čistoće, budući je „očito da ne mogu u isti mah biti u posjedu istine obje suprotstavljene strane.“ Kao što se može zaključiti, okružen s jedne strane očinskim šutljivim manihejcima a s druge majčinskim govorljivim pragmaticima, ja se nalazim u zaista povoljnu položaju kad je posrijedi široko razuđeno rasuđivanje u hrvatskom nacionalnom pitanju. U mojoj rodbini nema ni „ekstremista“ ni renegata, iako ima onih koji su dospijevali na jedan korak od ruba, kako prvog tako i potonjeg. O svom ocu moram napomenuti još to da je doduše sačuvao baštinjeni djedovski maniheizam, ali ga je narušio napuštajući umijeće šutljivosti i prihvaćajući vještinu govorljivosti, tako pogibeljne za svaku jasnoću vida i odlučnost izbora.

Kad je moj djed po majci otrpio kozačku istražiteljsku torturu i otpuzao pod krov a da nije prozborio ni riječi od onoga što su od njega tražili, bio je to zalog kojim je u skoroj budućnosti mogao kupiti neke zavodljive i razmjerno značajne pogodnosti. Čim su stigli u to mirno veliko selo, kojemu je gotovo pošlo za rukom da ostane po strani ratnih događaja, dobroznani kožnati komesari smjesta su ga angažirali. Postavljen je za predsjednika sela. Preko noći je doveden u ozbiljnu nedoumicu. Međutim, vremena za oklijevanje nije bilo, rokovi za razmišljanje bili su kratki, prepoznavanje svake neodlučnosti munjevito. Taj polagani dobroćudni seljak našao se pred onim manihejskim *ili-ili*. Ustvari, dublje nedoumice nije bilo. Djedova vjera, njegov osjećaj časti šokačkog starinca, „starovjerca“, njegova neposredna okolina, sve je to dalo njegovoj odluci onu vrstu nepogrešivosti s kojom ni slijepac ne bi odabrao zločin, bezboštvo i laž. U tren se oka našao u kolu sa svojim suseljanima, u istom onom kolu opljačkanih, poniženih i izbezumljenih ljudi. U tren oka, ratna zasluga bila je prokockana. Da li i bez mrvice žaljenja? Bez sumnje, iako bi se zacijelo

moglo govoriti o nekom osjećaju gorčine dvostruko prevarenoga, o onoj zabezeknutoj gorčini u koju čovjeka stavlja munjevita besmislenost događanja sudbine. Jer, kao što ratna stradanja nisu u Novom Poretku zadobila neki smisao koji bi ih opravdao i otkupio, tako i obrnuto: poniženja pretrpljena od kožnatih komesara i novopečenih agitatora nisu se dala, možda još i manje, osmisliti unatrag, nekim ratnim i poraženim hrvatstvom. Bio bi potreban upravo bolestan zaborav pa da se prošlost stane iznova puniti plemenitim utvarama. Ulovljena u tu okrutnu stupicu, nesretna se duša batrga; ako se kasnije smirila, bila je to samo resignacija, letargični defetizam. Moja baka po majci uvijek je, slutim, bila djedovo pouzdano zaleđe, njegov mudri savjetnik. Nešto je zakonito u tome što ga je nadživjela za čitave godine. Kao što smo natuknuli, žene su u obiteljskom svijetu oduvijek bile mirni glas razuma. Taj glas dopire iz njihovih pro hladnih soba, iz sjenovitih *kućara*, između golemih ormara kojih su one brižne čuvarice. Glas koji ide ravno, iako nimalo nasilno, prema glavama muškaraca koji stoje vani, nasred dvorišta ili nasred njive. Strašno je kad se žene uznemire ili uzbune: to mora biti pouzdan znak da se događa nešto ozbiljno, da je kucnuo neki sudbonosan čas. U tih žena gotovo da i nema mržnje. To je velika prednost. Ona možda proizlazi iz uvijek prisutne spremnosti na žaljenje, na sažaljevanje. Dakako da je pritom izdašno potpomognuta neuništivom vjerom, pobožnošću koja napućuje svekolike dane tih sudbina, sve zakutke tih duša. Neizvedivo je, u prisutnosti jedne žene, razraditi neku negativnu sumnju u pogledu čitava jednog naroda. „Ali zar nije dovoljno to i to...”

„Da, da, ali to ne znači da su svi...”

„Ima i njih koji su *dobri ljudi*”: svaki se bojovni nauk raspada pred tom očevitom činjenicom. Trebalo bi pred njom zatvoriti oči, zatisnuti uši, kako bi čovjek mogao uobličiti neki frontalni pristup jednom cjelovitom neprijatelju. Ni Bog nije mogao ništa poduzeti protiv Sodome i Gomore dokle god se činilo da je u njima jedan jedini pravednik.

Ali je komunizam ipak druga stvar. Valja priznati, tu nema isprike. Sam je komunizam revno popalio sve mostove, uništio moguća opravdanja. To je bezobzirno i bezbožno zločinstvo, čudovišna zabluda, zvijer koju zbog njezina vlastitog dobra treba ukloniti i vratiti onamo otkud je izišla, u pakao. Komunizam u isti mah izaziva sažaljenje i strah. Ni tu nema mržnje.

Ne smijemo međutim zaboraviti ni *one druge*. Ustaštvo gotovo da i nije manji zločin. Manji možda tek utoliko što pripada zapečaćenoj prošlosti. Ustaše su također bili *gadovi*.

(Otud je moguće izvesti nekoliko dalekosežnijih zaključaka. Na primjer: 1) hrvatska ratna epizoda poprima nerazmrsivi oblik klasične antinomije; 2) rat nije borba pravednih i

nepravednih, nego djelo sve same crne čeljadi: da je bilo po volji dobroga mirnog puka, ne bi dakako bilo nikakva rata.)

Dok osluškujem taj dobro upamćeni govor, u sjećanju mi se prepliću majčin i bakin lik. Kao da zajednički izgovaraju to negodovanje, to vječito sažaljenje. Ništa ne može opravdati stradanja nedužnih malih ljudi. Ništa izbrisati jauke onih preplašenih Cigana s kraja sela, koje odvlače u nepovrat, ništa ispuniti muk doma iz kojeg je seoski Židov nestao preko noći. Baka je dobro poznavala tu i tu Ciganku; s vremena na vrijeme bi im pomagala, usrećivala ih malim živežnim darcima: bilo je to boguugodno djelo, a povrh toga baka je znala da se ti nesretnici napokon upuštaju u napornu pustolovinu uljudbe. Jednoga su ih dana pograbili i odvukli; nije li to bezumno, strašno? A treba li ponoviti da je naše selo bilo puka zavjetrina? Muškarci, kaže se, imaju jače želuca, oni lakše prelaze preko nekih akcidentalija povijesti: čvršće uzglobljeni duhovi, spremnije usvajaju makijavelijansko rasuđivanje, koje odbija zaustavljati se nad mjestimičnim nepravilnostima povijesti. U svakom slučaju, ustaški pokret i Nezavisna Država Hrvatska sveudiljno predstavljaju jednu njenu činjenicu spram koje je izuzetno teško zauzeti neki suvisao stav.

Ustaštvo je sažeta metafora modernog hrvatskog neprijateljstva spram Srba. Treba na brzinu naznačiti u kolikoj je mjeri zapletena ta averzija, kako slojevita struktura te suprotstavljenosti. Točno deset godina nakon oblikovanja Jugoslavije, Srbi odlučuju da (u Skupštini, u formi klasičnog političkog atentata) ubiju vodećeg hrvatskog političara. Ponajprije, dakle, na poprištu se našlo gotovo nepomirljivo neprijateljstvo, na koje se tako brzo svelo svekoliko hrvatsko iskustvo Jugoslavije. Takav je nastroj, moramo ovdje zabilježiti taj truizam, nešto što za Srbe u najmanju ruku ne može biti poželjno; (u međuvremenu, Jugoslavija sretno prebrođuje poznate turbulencije, poput Feniksa uskrsnuv iz četverogodišnjega ništavila, te nastavlja opstojati u novom, prerađenom obliku) i budući su Srbi i Hrvati dva *bratska* naroda a Jugoslavija njihova zajednička država, ta je nepoželjnost mnijenje što ga Hrvati, logično, moraju dijeliti sa Srbima. Tu, na drugom stupnju složenosti, Hrvati su neprijatelji svoga neprijateljstva (spram Srba). Najteža uvreda koja se može dobaciti Hrvatima sada je ta da su ustaše, tj. neprijatelji Srba. Najstrašnije zločinstvo u koje Hrvat može zapasti jest *srbofobija*. U nezdravim vremenima, Srbima je vazda pri ruci ta anatema namijenjena Hrvatima. Trenutak nepažnje, i na Hrvate se podiže galama: plamena kiša, svojedobno, kapi rastaljena olova. „Braćo Hrvati, vežite svoje pse!“ – to je naprasna metafora koja još uvijek izražava velikodušno familijarno povjerenje. U uznapredovalu obliku, više nema trgovine: „Svi su Hrvati ustaše, srbofobi, fašisti!“ Stigli smo, dakle, do stupnja vrtoglave zapletenosti, na kojem Srbi, koji su posredno ili neposredno autori

zabrane, inkriminacije „ustaštva“, zabrane za Hrvate, pripisuju Hrvatima njeno masovno, upravo kolektivno kršenje. Nažalost, svaka zabrana istrajava upravo zahvaljujući nekom obliku prešutnog dogovora: masovno kršenje iscrpljuje njenu djelotvornost, briše njen autoritet. Autoritet zabrane obrnuto je razmjeran brojnosti njenih konkretnih upotreba, njenih *mises en pratique*. Obratite pažnju na silnu zabunu koju uvodi ta proturječna situacija. Dovikuje li se Hrvatima da su neprijatelji kao neprijateljima ili kao prijateljskoj *braći*? Ako kao neprijateljima – kakva korist od galame? Ako li kao prijateljima – zašto da su neprijatelji? Zapletenost je sada posvemašnja.

Ali vrijeme je da se vratim slučaju svoje bake. Kao što smo zaključili, moja baka po majci bila je također vrijedan nacionalist, s tim što joj to nije smetalo da jasno vidi kako sve one stvari što su ih ustaše činili „nikako nisu valjale“. Međutim, i od najboljega nacionalista nađe se bolji, i tako se moralo prije ili kasnije dogoditi da moja mudra baka dolija i počini grešku koju će joj zavidljivci ubuduće sa zadovoljstvom moći predbacivati. Bilo je to neposredno iza rata, kada su sela po Slavoniji uzeli obilaziti novoregutirani povjerenici još svježeg, plahovitog i divljeg komunističkog režima. Među tim ništarijama našao se i jedan živahan domaći starčić, djed Tuna iz N.; u šokačkoj *reklji* i opancima, govorljivo je propovijedao novu sovjetsku vjeru. Bio je to posve egzotičan slučaj. Pred okupljenim mještanima našega sela u nekoj je prilici održao govor koji je započeo ovim pozdravom, pomalo panslavističkim (u smislu slavenske antiteze), doslovce:

„Neću vas pozdraviti ni s komunističkim Smrt Fašizmu, ni s onim ustaškim koljačkim Za Dom Spremni, nego s našim starim šokačkim: Faljen Isus!“

Priča se da je u tom trenutku moja baka, oduševljena tim mudrim, tako pravednim i gotovo učenim pozdravom, povikala „Živio đed Tuna!“. Nije se tada, kad je već bilo kasno, ugrizla za jezik, a i zašto bi? Nije mi poznat daljnji tijek djed Tunine aktivističke karijere; s političkog gledišta, njegova je formulacija očividno bila krajnje nespretna i pogibeljna. Bilo kako bilo, moja baka i pod stare dane ispašta zbog tog trenutka nepromišljenog oduševljenja. Uvijek se nađe neko preuzetno kućno čeljade, neki glavati unuk, neki ograničeni i nemoćni duh, nesposoban razabrati finije stanje stvari, tanano tkanje vremena, da je podsjeća na trenutak slijepog entuzijazma s kojim je ne časeći časa objeručke prigrllila ustoličenje nove vlasti, naivno se i brzopleto solidarizirala s eksponentima komunističkoga režima i zapravo stupila u njihove bukačke redove. Dakako da se pri toj bezočnoj optužbi ne vodi nikakva računa o konkretnim pojedinostima, zaboravlja se i zanemaruje štoviše to što je djed Tuna doista rekao, ignorira se nezaobilazna potreba da se preispita djed-Tunina

marksističko-lenjinistička ortodoksija, da se promisli je li djed Tuna iz N. doista bio komunist, je li on uopće mogao biti komunist. Djed Tuna – komunist?

U svakom slučaju, kad se pod stare bakine dane nađe tko da joj spočitne onu brzopletost iz mladosti, tada – iako ni danas ne zna u čemu se sastoji njen grijeh i što je to zapravo loše učinila – ona poriče, ona se brani.

4. CRKVENO ZVONO

Kula babilonska: simbol, na jezičnoj razini, nesretne podjele čovječanstva koja je razbila njegovo prvotno jedinstvo, kao posljedak istočnoga grijeha.

Jacques Le Goff

Simone Weil piše o paradoksu francuskoga patriotizma, „utemeljenog ne na ljubavi prema prošlosti, nego na najsilovitijem raskidu s prošlošću zemlje“, na toj Revoluciji koja je, ponavlja ona, „zaista bila raskid“ (v. *L' enracinement*, 1949.). Moderna francuska nacija rođena je dakle iz toga prijeloma, koji je „pretopio narode podvrgnute francuskoj kruni u jedinstvenu masu, i to kroz opijenost nacionalnim suverenitetom“. „Jer biti Francuz od toga je trenutka značilo biti suveren narod“. Moramo se zaustaviti: navedene smo misli prepisali motreći dakako krajičkom oka u kojoj bi se mjeri dalo na mjesto „Francuz, francuski“ staviti ono „Jugoslaven, jugoslavenski“. Jer, treba priznati, Jugoslavija je također imala svoju priliku. Što je drugo bila 1918., za Hrvate, ako ne unapređenje iz statusa trećerazrednog monarhijskog naroda, ako ne osvajanje nacionalnoga suvereniteta? U što se utrošila „opijenost“, zašto je izostalo „pretapanje“, ta hrabra metalurška metafora? Zar ni oslobodilački rat 1941. – 1945. nije uzmogao dovršiti ono što je dotadašnji zajednički život priprazio? Unatoč tome što su joj pružene te dvije sjajne prilike, Jugoslavija nije uspjela polučiti pretapajuću snagu *melting pota*. Svaki put kad dođu do riječi, narodi koji je sastavljaju uporno počinju ponavljati svoju humanističku pjesmicu o „pravu na različitost“. U čemu su razlozi tog neuspjeha? Možda bi ih najznatnijim dijelom trebalo pripisati nekim pre nagljenim zlouporabama, u koje je nestrpljivo pobrzao „centripetalni“ jugoslavenski narod, Srbi: ali tu zamašnu problematiku ostavljamo ovdje po strani. S druge strane, jugoslavenski narodi nisu bili formalno-politički podčinjeni, nikakva ih središnja kruna nije

„podvrgnula“. Također se samo djelomice dogodilo da u nekom jedinstvenom zamahu revolucionarnog i oslobodilačkog pokreta predoče i ostvare neki novi zajednički nacionalni ideal. Onako kako se to dogodilo u Francuza: „oni koji su bili silom Francuzi, postadoše to sada dragovoljno“ (ibid.). Hrvati tako nikada ne bijahu *iskorijenjeni*, u onom značenju što ga Simone Weil razlaže u ovim važnim redcima: „Kad se uzdiže francuske kraljeve što su asimilirali pokorene zemlje, istina je nadasve da su ih oni u velikoj mjeri *iskorijenili*. To je lak postupak asimilacije, svakom nadohvat. Narodi kojima se oduzme njihova kultura ili ostaju bez kulture ili prihvaćaju mrvice one koju im se želi presaditi. U oba slučaja, oni više ne predstavljaju mrlje različite boje, doimlju se asimilirani. Pravo je čudo asimilirati narod koji čuva svoju kulturu živom, makar i modificiranu. To je čudo koje se malogdje ostvaruje.“

Taj fatalni gubitak, tu amputaciju duše, Hrvati su sretno izbjegli, zahvaljujući u velikoj mjeri izrazitoj početnoj superiornosti svoje kulture. Ta golema nacionalna zasluga, kao što ćemo uskoro dati naslutiti, raščlanjuje se na neistraživo mnoštvo malih pojedinačnih zasluga, prečesto bezimernih i samozatajnih, nerijetko pogibeljnih i srčanih... Pa ipak, nipošto nam nije posve nerazumljiva riječ Weilove o Bretoncima: „Ima u tom narodu skrovitih blaga, koja ne mogu izaći na svjetlo dana. Francuska im kultura ne odgovara; vlastita ne može uzrasti i od tada...“

Kad je u naše selo, koje je 1928. proglašeno samostalnom župom, iza rata stigao mladi župnik, smjesta se suočio s posve elementarnom neprilikom: zahvaljujući jednoj rutinskoj „ekspropriaciji“, ostao je bez krova nad glavom. (Radilo se o jednoj od najznačajnijih seoskih građevina, koja je svoje podrijetlo vukla iz mitskog doba Vojne Granice: početkom osmog desetljeća nemilosrdno je uklonjena.) Ne časeći časa, moj vrijedni i pobožni djed po ocu smjesta pritječe u pomoć, ponudivši župniku jednu prostranu sobu s *pendžerom* na drum. Župnik prihvaća. Blagoslov ulazi pod krov, da ondje ostane za svih godina dok je selo sabiralo novac i gradilo župni stan: blagoslov svećenikove prisutnosti, i još mnogostrukih prisutnosti. Prije svega, prisutnosti nebrojenih knjiga. Bio je taj svećenik pomalo na svoju ruku. Glazbenik i pjesnik, kasnije sve zapaženiji i kao povjesnik i hagiograf. Mitar Dragutinac, rodom Srijemac, iz Mitrovice: „Mitar iz Mitrovice“, kako su nedavno zapazili uciviljeni nekrolozi. Možda je sve počelo s dugim nedjeljnim propovijedima, brižljivo pripremanim, učenim i u isti mah vatrenim: duboka vjera ili magija svjetskih znanja, tko bi točno odredio podrijetlo toga žara? Narod voli propovijedi začinjene „primjerima iz života“: svi pamtimo kako se tada naćule uši, kako crkva utihne. Župnik Dragutinac imao je još bolji običaj: uzimao je primjere iz knjiga, izmišljene slučajeve iz romana, iz ruku vještih romanopisaca. Ti su primjeri bili još nećuveniji. U isti mah, međutim, bili su zakučastiji, teži,

nerazumljiviji. Za mnoge seljane, možda za sve, te su propovijedi bile šarena površina koja se ljeska, koja zavarava. Malo-pomalo, za neke, za izabrane, mjestimice se otvaralo nešto privlačno, neki izazov. Kroz te prozorčice, kroz te rupice u šarenoj tkanini od raznovrsnih učenih riječi, počinje prodirati svjetlo nekog prostranijeg dana. Jednom potaknuti, ti daroviti momci brzo uče: razabiru da postoje dvije vrste priča, priče od tobožnjih događaja, i priče od riječi: ovima potonjim dostaje često jedna jedina rečenica, i pamti ih se doslovce, riječ po riječ. Riječi: uče ih prepoznavati, voljeti. Istodobno, župnik brzo prepoznaje njih. Okuplja ih oko sebe; krug žednih znanja se širi. No, na nekoj se granici ipak zaustavlja. Istina, župnik poziva sve, od prvog do posljednjeg; na redovitom vjeronauku svi imaju priliku da se iskažu. Ali priroda se ne može napuhati, kao što se ne može ni zatamiti. Ograničenje koje se podrazumijeva jest ono spolno. Ženski svijet nema pristupa. Nije posrijedi psihološka predrasuda, iako se u šali može tako izraziti. Uostalom, jedan katolički svećenik ne može se mnogo baviti ženama.

Kako bi se pravednost nijansirala, stvaraju se neke vrste stupnjeva ili staleža, možda po uzoru na franjevačke redove. U *trećem su redu*, rubnom, obodnom, svi oni koji pokazuju znake dobre volje: svi koji zaištu znanja. To je red pasivna sudjelovanja u znanju: prije svega čitanja. U tom su redu još i žene, one darovite, djevojke koje se primjerice istaknu u učenju molitava i otajstava naizust. Trećemu se redu daju čitati lakša poučna književnost. Nekog posebnog nadzora nema, s obzirom na činjenicu da ovi čitači još ne razabiru sami što bi htjeli čitati.

U drugom su redu već sami muškarci, bistri seljački sinovi, oni koji pronicljivo čitaju, koji s vremena na vrijeme skrenu na se pažnju nekim prodornim pitanjem. Radoznali su i razboriti: „od njih bi se dalo nešto istesati“; njihove se ideje, pitanja i dvojbe uzimaju ozbiljno, uvažavaju i nerijetko pretresaju. Daje im se da čitaju i teže stvari. Izlazi se ususret njihovoj želji da upotpune poznavanja pojedinih pisaca, njihovim čitačkim ukusima koji se oblikuju. Ipak, glede onoga što bi ih moglo sablazniti treba ih držati u blaženom neznanju.

Napokon, prvi red. Sastavljen od učenika u evanđeoskom smislu, od yogina, od apostola. Svega ih je nekolicina. S mladim ih svećenikom veže posvemašnje prijateljstvo u montaigneovskom smislu. Tabu-teme ne postoje, razgovara se doslovce o svemu. Ustvari, tu se intelektualne snage ujedinjuju u zajedničkom odmjeravanju s teškim zagonetkama života. Što se tiče knjiga, reklo bi se da je dosegnut stupanj istinskog dijaloga, ravnopravna sučeljenja s njihovim piscima. Nema zabranjenih knjiga: postoje samo upozorenja, pozivi na budnost. Po potrebi, ako se *Indeks* nepokolebljivo ispriječi, može se otići u Đakovo i zatražiti

ovlaštenje od biskupa. U svakom slučaju duže odsutnosti jednog od prijatelja iz najužeg kruga (odsutnosti kakva je par excellence ona skopčana sa služenjem u omraženoj Armiji), pišu se dugačka pisma, gotovo svakodnevno. Prijatelji imaju stvarnu potrebu jedan za drugim.

Formiranje tih krugova posvećenika znanja počinje, dakako, u crkvi. „Kandidatu“ se najprije polaže u ruke knjiga misnih čitanja i dovodi ga se pored oltara, da pred svojim odraslim suseljanima, dostojanstveno poredanim, čita poslanice, psalme, starozavjetne pripovijesti. To je ministrant višeg reda: čitač. Njegov redoviti nedjeljni posao iziskuje nesumnjivo respektabilnu učenost: on postaje široko uvažen, stječe ugled koji nije zanemariv. Ustvari, kroz tu redovitu kušnju, on se privikava na riječi, uči kako se zakučaste riječi prevlađuju preko jezika, razabire malo-pomalo u nezgrapnim i zdepastim riječima neku glatku i odrješitu eleganciju, navikava oko i duh na prizor zapletenih nerazumljivih riječi. Zasad on još ne vidi gotovo ništa ispod njihove površine, ali one za nj više nisu neznanci, susrećući ih on ih prepoznaje, među njihovim redovima više nije tuđinac, izgubljeni uljez. Istodobno, on redovito pozajmljuje iz župnikove biblioteke. Pored broširanih duhovnih životopisa i bezočno izravnih odgojnih priručnika, guta nadušak zanosne velike bajke o dječaku Nielsu Holgersonu i o onom drugom dječaku „bez obitelji“, koji s jednim starcem i s jednim psom luta od grada do grada, od sela do sela... Gubi se u tim dugačkim pričama, tako razgranatim i vijugavim da napučaju svekoliki prostor svijeta i potiskuju stvarnost nekamo na rubove, zakržljalu i smežuranu poput balzamiranih glava novozelandskih mumija iz knjige o putovanjima kapetana Cooka... Zatim čita romane o Starim Slavenima, o drevnim ratovima, o poganskim svetkovinama; romane o hrvatskim kraljevima, o sudbonosnim riječima izgovorenim u mraku kamenih svodova, o velikim drvenim lađama što škripeći sijeku plavetna mora; čita Ellertove romansirane životopise: Atila, Karlo V, Michelangelo. Tada izbija na neko raskršće, gdje se račvaju mogućnosti. Moguće je nastaviti horizontalni hod, stjecanjem znanja, gomilanjem učenosti: za to je potrebno mnogo strpljive marljivosti, i neumorne radoznalosti koja neprestano samu sebe obnavlja. Moguće je također prionuti uz jedan manje primjetljiv rad, bar u početku, takoreći nepokretan rad u mjestu, u ćeliji od nekoliko zamisli, od nekoliko riječi: rad uspinjanja. Duh je to uspravno uže kojim se duh uspinje, i za koje se čini da će svakog trenutka pasti na tlo. Magija uspinjanja drži uspravnim njegov oslonac. Duh se gradi na sebi samom, duh podiže taj krivudavi toranj svog prosvjetljenja, doseže muževnu milost prostranih vidika. Škola župnika Dragutinca (prihvatimo taj naziv, u nedostatku prikladnijeg) odbacuje eksplicitnu apstrakciju, smatrajući je dvostruko nepotrebnom: beskorisno koliko i naporno udaljavanje od činjenica, koje potom iziskuje ponovnu preobliku, povratak činjenicama. Ljudi koje Mitar Dragutinac

okuplja oko sebe ne čitaju filozofe. Otklanjaju kategorije, attribute, sve to oruđe čiste teorije. Zanima ih jedino partikularna spoznaja. Bave se filozofima na djelu. Romani, prodorni pogledi u tmine duša, ogledala stvarnosti. Dostojevski. I moderni Francuzi, „kirurzi duša“, brzo privlače njihovu pažnju: Mauriac prije svih, kojeg se tih godina vrijedno prevodi u Beogradu; zatim Claudel, Rolland, Duhamel, i nježne pripovijesti Francisa Jammesa. Štoviše, Gide. Od Rusa još Pasternak, Bunjin, s vremenom i Solženjicin. Od Engleza Chesterton i Graham Greene. Čak i neuhvatljivi Irac, Joyce: *Dublinci* i *Mladost umjetnika*. Austrijanci Werfel i Zweig. Sjevernjaci: Gulbransen i Gunnarson; Selma Lagerlöf i Sigrid Undset. Napokon, Hrvati: Ante Kovačić i Vjenceslav Novak, dijelovi neizbježnog Krleže. Andrić. Naposljetku, Slavonci (i Srijemci): Mara Švel, Matasović, Kozarci, Velikanovićeve *Sriemske priče*, poezija Vlade Kovačića i Dobriše Cesarića. Jedan cjeloviti svijet orisan je s tih nekoliko pregršti imena. Razgrnuti žbunje oko tog sela u ravnici značilo je otkriti taj protusvijet u sjenci. Jedna zapanjujuća kultura, paralelna s onom službenom i vladajućom, i uvjerljivo superiorna tom socijalističkom zasnovu „kulturne demokratizacije“: nasuprot njegovoj paranoičnoj opterećenosti revolucionarnom zaslugom, nasuprot njegovoj militantnoj simplifikaciji, nastupa ova kultura koja izvanjoj organizaciji pretpostavlja unutarnju izgrađenost. Istodobno, ona omogućuje začuđujuću protočnost, začuđujuću povezanost i obaviještenost o svim zanimljivim osobama i događajima od *interne* važnosti. Crkvena je organizacija odsudno poslužila za tu cirkulaciju, za taj neophodni krvotok. Ukratko, ući u župnikovu biblioteku, ugostiti dalekog prijatelja, poslušati govor sa propovjedaonice, provesti večer u razgovoru, otvoriti knjigu, sastaviti pjesmu, napisati pismo – sve je to značilo zaniijekati smrt što se kobno natkrilila, zajamčiti uskrsnuće u manje ili više skoroj budućnosti.

5. ŠKOLSKO ZVONO

U trenutku kad sam se, da tako kažem, uključio u život društva, bio je to već svijet na zalasku. Preostalo mi je tek da pribivam zapadnom rumenilu te časne povijesti, da je rekonstruiram i uskrsnem, za sebe, ako uzmognem, iz njenih preostataka, prije no što i oni potonu u noći vremena. Njeni su se protagonisti dijelom raspršili, dijelom ostali na poprištu, ali nekako deformirani, pritisnuti nemilosrdnim životima, nerijetko prignječeni uza zemlju, pogleda uprta u tlo, izgorjelih potiljaka: nepopravljivo tvrdoglavi baštinici djedovskog jarma, te kao molitva jednostavne, beskrajno sažete sudbine orača zemlje. Pa ipak, u najmanju ruku, oni su izvršili svoju misiju. Sudbonosna *translatio* bila je ostvarena: prijenos života

duha, prijenos iskre svijeta, kroz oluju zaborava.

Djelomice, zaborav je neizbježiv. Politički sustavi stare poput ljudi: srušiti ostarjelu tiraniju, baciti u prašinu oronulu diktaturu, taj je čin podjednako ispražnjen od sadržaja kao i zatočiti podjetinjela i onemoćala zločinca. Za tu nepravdu nema lijeka. Vrijeme bahatog zdravlja, vrijeme orgija jedne izopačene države nepovratno je. Nema načina da se zada udarac tom zločinačkom trenutku, nema načina da pravedni udarac dopre do njega.

Nova je čeljad povrvjela u školske klupe, novi se naraštaj razmilio svijetom. Šezdesetih godina, šačica mladih ljudi iz sela našla se u Zagrebu na studijima. Bilo je to vrijeme nekih beznačajnih novina, koje su ipak u nepokretnom vremenu u kakvom živi slavonsko selo odjeknule kao detonacije: naprasni zalisci, široke hlače, duga kosa, večernji plesovi, ta iznenadna neutaživa plesачka strast koja nije birala mjesto, koja se zadovoljavala ruševnim javnim zgradama izvan uporabe. U svijetu, burno vrijeme sveopćeg užurbanog aggiornamenta. Svi su se bacili u potragu za novim formulama svijeta i programima budućnosti: kapitalistička hemisfera, zahvaćena iznenadnim potresima koje je ona socijalistička zlorado motrila, socijalistička hemisfera, čiji su izbezumljeni narodi pokazali žalosnu ignoraciju spram historijske važnosti trenutka, arapski svijet, koji je zadobio strašan udarac upravo u času kad je promrmljav blagoslove zamahnuo na udarac... Da nesreća bude gora, taj je potonji svijet nekako istodobno doživio i blasfemično putovanje prvih ljudi na mjesec: što je pak bio svojevrsni aggiornamento čovjekovih tehničkih moći, itd. Ispričavam se za tu nepotrebno široku kontekstualizaciju. Ukratko, komunizam je u to vrijeme izdržao samo nekoliko golorukih nasrtaja, niz bezuspješnih pokušaja osporavanja. Da li i uzaludnih? Nipošto, ako je vjerovati porukama poput one na trupu jednog od tisuća mađarskih pobunjenika koje je još 1956. divljački masakrirala Hruščovljeva Crvena Armija: „Njegova žrtva nije uzaludna“. Zagreb, koji je 1971. (dakako u drukčijoj konstelaciji razloga i snaga) izbjegao doslovni masakr, s razlogom se može naći u sjenci takvih krvavih žrtava kakve su morali prinijeti Mađari ili protagonisti „praškog proljeća“. To međutim ne umanjuje značaj što ga „hrvatsko proljeće“ 1971. ima za nas. Godinama kasnije, u vakuumu koji je nastao u Hrvatskoj, 1971. godina značila je indeks jednog *herojskog doba*. Vrtoglava je bila, za mene, sama pomisao na tu mogućnost koja je bila dodijeljena seoskim studentima, da budu prisutni u epicentru njegova događanja. Zagrebačke razglednice s prijelaza sedmog i osmog desetljeća, razglednice koje su, slane ustreptalim rukama naših studenata, stizale u selo, (od kojih sam naročito upamtio jednu, crno-bijelu, sa šetalištem na Zrinjevcu u kasnu jesen, dok se blijedo sunce probija kroz grane platana, među popodnevnih šetača), bile su glasnici s tog Parnasa, poslanice iz tog Jeruzalema, one su, sačuvane sve do danas, svjedočile,

navješćivale, onespokojavale, raspaljivale, pozivale. O spokojni i otmjeni grade, grade tornjeva i sveučilišta! Kad sam petnaestak godina kasnije i sam došao u Zagreb na studij, nisam dakako pronašao onoga grada... Isti taj grad vidio je u kasnu jesen 1971. metež demonstranata i štrajkača, uznemireno nadlijetanje helikoptera, poslovičnu revnost Narodne Milicije, dok je Narodna Armija čekala spremna da i sama priskoči, ako zatreba: nije zatrebalo. Bio je to vrhunac i kraj: vrhunac i kraj kontrarevolucionarne plime, koja je nakanila da Hrvatsku izvuče iz vampirskog zagrljaja beogradskog projekta Jugoslavije. S krcatim zatvorima za leđima, u naslonjače su posađeni ništarije da naučavaju naloženu istinu, da dijele pozajmljenu pravdu, pred narodom zapalim u šutnju. Nikada, valjda, nije u Hrvatskoj vlast bila tako prezrena kao za posljednja dva desetljeća. Nije nam teško evocirati tu zagušljivu atmosferu koja vlada u totalitarnoj državi, neprovjetреноj državi, državi zatvorenih prozora, zabravljenih vrata. Međutim, ona je zagušljiva za pridošlicu, za stanare već znatno manje: u organizmu naviklu na asfiksiju neki organi zakrčljaju, drugi se prekomjerno razvijaju, sve u svemu on se – makar i, da tako kažemo, vizualno pomalo deformiran (ali to je relativna stvar, zar ne?) – prilagođuje situaciji i, kao što su svojedobno već zapazili pronicljivi disidenti „narodnih demokracija“, ostaje sposoban voditi manje-više normalan život. No, prije ili kasnije dođe trenutak da se okusi oštra svježina vjetra: pomisao na disanje punim plućima, pomisao da se čovjek može razmahati, potrčati, kriknuti, postaje tada neizdrživa napast. Teret okova kojima je sapet duh, „zarobljeni um“, postaje odjednom nesnosan idiotizam. Tko je uopće taj koji si prisvaja pravo da postavlja granice mojoj slobodi? Komunizam je najreligioznije i najpraznovjernije društvo, pravo skladište kumira i totema, puno crvotočne drvenarije u koju se ne smije taknuti, sakristija u kojoj se neprestano šapuće i u kojoj prst neprekidno prekrizuje usta. Tzv. „nacionalni odnosi“ bili su u tom skladištu oduvijek svetinja nad svetinjama, naročito osjetljivo, razmaženo i osvetoljubivo otajstvo. Najbezazlenije i najlogičnije pitanje iz tog „delikatnog područja“ prima se kao najperfidnije i najneočekivanije: izaziva posvemašnju konsternaciju. Srbi su oduvijek bili nenadmašivi u revnosti oko tog hirovitog božanstva, njegovi ljubomorni flaminii. *Nacija* – to je nešto o čemu se ne govori, ona se prešućuje, pred njom se oči prekrivaju dlanom, brže-bolje se gleda u stranu, u najvećoj žurbi se udaljava... Kako ste se usudili? i kakvog to ima smisla? i zar je to bitno?: iza te šustave, šaputave zavjese, pune kosih srditih pogleda, spokojno je drijemala ona stara formula o atavističkim „bratskim narodima“: zar nije svejedno tko će koga preteći, ako je to na korist čitavoj atavističkoj porodici; dakako, problem je u tome što...

Ukratko, Srbi su par excellence otjelovljavali tu represiju: kako bi je onda mogli osjećati? U efikasnom komunizmu, svekolika sloboda nesretnog pojedinca svodi se na slobodu

papagajskog ponavljanja i pelivanskog oponašanja. Dopušteno je reći samo ono što je već rečeno (točnije: Rečeno). Dopušteno je misliti samo ono što je već Mišljeno. Žalosne pojedinačne slobode samo su, zapravo, propadljive kopije čeličnog prototipa, gomila bezličnih štambilja na izlisanu pergamentu diktirane slobode, bijedne kriške osobne slobode nanizane na ražnju ovjerene slobode. Dok je velikodušna tradicija humanističke misli ograničavala slobodu pojedinca jedino slobodom drugoga, u društvu planskog osvajanja Carstva Slobode pojedinac razumijeva da je, obrnuto, njegova jedina sloboda – sloboda Drugoga. (Taj Drugi, to jest Ne-ja, Nipošto-ja, to je zapravo Bog, Onaj Prvi. Ne vjerujem da On stvarno postoji: represija na neki način funkcionira sama od sebe, kao ideja u svom vlastitom duhu, a svekoliki su joj smrtnici samo objekti ili oruđe.) Položaj neiskupljivog poniženja, ali zar nije još kudikamo većma ponižavajuće poslužiti kao bestijalno oruđe tog ponižavanja?

Evo na koncu nekih obavijesti, oskudnih, o mnijenju što ga je gojio župnik Mitar, a pod njegovim utjecajem i njegova okolina. Ponajprije, on se izražavao suzdržano. Srijemac, rođen u Mitrovici: svatko zna što to znači. Vidjeti na djelu korekciju etničkog zemljovida, divljaštva na koja si pobjednik, čitava jedna nesmiljena država, uzima pravo pod okriljem poratne anarhije. Prvo obilježje župnikova mnijenja jest, dakle, zebnja. Drugo je pesimizam. Činjenica da još uvijek postojimo, hodamo ulicom, razgovaramo, pomalo je čudo Božje. Jer, prepušteni smo njima na milost i nemilost: a sasvim je izvjesno da u njih ne možemo računati na milost. Tko su *oni*? Komunisti? Da, a komunizam je, u Jugoslaviji, samo nova formula srpskog ekspanzionizma. „Srbi svi i svuda“ geslo je koje ne poznaje stavljanja izvan snage. Demonizam komunizma, u smislu Stepinčeve „pobijedi li SSSR, onda je vrag i pakao dobio vlast nad svijetom“ (1940.), stvar je prošlosti, kušnja koja je minula. Ostaje njegova hjesomučna uporaba, sve dok se grozomorni stroj ne raspadne. U Jugoslaviji, Hrvatska je obezglavljena, bespomoćna: strvina u dronjcima, koju odvlače komad po komad. „Naša sudbina je nestanak“. Ukratko, ništa se ne može poduzeti. Jer, što može čovjek učiniti da odvрати napadača koji je definitivno *nepomirljiv* i savršeno *bezobziran*? „Dakle, kuda ćemo Gospode nego k tebi podići oči?\": treba prihvatiti kardinalovu riječ. Potpuna bezobzirnost, to znači: laž i nasilje koji idu ruku pod ruku, bezobzirna laž i bezobzirno nasilje. Bezobzirna laž: to nije laž koja se ma i za trenutak pokoleba, koja zastane, koja pokušava, ipak, povesti računa o nečemu što je okružuje, uskladiti svoj govor s nekim činjenicama, ostaviti otvorenom neku zalaznicu: to je laž koja, jednostavnim potezom, bezdušno, postulira ono što hoće. Nasilje je neprekidno uz nju, spremno da priskoči u pomoć: bezobzirno nasilje, to nije nasilje koje pravi razlike, koje pristaje da povede računa o okolnostima: to je nasilje koje ne vidi, ne čuje, ne osjeća (posve je suvišno obratiti mu se riječju), savršena provedba naloga,

njegova izravna materijalizacija. Dobro je imati na umu te demonske mogućnosti povijesnoga svijeta.

Svećenik M. Dragutinac umro je 1989. u našem selu. Ubrzo nakon njegove smrti, burna politička kretanja u Jugoslaviji uzela su u Hrvatskoj povoljan smjer te ove godine dovela do ishoda kakvom se malo tko usuđivao nadati. Negdje u tijeku tih neizvjesnih i opasnih kretanja, u razgovoru s jednim od ljudi koji su dobro poznavali pokojnika, požalio sam što ga ne možemo, kao nekada za života, izvijestiti o tako uzbudljivim novostima punim obećanja. „Ništa od toga“, odvrati moj sugovornik. „Prečasn bi samo odmahnuo rukom, ne vjerujući ni u što od sve te priče: zna se kako takve stvari završavaju“.

6. GLOBUS

Dim njihovih cigareta puni barove
u trokutu između Münchena,
Vancouvera i sidnejskih dokova:

u lijevoj mladi luk
u desnoj komad pečene janjetine
u džepu Katekizam hrvatskih
kamikaza.

Boris Maruna, Hrvati mi idu na jetra

Emigracija, zabranjena, sumnjiva riječ na koju se znatiželjno i plašljivo naćuljuju uši, označava čitav jedan mračan, uzbudljiv i pogibeljan svijet. Emigrante najradije zamišljamo kao snažne muškarce sa zaliscima, prstenjem na rukama i zamašnjom kravatom (uzgred, kao što se u svijetu jednodušno priznaje, kravate su izmislili Hrvati). Emigranti nisu drugo do utjelovljenje najnepomirljivije hrvatske ideje, njen najgušći koncentrat, najzagasitiji ekstrakt. Oni uživaju neograničenu i muževnu slobodu, ali je plaćaju neprestanom životnom pogibli. Sve su njihove geste opreza potpuno opravdane, jer ih bez sumnje danonoćno vreba čitava vojska skrivenih i zakrabuljenih agenata jedne države koja se guši od ljubomorna bijesa.

Ne znam jesam li dovoljno naglasio da se, pišući ovaj sastavak, zatječem u Parizu, što će reći da sam nepopravljivo lišen neophodne biblioteke spomoću koje bih umio napisati neku ozbiljniju i produbljeniju raspravu. Svega nekoliko knjiga stoji mi na raspolaganju, i ta je oskudica razumljivo opravdanje što se višeput navraćam istim izvorima, što se vrtim u uskom krugu malobrojnih navoda. Danas sam od jednog našeg iseljenika posudio dva sveska Vladimira Nazora iz niza *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Smjesta sam požurio da otvorim poznati Nazorov dnevnik *S partizanima*, u koji dosad još nisam zagledao. U isti mah sam se suočio s u načelu hvalevrijednom činjenicom, da je tekst Nazorova dnevnika vrijedno iskomentiran, po rubovima sa strane, u podnožju ili s vrha, olovkom bit će njegova vlasnika a štoviše, očito, i čitatelja. Dakako da me to neobično otkriće još većma nadahnulo voljom za čitanje. Tako na samu početku, uz Nazorov naslov „Bijeg iz Zagreba“ stoji odlučna zvjezdica, koja napućuje na sljedeću bilješku u dnu stranice: „Ili ti dezertiranje domovine“. (Lijepo se vidi, po tom glatkom preuzimanju izvorne rekcije glagola *désarter*, da je piscu bilješke francuski jezik svakodnevno blizak.) Nekoliko stranica niže, gdje Nazor u svom prvom govoru partizanima tumači kako „od vremena kad su vladali naši stari hrvatski kraljevi, Hrvati su uvijek bili primorani boriti se za nekoga drugoga, za Habsburgovce, za neke ugarske kraljeve; pa onda ih je Jelačić sakupio da se bore protiv Mađara za Franju Josipa; borili su se s jednim generalom, pa s drugim, pa s trećim, za tuđe probitke, a nikada da su ti jadni Hrvati dali svoju krv sa svoju zemlju“, vrijedni je čitač zaokružio olovkom potonju rečenicu te uz nju pripomenuo: „Nazore, budalo jedna! Hrvati su se tada borili za se: protiv Turaka, Mađara. A ti sad rušiš novo – stvorenu državu za račun Srba!“ I na sljedećoj stranici, još uvijek u kritičkom žaru tog strastvenog tumačenja, komentator se obara na Nazorovu izjavu „Ja sam kako vidite čovjek u nekim godinama“, jednom kretnjom zaokružuje prijedorni izraz „čovjek“ te, osporavajući ga, uza nj dopisuje: „budala“. Preskačem, ne bježeći od odgovornosti, nekoliko daljnjih komentara koji ne donose značajnijih zapažanja. Evo nas nad pismom kojim legendarna partizanska II. divizija odgovara na Nazorovu proslavljenju „Poruku Dalmatincima“. Komentator zaokružuje potpise autora: pol. komesar Mitar Bakić v. r., komandant Peko Dapčević v. r. Napominje: „Po Nazoru, Jelačić se nije borio za Hrvatsku, ali zato jest Mitar Bakić, Peko Dapčević...?!“ Slijedi Nazorova neobična bolesnička halucinacija o Geniju zlosretne Bosne. Nimalo zbunjen, uz naslov šeste glave dnevnika koji glasi „Od Tare do Durmitora“, komentator bilježi pitanje: „Što ti tražiš oko Durmitora?“ Isto se pitanje ponavlja i podalje, gdje pod nadnevnom „Razvršje, 20. 5.“ Nazor bilježi „Sad sam u Crnoj Gori“: „Što tražiš ti u Crnoj Gori?“

Što se mene tiče, nipošto ne vidim istinu s tolikom jasnoćom. Ne mislim, dakako, da je Nazoru danas potrebno da ga se brani. Tek napominjem da je, bez sumnje, upravo čitanje

njegova dnevnika *S partizanima* najpogubnije za svaku preuranjenu sumnjičavost koju on može pobuditi.

Trebalo bi po svaku cijenu izbjeći olako stavljanje u zagrade, olako prešućivanje i razvrstavanje povijesti. Treba se othrvati toj sklonosti prema stvaranju „manihejskih“ panteona: galerija uzvišenih, tragičnih i svetih junaka suprotstavljena onoj drugoj, mračnoj i punoj paučine, galeriji nedostojnih i prokletih izdajnika: kult divinizacije koju u stopu prati simetrična demonizacija. U načelu, dopuštamo mogućnost da se u povijesti jednog naroda pojavi figura čije bismo prisutnosti tu povijest radije lišili: oslobodili. Međutim, to se svakako događa vrlo rijetko. Manje su rijetka vremena kada se javlja onaj privremeni rasap bića, prividno pucanje jezgre, kakvo osjećamo još i danas: dvostruki (mnogostruki) žar uzajamne ekskomunikacije. To je zlosreća „nejednoznačnosti“ koju je postulirao Vlado Gotovac: nejednoznačnosti povijesti za narod koji je njen protagonist. Taj operator povijesne igre Gotovac, štoviše, smatra „ključnim za razumijevanje gotovo svih temeljnih činjenica hrvatske povijesti u razdoblju od 900 godina“ (v. *Moj slučaj*). 900 godina: toliko traje hrvatska povijest pada, legendarna tisućljetna povijest prokletstva. „*Pacta conventa* je praktično značila gubitak samostalnosti, a nije osigurala jednoznačnost tog gubitka (...) Hrvatska nije izgubila samo svoju slobodu, nego i mogućnost da taj gubitak za cijeli narod znači isto“ (ib.). Međutim, sama činjenica da se *nejednoznačnost* toliko puta kroz povijest formulirala i preformulirala dovoljno dokazuje, kao svoju pretpostavku, uporno trajanje jednog dubljeg ili višeg jedinstva. U vremenima kad kobna nejednoznačnost eskalira u otvorenu suprotstavljenost značenja, u vremenima uzajamnih ekskomunikacija, strpljenje je oružje s kojim čekamo na povratak jedinstva, na obnavljanje njegove neskrivene epifanije. Hrvatski narod je jedan. Njegova povijest objedinjuje sve svoje ramifikacije, naprosto kao stvari koje su se dogodile tom narodu. Mali narod, on ne raspolaže sredstvima za razbacivanje. U načelu, reći ćete, to je rasuđivanje prihvatljivo. No, čim se spustimo među činjenice, proturječnosti postaju nepremostive: koje će obuhvatnije jedinstvo, koji to zajednički temelj, primjerice, pomiriti komunistički i ustaški pokret? Put se ovdje toliko sužava da, kako bi rekao A. Gide, dvoje nikako ne može njime napredovati jedno uz drugo. Ostavljajući nastranu da su ta dva povijesna fenomena kompleksni zacijski sve do prave višeznačnosti (pa su tako stanovite njihove dimenzije bez sumnje doista nepomirljive), zadovoljit ću se naznačujući jedan paradoks. Govorimo o nepremostivim razlikama. Ali ono što te oprečnosti faktično suprotstavlja neće biti toliko ono što ih razlikuje, nego upravo ono što im je zajedničko. Nije li to za čudo? Nesmiljena borba za vlast, krvavi i bezumni teror: ništa ne suprotstavlja tako nepomirljivo kao ono što je zajedničko, upravo je pred vlastitim zrcalom sljepilo uzajamne mržnje posvemašnje.

Još jedan pogled, iz drugog kuta, bacit ćemo sada na hrvatsko iseljništvo. Pažnju nam je privukla prisutnost Crkve. Već smo priznali važnost ulozi njenih institucija – kao što su kanali međunarodnog protoka, disciplinirana armija (ma kako prorijeđena) svećenika i redovnika, raspolaganje manje-više nepovredivim prostorima – u materijalnom omogućavanju nacionalnog opstanka i preporoda: nacionalni život iziskuje ponavljanje nekih rituala koji bi se, izloženi sustavnu i temeljitu progonu, bez pomoći tako prikladnog okvira kakvim raspolaže Crkva zacijelo raspršili i zatrli. Tu se počinju javljati neke nedoumice. Pomažući nesebično svojoj mlađoj povijesnoj suputnici, naciji, da preživi, uolikoj mjeri sama Crkva preživljava? Koliko je njenog vlastitog sadržaja preživjelo u tim uporabljivim formama, u koje se dandanas tako glatko nastanjuju sadržaji nacionalnog? S. Weil, prizivajući stavljanje Crkva i njihovih blagoslova u zaleđe ratničkih pokretanja naroda, veli da „taj skandal datira izdaleka: ali je u našem stoljeću religiozni život podređen životu nacije više no što je to ikada bio“ (nav. dj.). Ako to vrijedi za katoličke Crkve, koje S. Weil ponajprije ima na umu, vrijedi još kudikamo više za nacionalne Crkve kakve su pravoslavne. To je bjelodano. Nema smisla, čini nam se, pred tim zatvarati oči. Potrebe i probici nacionalnog nalaze na oltarima svoje već ustaljeno mjesto. U svećeničkim krugovima neumorno se pretresa neiscrpna problematika nacionalnog. To je ono s čime se nastupa. Nastupiti s pitanjima religioznog života *proprement dit* bilo bi smjesta ocijenjeno kao bezočno i neumjesno unošenje zabune. Ali se zato zahtjevi u ime nacionalnog mogu postavljati na najsmioniji način. Da izbjegnemo nesporazum: ne upuštamo se ni u kakvo kritičko umovanje. Nedostaje nam istinske vokacije za sve što bi išlo dalje od puke opservacije stanja. Dok ovo pišem (manje ili više, vremenska preciznost ne igra ulogu), sjedeći u svojoj sobi, na ulaznim vratima kuće oglašava se zvonice: netko od mojih domaćina silazi i otvara vrata posjetiocima: to je mala sveta delegacija, časni otac N. i časna sestra NN. Odmah s vrata počinje: *natio perennis*. Najsvježije vijesti iz domovine, razdragani komentari, itd. Smještaju se u dnevnoj sobi. Ako zanemarimo tanak zid, nekoliko su koraka od mene; ne mogu ih ne čuti. Nakon nekog vremena mijenjaju temu, ali tada razgovor gubi svaki čar. Natežu se oko napornih zagonetaka astronomije.

Otac N (očito osporavajući posvemašnju valjanost Galilejevih i Kopernikovih teorija): „Da, ali i Sunce se kreće“.

Domaćin: „Ali ne oko Zemlje.“

Otac N: „Ne oko Zemlje, ali to znači da svemir ipak nema središta.“

Domaćin: „Ima, ima“.

Otac N: „Ne, ne. Sve se kreće. Nema središta“.

(Ukratko, to je savršeno isprazna rasprava, kao što je svojedobno opazio i Camus: teško bi bilo na perverziji način priopćiti posvemašnju irelevanciju kakva astronomskog problema no što je to učinio francuski jezik pod Camusovim nadzorom: „Qui de la terre ou du soleil tourne autour de l'autre, cela est profondément indifférent“; izreći tu izvanrednu misao na hrvatskom pokušavam ovako: „Što se, Zemlja ili Sunce, okreće oko onog drugog, savršeno je beznačajno“.)

Domalo zatim razgovara se – o francuskim lukama. Ništa ne zadržava interes nakon što se napusti strastveno područje, recimo tako, hijeronacionalizma. Čini se da bi jedan pokret, jedan obrtaj dostajao pa da nova religija postane svjesna sebe.

Domaćin: „Zašto srednji vijek ne poznaje nacija? Jer posjeduje vjeru, jer je prožetiji religijom. Epifanija nacija ne podudara se slučajno s epidemijom bezboštva, tim romantičarskim ragnarökom.“

Otac N: „Vlado Gotovac utemeljuje definiciju naroda u kategorijama imanentne metafizike (Vječnost, Raznolikost). Vi je utemeljujete u deskriptivnoj teologiji ili mitologiji: Narod je božanstvo.“

Domaćin: „To božanstvo ima sve: fanatične vjernike, obrede, oltare. (Potonje dijeli s nekadašnjim religijama.) Crkva to instinktivno razumije i zato se ne odvaja od kulta Naroda.“

Otac N: „Kristova je Crkva mistično tijelo, otajstvena zajednica. Narod je također jedna takva crkva. On je bog, a njegovi su pripadnici 'udovi božji', 'udovi boga'.“

Domaćin: „Ustvari, u tom fascinantnom paru, u toj mističnoj simbiozi, kult Naroda je onaj koji istinski živi, a Crkva još uvijek vegetira zahvaljujući transfuziji hranjive krvi koja se uspostavlja u tom paru.“

Otac N: „Zauzvrat Crkva poklanja kultu Naroda svoju transcendentalnu doktrinu, tj. radikalnu teoriju besmrtnosti. Spomoću te pozajmice, kult Naroda nadoknađuje nedostatak vlastitog nauka o kolektivnoj besmrtnosti, zaboravljenog nauka o rajskim vrtovima koje nastavaju pređi...“

Dakako, niste se dali zbuniti: gornji blasfemični redci nisu nikada izgovoreni. Oni su nacrt jedne radikalne teorije rodoljublja, ili varijacija na temu što je intonira S. Weil ovim

upozoravajućim bilješkama: „U duši kršćanina, prisutnost poganske vrline patriotizma jest rastvaralo“ i „Naš patriotizam dolazi izravno od Rimljana“.

7. KOZMOPOLITIZAM

U ovom trenutku, svijetu je potreban neki novi patriotizam.

Simone Weil

Predložimo jednu privremenu klasifikaciju: svi se mali narodi dijele na narode-čopore i narode-sablasti. Hrvati nisu od onih sretnih malih naroda koji su kroz povijest sretno sačuvali svoju obrambenu formaciju čopora: čopora koji zajedno napada, zajedno se brani, zajedno bježi i skriva se, zajedno trči tamo i ovamo. Mali narod-čopor karakterizira nutritivna vrijednost od jednog zalogaja. (To je jedini iznos, koji nikako ne može u isto vrijeme završiti u ždrijelima dviju ili više geopolitičkih nemani.) S obzirom na tu definiciju, hrvatski je narod očito više od malog naroda-čopora. Moglo bi se reći da je i to „posljedica policentričnosti naše borbe za opstanak“ (V. Gotovac). Raskomadani podmuklom zavjerom zemljopisa i regionalne politike, Hrvati su dugo podnosili sudbinu naroda-sablasti, tj. malog naroda prema kojemu se veći narodi odnose manje-više kao da ne postoji. Povijesno čudo epifanije hrvatskoga naroda sastoji se u tome da, usprkos svojoj zemljopisno-političkoj umnogostručnosti, danas još uvijek postoji kao mali a ne kao veliki narod, odnosno da, iako još uvijek mali a ne veliki narod, uopće postoji.

Razmatrajući *srednjoevropsku tragediju*, tragediju Crno-žute Monarhije, György Konrad govori o „žestokoj regresiji“, o nedvosmislenom osiromašenju, o padu u „antropološku“ prošlost. Za nj su „jezični narodi“ i „ideologija jezičnog nacionalizma“ podjednako civilizacijski anakronizam kao što su i „nesukladni kulturno-gospodarskoj zbilji, narodnosno-etničkoj realnosti Srednje Europe“. On s pouzdanjem priziva ponovno „posizanje unazad za pluralističkom kolektivnom sviješću“. Međutim, ono što vrijedi za Mađare, ne vrijedi nužno i za Hrvate: moglo bi se reći da to slijedi upravo iz heterogenosti prostora na kojoj Konrad inzistira. Kad bi situacije bile analogne, Hrvatima bi se moglo predbacivati da su danas, sa svojim osvajanjem nacionalnog suvereniteta, u povijesnom zakašnjenju. (Dakako da bi teza i tada bila osporiva: „zakašnjenje“ pretpostavlja neku neobrativost slijeda, neku teleologiju, a

tko kaže da postoji teleologija?) Međutim, situacije nisu analogne: niti prije crno-žutog rasula, što je notorno, niti nakon njega, razlike između položaja Hrvata i Mađara nisu zanemarive. Monarhijski obrazac zajednice Hrvati svojedobno nisu osporili autarhičnim „jezično-nacionalnim“ obrascem: zapravo sve do danas oni nisu bili u mogućnosti da suvislo formuliraju, a kamoli realiziraju svoj nacionalni suverenitet. Monarhijski obrazac zajednice (koji bi se dakako samo u idealu mogao opisati kao „kulturno-prostorni“) Hrvati su svojedobno osporili obrascem nove zajednice: prepoznavanjem atavističkog etničkog jedinstva, južnoslavenstva. Prema tome, na našem je tlu jednu *ekumensku* ideju (ili radije stvarnost) smijenila druga *ekumenska* ideja, tj. stvarnost. Bez mnogo natezanja, moglo bi se ustvrditi da su Hrvati imali svoje Konrade još 1918. Više je, dakle, nego zapletano pitanje tko koga pretječe. Naučavatelja ekumenizma Györgya Konrada lako bismo mogli zamisliti, mutatis mutandis, u ulozi našeg Frane Supila. Na temelju te koincidencije mi možemo prognozirati. Postoje štoviše izvještaji o onome što čeka Konrada-Supila, kakav sugovornik, kakav razgovor. Evo jednog takvog izvještaja, mnogo navođenog: „Supilo govori o ilirskim idejama, o Strossmayeru, Supilo govori o hrvatstvu, a Baja gladi bradu i šuti. To je Shylock! On će prodati Supilovljevu posljednju funtu mesa, bez jedne unutarnje emocije, kao da prodaje meso za klaonicu; njega se ta Supilovljeva garibaldinska, četrdesetosmaška, starčevićanska i jugoslavenska iredenta savršeno ništa ne tiče; njega se svi planovi, sve iluzije, sve nade i tragedije Frana Supila savršeno ne tiču ništa. Sve to što Supila čini Supilom, što je Supila rodilo i odgojilo, protiv čega se borio, od čega je sagorijevao strastveno, od prvih dana svoje političke svijesti, i od čega je na kraju i obolio, sve je to Baji švapsko! Strano i antipatično! Za Baju postoji samo jedan jedini kliše: sveta pravoslavna ikona s kandilom, C-Д-Ж-vagon natovaren ruskom zlatnom monetom, ćirilica i ogromno slovo Ж na žandarmerijskoj epoleti, a ko neće to i tako, to je Švaba i njega je Austrija izmislila!“ (M. Krleža, *Deset krvavih godina*)

Treba nedvosmisleno dijagnosticirati tu aporiju. Zajedništvo jest uvjet raznolikosti i bogatstva, ali je redovito i njihov nagonski dušmanin, a zajednice nerijetko njihovi nemilosrdni ubojice. Autarhičnost dokida i istodobno garantira raznolikost. Trebalo bi da se zamisle svi koji osuđuju separatizam u ime kozmopolitizma. Pokazat će se posve pogrešnim to rasprostranjeno mnijenje da nacionalizam proturječi općehumanističkom i masonskom idealu. Ima nečega sumnjivog u tom kozmpolitizmu koji, zapravo, kao svoju pretpostavku postulira bezobzirnu homogenizaciju svijeta. U sklopu komunističke ideologije, on je bio na putu da dovede do najdrastičnije varijante te homogenizacije, do žalosnog stanja za koje u ovom trenutku ne nalazimo prikladnijeg izraza od *izbljeđivanja*. Kad različite boje blijede, one se približavaju: na koncu ih se više ne razaznaje u posvemašnjem bljedilu. Dakako, ne

valja biti nepravedan i odreći socijalizmu svaku brigu za lokalni kolorit. Pritom su, doduše, stvarne nacionalne individualnosti doživljavale grotesknu degradaciju na razinu folklornih osobitosti... Treba se doista upitati ne čini li u postojećim okolnostima separatizam uslugu istinskome kozmopolitizmu. Ne pomaže li on da se u svijet povrati neka duboka kakvoća, da se – usporedo s neizbježivom homogenizacijom – potakne i ništa manje neophodna heterogenizacija svijeta? Povratak razgovjetnih boja (da ostanemo pri toj kromatskoj metafori kojom se poslužila i Simone Weil govoreći o „mrljama različitih boja“) u svijet koji se gotovo rasplinuo u svome bljedilu. Zalažemo se za mnogojedinični svijet. Smiješno je tvrditi da se, na pragu Velike Ere Regulacije, treba bojati puke multiplikacije sastojaka svijeta: ona ne može bitno otežati njegovu integraciju i njegovu neophodnu samo-kontrolu. Svemu što se osjeća individualnim valja dopustiti da bude individuum: *alterius non sit qui suus esse potest*. S kakvom radošću čitam danas o političkom buđenju makedonskog naroda, koji se sprema da zemljovidu raznolikosti odlučno doprinese svoju poniženu ali nepomirljivu individualnost. U svakoj prilici, treba pozdravljati tog zapretanog Feniksa koji se uspravlja iz vlastita zgarišta: to izvanredno sredstvo koje će ponovno protresti svijet. Ah, kad bi se dala sa svijeta stresti prašina tako da se ponovo ukaže mnogolik i mnoštven, mnogostruk! A istodobno, u svom bezočnom prakticizmu, moderni Zapad danas odbija da raspozna je onih naroda koje u isti mah ne vidi uokvirene granicama vlastitih država. „Narod, što će reći Država; jer se ne može naći druga definicija za riječ narod nego – teritorijalna zajednica koja priznaje vlast jedne države“, kako je konstatala S. Weil još 1949. Danas je stanje još kristalnije: država je dogma i svetinja, apsolutni i nedjeljivi autoritet koji se ne može subordinirati nikakvim hijerarhijskim nadvisivanjem, nego jedino multiplikacijom (međunarodne institucije). Jedini posjednik ovlasti nad božanskom riječi *fiat*, država uvjetuje – nužno i dostatno – generiranje naroda kao i svekolika ostala izvođenja iz ništavila. Drugim riječima, jezik, tlo, krv, povijest, sve su to atavističke drangulije, savršeno beskorisne. Svako upuštanje u šumu njihovih argumenata dovodi do posvemašnje zbrke i zabune. Ergo, treba ostati postrani kako bi se spasilo dostojanstvo razuma: *ego sum qui sum*, postulira se božanstvena petrifikacija zatečenog stanja posredstvom otajstvenog prodora hibernacijskih para Vječnosti u sadašnji trenutak. Narod, dakle država; država, dakle narod. Što to znači za Hrvate? Da moraju imati državu.

Iskoristit ću priliku da još jednom podsjetim na rezultate pronicljive analize Simone Weil, koja u procesu asimilacije jednog naroda razabire tri ključna susljedna stavka:

1) političko podvrgavanje, 2) kulturno *iskorjenjivanje*, 3) konačno pretapanje (koje stanju fakata pridružuje i pristanak volje, odobrenje), fuziju posredovanu najradije nekim

prijelomom koji angažira svekoliku zajednicu u jedinstvenom naporu. Očito, niti jedan od ta tri potrebna elementa nije u Jugoslaviji dosljedno proveden: otud sedamdesetogodišnje podržavanje sukladnosti države i nacije nije uzmoglo proizvesti njihovu stvarnu identifikaciju. Taj je trostruki neuspjeh utoliko razumljiviji ukoliko se drži na umu kauzalno-sintagmatska ulančanost njegovih stavaka.

U ovom trenutku, dakle, dopiremo u našem pregledu do stupnja na kojemu je Hrvatska – država, a Hrvati, kao što slijedi po zakonima gore izložene međunarodne logike, narod. Time smo se mistično solidarizirali s naporima naših sunarodnjaka koji su se u međuvremenu pobrinuli da dotičnu evoluciju dovedu do potrebnog stupnja i u domeni općepriznate stvarnosti. Nevolja je, međutim, u tome što nevolje tu ne završavaju. Problem je u Državi. Državu se ne može voljeti. To je ne samo činjenica, nego i pitanje časti. Ali ako se narod definira u krajnjoj liniji kao država, naš nacionalizam, naše rodoljublje također se fatalno definiraju državom. Nema izlaza iz te slijepe ulice. Na njenom kraju s lakoćom dogledamo konačni prizor komedije: smrt plemenitog nacionalizma, smrt uzvišenog rodoljublja. Ništa ga nije tako sigurno držalo na životu kao posvudašnja ugroženost, kao osjećaj neprekidne i nepodnošljive krhkosti njegova predmeta. Nacionalizam nije stanje duha nego duh stanja. U jednom trenutku, njegovi napori da to „najdragocjenije ljudsko dobro u vremenitom poretku“ (S. Weil) preda u ruke Državi – ugledaju ploda; to je ujedno trenutak njegova labuđeg pjeva. Država je po prirodi stvari, tumači S. Weil, „jedna hladna stvar koja ne može biti voljena; ali ona ubija i dokida sve što bi moglo biti voljeno; tako smo prisiljeni da je volimo, jer ne preostaje nitko do ona“. Ne znam kako drukčije riješiti tu zagonetku do ispovijedu da nam je država samo izlika: neophodno međunarodno prometalo, sredstvo u globalnoj „borbi za opstanak“, ali za nas, potajno, uopće nije fatalna determinanta našeg naroda, naše ukorijenjenosti. Potajno, to su za nas i dalje sve one atavističke drangulije. Tont compte fait, ne znam bolje definicije domoljublja od one koja nastaje u našem duhu dok čitamo početak jedne potresne Maupassantove pripovijesti, s tim da, čitajući, svak od nas drži na umu da je riječ upravo o njegovu vlastitom zavičaju; evo tih jednostavnih redaka: „Volim tu zemlju, i volim živjeti u njoj jer tu su moji korijeni, oni duboki i tanani korijeni koji čovjeka vežu za tlo na kojem su rođeni i umrli njegovi preci, koji ga vežu za ono što se misli i ono što se jede, za običaje kao i za hranu, za mjesne izraze, za naglasak seljaka, za mirise tla, sela i samoga zraka.“

8. TELEFON

Udruženi anarhisti, socijalisti, komunisti i luđaci.

A. Stepinac, Dnevnik

Moj pradjed, onaj o kome je već bilo riječi, doživio je skoro devedeset godina i do posljednjeg se dana umjereno ponosio svojim ratnim trofejom, svojom blagom invalidnošću: junačkom ranjenom nogom, nogom prostrijeljenom na davnim galicijskim poljanama. Ponekad bi njome svečano zašepesao. S vremena na vrijeme vrijedna bi noga nagovijestila promjenu vremena. Ponekad bi, štoviše, u svojim poznim godinama, na nju skretao pažnju s razmetljivošću koja bi rasrdila ljubomorne ukućane. No, za razliku od tog časnog predmeta koji je vjerno čuvao dokaz daleke avanture, ožiljak davne građanske vrline, činilo se da pradjedova prošlost skriva i neke mračne dijelove koje on radije prešućuje, zaobilazi, pomalo nespretno izbjegava. U ljeto 1948. pradjed je dospio u zatvor, u Lepoglavu. Nečuven, ponižavajući događaj, nečasni uljez u biografiji čije se sramne konotacije nisu dale zataškati: zatvor. Nikakvo čudo da je o tome nerado govorio. Zašto je dakle u ljeto 1948. moj pradjed dospio u Lepoglavu, u zatvor? Kakav je to građanski grijeh ondje okajavao tijekom dvije i pol godine? Odgovor je još čudnovatiji, skoro nerazumljiv. Posrijedi je žetva pšenice: tog ljeta moj pradjed na svojim poljima nije smogao onoliko pšenice koliko su mu nalagale *objektivne mogućnosti*. Pokazao se kao nepouzdan i prevrtljiv posjednik društvenih dobara, kao podmukli privatni sitnoposjednik, ukratko kao saboter. Nemar ili zavjera? Svodi se na isto. Nesavjesnost, sabotaza, kontrarevolucija. Zajedno s grupom suseljana, po prašnjavim putovima i u stočnim vagonima, tjeraju ga u Lepoglavu. Za početak, neko ih vrijeme drže u podrumima s vodom. Manje-više, sve im se može dogoditi. U rukama su zlostavljača kod kojeg ne mogu računati niti na najmanji obzir. Napušteni, u posvemašnjoj praznini; nema nikakva autoriteta koji bi nastupio u njihovu obranu.

Istih tih godina, moj nenadmašni ujak, tada dvadesetogodišnji mladac, služi svoj nesmiljeni vojni rok, u jedinicama pod zlokobnom kraticom KNOJ. Skače po hercegovačkom kršu, sudjeluje u puškaranjima sa četničkim ostacima; kasnije, u Istri, nadomak Trsta, promatra američke ratne brodove; zimuje na slovenskoj granici, u Alpama. 1950. ujesen, gubi mu se svaki trag. U domu moje majke, prolaze mjeseci bez glasa od tog dragocjenog obiteljskog sina. Svi pomišljaju na najgore. Kadli stiže pismo iz Beograda: „sve je u najboljem redu“. To

je čudnovato. Zaista, sumnja je opravdana: pismo je manipulacija, beogradski žig obmana. Ujak je zapravo već u dalekoj „ispostavi pakla“, skrivenoj u valima Jadrana, namijenjenoj državnim nepoćudnicima. Sveti Grgur, otočić nadogled Golog otoka, satelit te demonske planete. Usred pomora i ludila, usred boleština i sumanute torture, posvemašnjeg životinjstva – ujak se upušta u borbu za animalni život, domišljato prihvaćajući tu degradaciju, lukavo se obraćajući u predjezičnu bestijalnost, u nekog od svojih predlogičkih četveronožnih predaka. Kao seljačkog sina dodjeljuju ga u logorske staje, u obore. On stupa među svoje stare prijatelje, svoje dobre dlakave i rogate znance. Must će krave, sretnik. (Logor je pun neupotrebljivih intelektualaca, osuđenih na nemilosrdnu propast.) U tom carstvu sirova mlijeka iz vimena, u tom bijednom carstvu žalosnog mlijeka, eto gdje treba tražiti tajnu njegova konačnog spasenja, njegova orfejskog povratka iz Podzemlja, u svijet živih.

Evo što bih još htio reći. Općenito se drži da represivna vlast – osim metoda fizičkog nasilja, besramno izravnog napadaja na tjelesa svojih žrtava, osim zatvaranja, batinanja, izgladnjivanja, davljenja i svekolikih bestijalnih zlostavljanja – raspolaže i nekim rafiniranijim metodama, kao nekim višim registrom repertoara: stanovitim odjeljkom psiholoških represija. Slučajevi koje smo upravo prizvali, dakle, ilustriraju zapravo samo prvu, najelementarniju, razinu represivne prakse. Javlja se pitanje na koji ćemo način napredovati do druge, postoji li neka logika koja će nas zakonito dovesti na razinu „s sofisticiranih“ postupaka. Možda tako da se okrenemo sudbinama žrtava iz redova „intelektualnih djelatnika“, tj. onima koji se po naravi stvari čine prikladnijim za takve oblike represije? Dakako da se taj operator pokazuje manjkavim. Pred nama je knjiga Vlade Gotovca: zastrašujuća ispovijed intelektualca kojeg je svojedobno progutala noć kaznenih ustanova jedne represivne države: paranoične države koja, doznajemo, trpa u zajedničku tamnicu luđake, ubojice i nepoželjne književnike; nedostaju sifilitičari i homoseksualci za cjelovitu sliku klasične inkvizitorske amputacije bolesnog tkiva iz zdravog narodnog tijela! Ukratko, bez ikakve mjerljive disimilacije, i intelektualce se zatvara, tuče, sakati itd. Manje-više, ne očekuju ih nikakvi specijaliteti. Možda je upravo u tome iznenađenje? Možda je objašnjenje neobrta u dvostruku obratu, u rafiniranom izostanku rafiniranog postupka – kako bi se zadao udarac ondje gdje je umnik slab barem koliko i ostali smrtnici? Nešto je nagonski privlačno u prizoru filozofa koji cvili, koji jauče. Čovjek koji dokučuje da je narod „povijesna priča raznolikosti s kojom čovjek lutajući ide prema dozivima jedne sveobuhvatne harmonije“ (V. Gotovac), filozof koji bilježi tu odredbu – izlaže se na najizravniji način pogibli da u dogledno vrijeme bude zbog toga stavljen na muke. Čitajući tu maksimu, upravo osjećamo djelatnu blizinu napasti da se izgovore ove poznate riječi: neka pati.

Ali još nismo pronašli ključ. Što aktivira „višu“ razinu represije? U čemu se sastoji njena distinktivna bit? Pri ruci nam je daljnji dobar primjer. Nalazimo ga prelistavajući 17. broj *Kritike*, znameniti pretposljednji broj uoči hrvatske pomrčine 1971. U rubrici „Raspre“, hrvatska znanstvenica Smiljana Rendić brani se od jednog, u cjelini uzevši, žandarskog napadaja. Napadnuta je zbog članka u *Kritici* 14/70, u kojemu je heretično ustvrdila: „Moj je jezik meni jedino svetište moje domovine.“ U nekome beogradskom tjedniku, jedan žandar smjesta pritrčava na uviđaj. Dobro osjećamo krepkost vremena, tu mišićavu prisutnost unitarne socijalističke države. Dakle, kao njen revni redar, pritrčava Prvoslav Ralić, s člankom „Svetište i sloboda“: to je kao kad bi se napisalo „Noć i dan“, „Kontrarevolucija i revolucija“. U članku se pokazuje da Prvoslav Ralić zna manje-više sve što se može znati. On zna da u cjelokupnom fenomenalnom i noumenalnom svemiru nema ničega što se ne bi dalo objasniti „stupanjem na put samoupravne zajednice naroda“. Nadalje, on pouzdano zna da je „svetište“ sumnjiva i neupotrebljiva riječ (osim kad posluži *pjesniku koji sna svoj dug* kao metafora na n-tu potenciju), ukratko prezira vrijedan atavizam. Zna također da je i „domovina“ pomalo jogunasta riječ, ako joj se ne stave potrebne ograde: „Put kojim smo došli do *domovine*“, kaže on, „put samoupravne zajednice naroda...“ Napokon, on će s lakoćom izjaviti „samo po jeziku“: za nj su sve te igrarije s riječima u osnovi beznačajne i dakako bespomoćno ranjive, za nj je jezik – „samo jezik“. Ukratko, Prvoslav Ralić je pravi propovjednik-entuzijast. „Vreme je“, propovijeda on na koncu svog članka, zadajući siloviti *coup de grâce*, „da sva ‘svetišta’ pripadnu teologiji, a sve ‘domovine’ koje se samo po jeziku prepoznaju – prošloj istoriji.“ Ukratko, kao što to Smiljana Rendić prevodi na prisniju razinu poetske misli, valja nam „kapnuti vu more vre vekivečno kao ono staro leto Pavla Štoosa“. Ne preostaje drugo do priznati poraz. Jer, očito je na čijoj je strani Sistem, Istina, Budućnost, Dijalektički Argument Historijske Nužnosti, a na čijoj tek – „prošla istorija“. Eto u čemu je naša zagonetka. Pred nama je represija koja se ne služi kovinskim pomagalicama, nego zapisanom riječju. A ipak je dostatno očito da je upravo poraženi sugovornik superioran. Pobjednik koji naduveno proglašava kako je „vreme da sva ‘svetišta’ pripadnu teologiji“ – bez sumnje nije niti u stanju dokučiti koliko je za nj razorna ironična primjedba S. Rendić: „Nastranu to što se upravo teologija danas desakralizira...“ Kako je moguće da jedan žalosni nemoćnik zlostavlja svoje sugovornike? Kako je moguće da jeda nemoćnik – zlostavlja? Jer, u ovakvu slučaju, sama činjenica da je čovjek prisiljen da se brani – ravna je porazu. Kako je moguća intelektualna represija? Rekao bih da je moguća, oprostite na naprasnu paradoksu, jer ne postoji. Intelektualna represija ne posjeduje, da tako kažem, svoje vlastito biće. Samobitna, ona bi morala biti tako fantastična i raskošna da je socijalistički aparat nikako ne bi umio provesti. U komunističkoj diktaturi, ona je naprosto

privjesak one elementarne, tjelesne, represije. Sve se svodi na represiju rešetkama i batinama. (S. Rendić je u sljedećem, posljednjem, broju *Kritike* objavila članak „Izlazak iz genitiva ili drugi hrvatski preporod“, koji će poslužiti kao *corpus delicti* i neposredan povod da je se uhititi i izvede pred sud.) Faktična moć intelektualnog zlostavljača nije u autarhičnoj superiornosti na tlu intelektualne situacije, nego u satelitskoj superiornosti koja kao trhonoša u stopu slijedi njegovu sistemsku represivnu nadmoć utjelovljenu u tjelesnoj represiji. Njegovi argumenti lišeni su svake imanentne djelotvornosti (sva se njihova bezazlenost očituje kad nastupi oseka pokroviteljskog represivnog sistema): njihova aktualna moć dolazi izvana, iz zaleđa, garantirana virtualnom snagom tjelesne represije koju oni mogu u svakom trenutku staviti u pokret. Intelektualni žandar, ako bolje zagledamo, to je pas kojeg lanac nepogrešivo veže za rešetke tamnice. Taj lanac, ako bolje zagledamo, to je pupčana vrpca, dragocjena veza o kojoj ovisi svekolika njegova djelatnost i opstanak. Sve u svemu, tzv. „intelektualna represija“ samo je ritual uklopljen u sveobuhvatniji igrokaz koji možemo nazvati Lažljivim Mitom O Intelektualnom Biću Revolucije. Svi dobro znamo da ne postoje nikakve intelektualne fronte revolucije, da su sve te fronte samo kazališne filijale jedinog, represivnog, programa osvajanja budućnosti.

9. PREMA ZAKLJUČKU

Ovih sam dana pročitao u tisku sastavak uvažena beogradskog intelektualca Dragoša Kalajića, koji polazeći od jednog nedavno izrečena govora hrvatskog predsjednika i podvrgavajući taj govor strogu postupku *close readinga* dolazi do nekolicine dalekosežnih zaključaka kako se tu očituje:

a) „tipična slabost hrvatske misli, odnosno nedostatak sposobnosti za svetski pogled“;

kako b) „u izlaženoj optici srpska pretnja opravdava sve hrvatske vekovne neostvarenosti“;

kako c) „paranoična fasciniranost Srbima onemogućava hrvatsku samospoznaju“;

te kako su d) „puke i prečesto sumnjive negacije svake srodnosti“ zapravo „po magistralnoj lekciji Hegelove katedre fatalno određene predmetima osporavanja“, „jer na kraju ispada da su Hrvati – *ne-Srbi*“.

U ta je četiri odlučna koračaja uobličeno jedno uzorito poricanje postojanja Hrvata. Nevolja je međutim takvih filozofskih izvoda da uporno atribuiraju („paranoici“, „melankolici“, cf.

„fašisti“) ono što su već porekli. Pitoreskne akademije blagoslivlju *teze o genocidnosti*, i one lagodno idu ruku pod ruku s tom radikalnijom *tezom*, kojom se međutim naprasno počinja maestralni *effacement d'objet*. Tvrditi istodobno – s neuhvatljivim smislom za paradoks – da su svi Hrvati fašisti i da Hrvati kao narod zapravo ne postoje. Napomena o nepostojanju: „ne postojati“ i „nepostojanje“ – izrazi su sa svim obilježjima profilirane filozofsko-etnološke kategorije, koju se rabi uz tzv. *dativus commodi*, dopunu što odgovara na pitanje „u čiju korist?“, u Jugoslaviji se naprimjer „ne postoji“ *u korist Srba*.

Kao što je poznato, D. Kalajić u svojim sastavcima neobično rado navodi katoličke kardinale i zapadnjačke konzervativne državnike, a u dubinama i pećinama svoje romantične arijevske duše neizlječivo pogiba od hvalevrijedne opsjednutosti spenglerovskim teutonsko-viteškim Zapadom i germanocentričnom Europom plemićkih naslova i profesorskih katedri, te je s obzirom na tu frustraciju izvan svake sumnje da bi on intimno pristao na sve kako bi se (da je moći) ponovo, namjesto Srbinom, rodio kao Hrvat. Odakle bjelodano slijedi da navedene Kalajićeve zamjedbe valja prije svega čitati kao podsvjesni izraz brige za Hrvacane ili, najradije, kao pokušaj teorijskog utemeljenja hrvatskog etnološkog studija. (Itđ. itd.) Gy. Konrad negdje izražava vjeru da postoji nešto takvo kao *povijesni intermezzo*. Što je drugo pukih sedamdeset godina neuspjela jugoslavenskog ujednoličenja? Što je tih sedamdeset godina srpstva i „ne-srpstva“? Jedva čestit ljudski vijek (moj bi ga pradjed dapače prezreo). Svi pamtimo te stare ljude, izaslanike iz potonula svijeta Mađara i Austrijanaca, za koje su *Srbi* morali biti tek nekakova novotarja. Svojedobni su autori Jugoslavije: slavenski mladogramatičarski žar hrvatskih i slovenskih učenjaka, masonska protuhabsburška urota, germanofobija i hungarofobija, francuski i ruski pokrovitelji, velikosrpska gravitacija itd. Tzv. jugoslavensku ideju – usprkos prisutnosti tvarnih dokumenata koji je kušaju postulirati – ne mogu, *mea culpa*, niti uz najveće naprezanje mašte zamisliti drukčije nego kao obmanu, od dna do vrha crvotočnu laž. Uzalud je zazivati prošlost za svjedoka (ostavimo po strani to što se ona ljubazno odaziva da svjedoči sve što od nje zatražimo). Uzalud je zazivati za svjedoka Mažuranića, Strossmayera, Supila, kao što čini P. Matvejević replicirajući Gotovcu: „Sve to skupa, i još mnogo toga, nije bilo ni *beščašće* niti *budalaština*“. Čemu to? Dovoljno je uprijeti prstom u sadašnjost, jedino relevantnu; tu sadašnjost koja nije aktualni dinamični vrhunac nekog totaliteta svijeta, nego upravo taj totalitet, cjeloviti i jedini univerzum. Ništa nas se drugo ne tiče osim svega. Tko u tome nalazi ograničenje?

Nije mi nepoznata, da ne bude nesporazuma, neosporiva teza o trajnoj relevanciji, upravo prisutnosti, prošloga. Svi su pjesnikovi izumi tek „prepjevi po sjećanju“, kako se domišljato priznaje u naslovu Gotovčeve zbirke iz 1969. Ili kad kasnije, u „Obrani“ izrečenoj pred

sudom 1981., uhićeni pjesnik najavljuje citat iz Ricoeura: „Novo također nikad nije zaborav prošloga, već naprotiv: 'samo ono suvremeno mišljenje ima budućnost, koje reinterpreтира svoje izvore'“. Treba se čuvati da se ne ogriješimo o to sveto načelo prisutne prošlosti, koje je tako često oružje u ustima malih naroda. Usudit ću se tek da primijetim kako se Ricoeura tu ne zatječe toliko u pokušaju da formulira strogo načelo jedne distinkcije (trajnoga i efemernoga) koliko u poigravanju pomalo heretičnom tautologijom: samo ono suvremeno mišljenje ima budućnost, koje inkarnira budućnost prošlih mišljenja. Povijest svijeta je kumulativna, baš kao i individualna ovozemna sudbina kršćanina: svaki je njen trenutak rekapitulacija cjeline i sama ta cjelina. Uronjenima u taj kumulativni tijek, izlišno nam je navješćivati pleonastičnu nakanu da sadašnjost usklađujemo s prošlošću. Ovako ili onako, sadašnjost o njoj vodi računa. Zazivati, uostalom, prošlost u pomoć prilično je pouzdan pokazatelj aktualne inferiornosti. Komunistima, kao i ostalim odvjetnicima jugoslavenstva, prošlost je donedavno bila savršeno nepotrebna, zabavno izlišna. Sada ih zatječemo gdje za njom posežu. To je dobar znak. On nam kazuje da se Argument Povijesne Nužnosti više ne nalazi na njihovoj strani. S lakoćom konstatiramo da on više ne stanuje na staroj adresi. U razgovoru s apologetima jugoslavenstva možemo biti posve spokojni. Danas je već sama činjenica našeg sugovorničkog statusa ravna činjenici našeg trijumfa. Razumije se da je jednom takvom ekscesivnom stanju moralo prethoditi oprečno ekscesivno stanje, prisilna odsutnost sugovornika, represivna vladavina Monologa.

Povijest je okrenula leđa svojoj do jučer neumitnoj budućnosti. Kao kad oseka iznese na vidjelo prljavštinu sprudova, prokazuje se danas sva praznina dojučerašnjih humanističkih povijesnih istina, sva njihova bespomoćnost. Činilo se da govore o svijetu, nerazmršivo utkane u nj; sad se očituje da su lebdjele mimo njega, razmećući se tim kratkotrajnim i slučajnim suputništvom kao zaslugom svoje pronicljivosti: u času kad ih svijet nepredvidljivo napušta, bez ikakve mogućnosti njihova utjecaja, bez ikakva načina da ga u tome spriječe, sad izlazi na vidjelo njihova nemoć, njihovo kreveljenje u tom kazalištu sjenki, sad se one, znanstveno-humanističke istine, raspršuju kao pljeva na vjetru. Treba se pomiriti s krajnjim konzekvencijama tog poraza, koji se može učiniti tragičnim, strašnim. Jer – tko nam je ikad navijestio tako poželjne zamisli kao slavenski ekumenizam? Ili – tko se može natjecati u verbalnom naziranju Carstva Slobode s komunističkim humanizmom? (Dvije riječi, grčka i latinska, tu se nadaju da budu približene, kroza smisao koji im je zajednički, smisao sajedništva: grč. *oikonoménē*, lat. *communis*.) A otud je proistekao strašni povijesni nesporazum, po kojemu su u ime najznanstvenije sročena humanizma počinjena zlodjela što se vrstaju među najzvjerskija i najbezumnija u povijesti. Gotovac tako govori o „najstrašnijem paradoksu, najžasnijoj perversiji“, po kojima su „humanističke

proklamacije“ postale „propagandno sredstvo totalitarizma“. Konačni izvod tog nepopravljivog nesporazuma kazuje da ideje koje se navješćuju nemaju ama baš nikakve veze s djelatnošću koja ih prati; da je naučavanje „humanizma“ podjednako nekorisno kao što je naučavanje „antihumanizma“ neškodljivo; da je humanistička apstrakcija irelevantna i zamorna logoreja, osim u slučaju kad je izložena u obliku prikladnom za rekreativno čitanje, nesposobna naime da priopći bilo što od koristi u vezi s prirodno-povijesnom stvarnošću svijeta, da na bilo koji način stupi s njim u dodir; da je, napokon, time zatvoren krug *diskurzni putanja*, krug koji niti u jednoj svojoj točki ne dohvaća svijeta, već se vraća u sebe i obraća svojoj neplodnoj kružnoj autonomiji. Taj rezignirani poučak o definitivnoj nepovjerljivosti nije nikakav zaključak iznimne lucidnosti, nego upravo instinktivno *znanje* u koje je današnji čovjek uveden upravljan slijedom zbivanja. Samo se po sebi razumije, primjerice, da naslovi zapadnjačkih političkih stranaka i parole što ih one ističu ne upućuju ni na kakva uvjerenja ili, sačuvaj Bože, emocije. Komunisti, koji u ovim pariškim općinama pozivaju svoje simpatizere na prosvjed zbog visokih stanarina, „jer je to nepravedno“, ne čine to dakako u ime nekakva čovjekoljublja i pravdoljublja nego na najizravniji način u ime glasačkih listića na narednim izborima; upravo kao što socijalisti ne ustaju protiv francuskoga „rasizma“ nadahnuti osjećajima kozmopolitizma ili, nedaj Bože, ksenofilije. Tu je na djelu vrlo općenito načelo, koje ravna tim svjetovima automata i reklama: ono isto načelo slijedom kojega oblikovatelji naprasne najeze reklama smišljaju strastvene hvalospjeve proizvodima spram kojih ne osjećaju savršeno ništa, a ponajmanje oduševljenje. Ukratko, rekao bih, valja se okaniti visokih ideja. Treba se pomiriti s tim novim svijetom. I da završimo u duhu Ricoeurove maksime, podsjećamo ovdje svoje sugovornike na nešto što im nije nepoznato: da naime svaka nužnost koju naše ja odobri proširuje prostor njegove slobode.

10. UMJESTO ZAKLJUČKA

Ispod stola koji nas razdvaja, ne držimo li se potajice svi za ruke?

Bruno Schulz, Knjiga

u Parizu, srpnja/kolovoza 1990.

CRVENO I CRNO

1. JUG (CRVENO)

Za razliku od istoka i zapada, koji se takoreći sami nameću opažanju, imenovanje ostalih dvaju stožera – juga i sjevera – davnašnjim je imenovateljima moralo zadati osjetljivije teškoće.

Među Indoeuroljanima, nastanjenim polutaru na sjever, dio se narodâ poslužio riječju kojom se naziva sredina ili vrhunac dana, dakle riječju *podne*, da njome označi i sam južni stožer. Obrazloženje leži u tome da je sunce u podne ponešto nagnuto k tome stožeru. Tako Latini jug zovu *meridies*, Heleni *mesēmbria*, itd. Takovu su navadu usvojili i Mađari, koji jug zovu *dél*, što će prvotno reći *podne*.

Drugi su ga nazivali riječju za desno ili desna strana, podrazumijevajući pritom da se licem obraćaju istoku. Tako u Indijaca riječ *dakśinayana*, doslovce *desni put*, jest zapravo *put na jug*. To je onaj put što ga sunce prevaljuje u hladnijoj polovici godine, od jesenje do proljetne ravnodnevnicе, dok se udaljava od zemalja što ih nastavaju Indoeuroljani. Jednako i Irci zovu jug desnom stranom svijeta (*descert*).

Treći se običavahu obraćati jugu samom te ga zвахu riječju za *sučelice* ili *ispred*. Tako u Iranaca pridjev *paurva-* znači u isti mah *prednji* i *južni*.

Četvrti jug zovu imenom vlažnoga južnog vjetra. Tako Heleni uz onaj *mesēmbria* rabe još i naziv *nótos*, a Latini uz *meridies* još i *auster*. (Etimologija dokazuje da je *auster* prvotno značio vjetar *istočnjak*; kako se dogodilo da taj vjetar u italskih naroda postane južnjak, jedni etimolozi ne znaju objasniti – „možda uslijed pogrešne orijentacije“ – a drugi naslućuju da je posrijedi zbunjujući dijagonalni položaj italskoga poluotoka.)

Napokon, preci Germana jug su povezivali izravno sa suncem: *sunþrą*, tj. prema *suncu*.

Takva će se odredba jугa ponajbolje rasprostraniti: usporedi njem. *süden*, engl. *south*, franc. *sud*, španj. *sur*, itd.

Preostaje naš vlastiti izraz. Čini se da je i *jug* prvotno značio *podne*, upravo sunčev zenit. Otud riječ *južina* ili *užina* označava podnevni objed. *Použina* je popodnevni objed, oko četiri sata: u tom je značenju, međutim, upotrijebio Béla Hamvas riječ *uzsonna*, koju Mađari pozajmiše od Slavena, u svojoj izvanrednoj pripovijesti „Užina našega Gospodina“. (Slično su

i Latini od *meridies* načinili izraz za plandovanje: *meridiare*.)

Praslavensko *ugb* ili *jugb* nema zasad pouzdane etimologije. U prilog praznačenju *zenit* idu možebitne veze s latinskim glagolom *augere* koji upućuje na visinu; s našom riječju *oganj* i njenim praindoeuropskim korijenom *ēug-*, *gorjeti*; napokon s grčkom imenicom *augé*, *jarko svjetlo*, osobito *augé hēlíou*, *augé Diòs*: svjetlo sunčevo, svjetlo Gospodnje.

Jug nam nadalje znači i južni vjetar, not, auster. Latini su ga izdašno ocrnili: jug-auster je oblačan (*nubilus*), kišovit (*pluvialis*, *imbricus*), kao od olova (*plumbeus*), škodljiv za tjelesa (*nocens corporibus*). Iz te potonje nepriličnosti bili su izuzeti jedino drevni ljudi saturnovskog zlatnog doba, o kojima Ovidije kazuje da

„Sub Iove durabant et corpora nuda gerebant,
Docta graves imbres et tolerare *notos*.“
(„Življahu pod Svodom hodeći golih tjelesa,
Kadrih da obilne kiše i južne vjetrove snose.“)
(Fasti II, 299-300)

Povezivanje vlage i vode s južnim stožerom kao da na prvi pogled proturječi njegovu očito vatrenom biću. Ali zar s druge strane nije posvema razumljivo da je jugu potrebno mnogo vode kako u svojoj mahnitosti ne bi dokraja izgorio? Jug nije ništa drugo do kotlovnica u *stroju svijeta*, neophodna za neprekidni kružni tijek njegova opstanka, i koja pretvara u paru-sublimat svu vodu koja mu se primakne.

* * *

U pogledu crvene boje juga postoji suglasje koje ne možemo zanemariti. Tako prema mnijenju starih Kineza jugu pripada vatra i crvenilo; od mitoloških stvorova što bdiju nad svijetom, na jugu stanuje crvena ptica. Kozmologija *shintoa* jug također drži crvenim. Stari su Egipćani svoju dvodijelnu zemlju nazivali *Crveno-i-Crno*: *Crveno* znači Gornji ili Južni Egipat.

Otvoreno izlaganje crvenila (lat. *rubedo*) na dnevnoj svjetlosti kao da priopćuje neki odlučan naum ili raskid. Na ratničkoj opremi, primjerice, ono najavljuje bespoštedan napadaj. U *Pjesmi o vojni Igorevoj* (XII. stoljeće) govori se o uzdignutim crvenim stjegovima i crvenim tugovima, te kako „ruski sinci široka polja crvenim štitovima pregradiše“.

Osim na smrtonosnu odlučnost, *rubedo* juga ukazuje i na njegovu razvratnost. Pod vrelinom južnoga sunca razlabaju se sami od sebe čudoredni strojevi i proteze što ih je trijezni um manje ognjenih podneblja zamislio kako bi kretanje tijela zadržao u granicama umjerenosti. Vječito ljeto juga napučeno je vrištećim, neodoljivim kušnjama. Skriveno i zabranjeno crvenilo ondje se bestidno izlaže pogledima. Prizivajući si u duh postojbinu svojih predaka, jedan iskorijenjeni Afrikanac, jedan američki crnac, smjesta zapada u crvene razvratne predodžbe:

„Što Afrika znači meni?
Zrak bakreni, val rumeni,
Trag u šumi, noćne luči,
Muška tijela sva od tuči,
Il' raskošne crne žene
Čija bedra kriše mene
U pradavno, rajsko vrijeme.“
(Countee Cullen: *Baština*, prev. D. Andrić)

Zaista, *rubedo* juga – kada se pronikne do dna – kao da se svodi na crveni polumrak utrobe. Jug je, slutimo, upravo je jug zemlja našeg iskonskog podrijetla. Užarena zemlja, titrava crvena obzorja, prekomjerno bujno raslinje napučeno raznobojnim i krvoločnim zvijerima kojih se krici miješaju s neumornim tam-tamom iz nevidljivih sela: da, to je zemlja koje se mutno prisjećamo, čija uspomena počiva na samom dnu, ispod svih naših uspomena.

* * *

Ne možemo, ipak, mimoići niti one tradicije koje očito osporavaju *crvenilo* južnog stožera. One naprotiv naučavaju da je istinska boja juga *plava*. To je tirkizno modra boja koje prostranstvo okružuje podnevno sunce. Kada se domogne nebeskog sljemeni, sunce kao da zastaje kako bi neko vrijeme neosporivo carevalo beskrajnim plavetnilom. U obličju tog podnevnog sunca, starim se Aztecima objavljivalo božanstvo Uitzilopochtli, Vlada Tirkiza.

Stepski narodi znaju da je južna padina Planine Svijeta plava, baš kao i južna strana safirne planine Meru. Plavo, ta boja Tajne, boja Djevice: njena štovanja su crkveni oci nadodali, kao safirnu krunu, na poganske žetvene svečanosti. Kršćanska Djevica vlada plavim nebosklonom Ljeta.

Ali nemilosrdno ljetno sunce – koje isušuje i pustoši zemlju, kao tat krade njenu ljetinu i pakosno čini da ostalo raslinje malaksava i vene – i samo je na koncu prisiljeno da podijeli sudbinu svoga kraljevstva. Na početku mjeseca rujna, put njega se podiže izmoreni, zakrvavljeni pogled i odjednom ga i samog nalazi ostarjela, blijeda, upravo *uvenula*.

Odavno volimo usporedbe bezazlenih tvarnih predmeta s velikim i neodređenim odsjecima postojanja. Primjerice, jedno popodne provedeno u jesenjoj šumi – nazvati *draguljem*. Pojmovno je opravdanje banalno; ali prati ga izvrsna stvarna veza: i jedno i drugo posjeduje neku žutu i bistru proničnost. Pred koju godinu, našli smo da isti učinak postiže, neprimjetno, i ova tankočutna a nimalo napadna izreka:

„Polagano se gasi žar ljeta.“

(Pročitali smo je u nekom starom udžbeniku hrvatskoga.) Odjednom smo je zaneseno osluškivali, puštali da nam sporo prolazi sviješću, pričinjajući joj neobično zadovoljstvo. „Žar“ koji se tu spominje isti je kao onaj iz Akutagawine pripovijesti „Usahla polja“, u kojoj se posuđenim Bashōovim riječima opisuje Bashōova smrt:

„Uskoro će prestati disati *kao što opada toplina pepelom pokrivena ugljena*“.

(To pak neodoljivo podsjeća na onaj *ugljen koji se gasi* s pomoću kojega je Shelley definirao estetsku ugodu, i čemu se kasnije divio Joyce.)

U čemu je dakle duboka istinitost (jer to je ono što zanosi) metafore *svršetak ljeta – žar što se gasi*?

Ne vjerujem da mogu dati konačan odgovor na to pitanje, ali sam ga pokušao naslutiti. Potkraj ljeta, dani su još sunčani, noći vedre; reklo bi se da se ništa nije promijenilo. Pa ipak se nešto nevidljivo zbiva, kao što je neprimjetan postupni gubitak topline iz hrpe rumenoga žara: sutoni postaju hladniji, jutra maglena, a i samo sunce kao da usred dana gubi toplinu, iznenadno malaksava. Čini se da svijet – živopisni zemni krug, *orbis terrarum*, *heimskringla* – posjeduje u svojoj dubini žar koji se sporo gasi (i potom također pali, poput Heraklitova ognja).

* * *

Sunce je bespremačni protagonist nebeske pozornice. Ono je hamletovski usamljeni junak

dvaju neprispodobivih spektakala, osvita i sutona. Ovdje nas, međutim, zanima njegova središnja predstava. „Južna pustolovina podneva“. Upravo je podnevno sunce istinsko sunce, sunce u čistom stanju, lišeno i najmanje sjenke kulisa ili scenske pozadine.

U herojskoj davnini svijeta, na žarkim je nebesima istodobno kraljevalo više sunaca (prema predaji stepskih naroda tri ili četiri; prema onoj kineskoj čak deset). Njihova strašna tiranija trajala je sve dok najbolji junaci nisu strijelama oborili sva sunca osim jednoga. Ne znamo jesu li bila raštrkana po svodu ili okupljena u grozomorno jato, jesu li im putanje bile usporedne ili se ukrštahu, jesu li istodobno jedna izlazila, druga plamtjela u zenitu, a treća zapadala... Do nas je dopro tek ogoljeni spomen na taj čudovišni prizor, primjeren jedino najtežoj vrućici. Predaju o množini sunaca kao da potkrepljuju latinski izrazi poput „sub utroque Phoebos“, ili pak onaj Katulov stih s pluralom:

„Soles occidere et redire possunt“
(„Sunca zapasti mogu pa se vratit“).
(Carmina V, 4)

Pošteđenome suncu, našem suncu, Babilonci su sastavili himan „Mušnammir gimillu“ („Lučaru cijelosti“):

„Lučaru cijelosti svijuh nebesah,
Zubljaru mrkline čovječanstvu odzgor i odz dol...“
(prev. B. László)

U tom ponajdužem i najstarijem hvalospjevu suncu, opjevali su ga kao ono koje jednim činom sve osvjetljava i sve vidi. Ono je otac vasiona svjetske pravde. Njegovo semitsko ime, Šamaš, ujedno je i ime božanstva: niti najskrovitija nepravda ne može umaknuti njegovu strogom pogledu. Arapi, koji sunce zovu *šāms*, sačuvali su i u islamu to pogansko ime, oplemenivši ga jednim dočetakom: Šāms-ud-dīn, *Sunce Vjere*. Ima u semitskom svijetu i jedna zemlja koja se zove Sunce: Šam ili Samarija; u prijevodu Indoeuroljana to ime glasi Surya, Sirija.

U XIV. stoljeću prije Kristova rođenja, u Egiptu, faraon Akhnaton ispraznio je tamošnji panteon od prastarih božanstava, poštedejući jedno jedino: vječito mlado Sunce. Ranije se ono zvalo Rē, a sada dobije ime Aton. U znamenitom himnu bogu Atonu, faraon hvali Sunce što održava poredak u svijetu; da noć potraje, svijet bi pao u kaos, zavlada bi zločinci i grabežljiva zvjerad. Noću, naime

„Svijet šuti u tami, jer stvoritelj za rubom neba počiva“

(prev. D. Brozović).

Prema drugim egipatskim sljedbama, Sunce je zapravo jedino oko jednookoga Hora, božanstva pravde. Hora utjelovljuje sunčana ptica jastreb, kao i kod Rimljana *Nebeskog Oca* (Jupitera), kod Grka Feba Apolona, a kod Slavena Svjetloboga Svaroga.

Složimo li se da valja vjerovati Škotu Jamesu Macphersonu, koji je 1760. godine u djelu *Fragments of Ancient Poetry Collected in the Highlands of Scotland* objavio tajnovite prepjeve s gaelskoga, jednu značajnu pjesmu suncu ispjevao je i legendarni keltski bard Ossian (III. st. po Kristu). Dakako da višekratni prozni prijevod ne daje niti naslutiti basnoslovno zvučanje spjeva na jeziku što ga je u davnini izumio Goidel Plavi. Prve su rečenice najsnažnije:

„O ti, koje kružiš nebom, okruglo kao štit mojih otaca!

Odakle su tvoje zrake, o Sunce?

Odakle tvoja vječna svjetlost?...“

(prev. N. Košutić).

Tisuću godina poslije Ossiana, potkraj srednjega vijeka, Sveti Franjo je u svojoj gotovo panteističkoj *Pjesmi stvorova* prvu pohvalu uputio najuzvišenijem predmetu svijeta, Suncu:

„Hvaljen budi, Gospodine moj, sa svim stvorenjima svojim,

Napose s bratom Gospodinom Suncem.

Od njega nam dolazi dan i svojim nas zrakama grije.

Ono je lijepo i sjajne je svjetlosti puno:

Slika je, Svevišnji, Tvoga božanskog sjaja.“

Kako se vidi, Sveti Franjo još uvijek rado pristaje brkati Boga i Sunce. Do odlučujućeg raskida doći će tek u našem stoljeću, u djelu Franjina imenjaka: napokon bezbožni ogled-pjesma Francisa Pongea pod naslovom „Sunce unedogled“ otvoreno će odbaciti primisao o nekom kultu: „Mi ga se gnušamo kao jedinog boga.“ Ono što jest priznat će mu se preciznim mehanicističkim jezikom ili formulom pozajmljenom od urara:

„Sunce je predmet kojeg pojava ili nestanak proizvodi u spravi svijeta kao i na svakom od (drugih) predmeta što ga tvore najjači učinak i dojam“.

A nešto prema početku, pitanje:

„Evo u nekoliko riječi što se dogodilo. Sunce, koje nije Život, koje je možda Smrt (kao što ju je Goethe opisao: „više svjetla“), koje je bez sumnje s ove strane Života i Smrti, protjeralo je iz Sebe stanovite svoje dijelove, prognalo ih, poslalo ih na stanovitu razdaljinu kako bi ga oni motrili...” (prev. Z. Mrkonjić).

Bez sumnje ne može biti slučajno da bezbožne ili poganske reforme redovito na se uzimaju ruho povratka Sunčevu kultu, kao što se to vidi u slučaju Akhnatona ili Julijana Apostate. Ikonoklastičko „čišćenje” svetišta znači zapravo oslobađanje vidika, povratak čistoj Sunčevoj svjetlosti, kao onom prvom i neophodnom uvjetu opstanka „svih (ostalih) predmeta svijeta”.

Napokon, u naše doba, nastaje jedan himan kojega šestominutno motrenje ovdje možemo jedino sažeti u obličju *pjesme*:

Hiroshi Yamazaki: HELIOGRAPHY (1979), 16 mm, boja, opt; 6 min.

Tijek sunčevog dana od istoka do zapada.

Pratnja: zvuk električne obrade metala,

Koji je *trostruko* istinit jer upućuje na:

1. Sunčev *strašni toplotni rad*

2. Sunčev golemi (i stoga tako polagani) *kinetički rad*

3. *Rad postojanja*, zajednički sa svim predmetima svijeta,

S obzirom da je poznato da bivanje iziskuje napor atoma,

Da postojanje jest neprestano stvaranje,

Ili da Bog mora, barem s vremena na vrijeme,

Iznova izgovarati riječ svijeta, pozivati u prvotnu

Muževnost opstanka taj stari svijet koji neprestano

Klizi u kaos, raspada se, biva dvojbenim.

2. SJEVER (CRNO)

Iskonski položaj planine jest onaj polarni, i to upravo sjeverni. Planina je, u svome izvornom smislu, ispupčenje na Zemlji kojemu je svrha da u kozmičkom stroju služi kao osovina Zemljine vrtnje. Ondje, na polu, nebesa se promatraču pokazuju kao lončarski kotač kojeg je nepokretna os smještena u nebeskom zenitu. Na skrajnjem sjeveru, naime, sunce kruži horizontom ne zalazeći nikada. Nešto niže, ali još uvijek u arktičkom pojasu, ono zalazi i izlazi jednom na godinu. U tim predjelima, trajanje jedne godine odgovara izmjeni jednog dana i jedne noći: sastavljačima Vedâ i Aveste to je čudo bilo poznato. Kako bi dočarali

nadmoć božanskog nad ljudskim vremenom, oni su kazivali da je „godina smrtnika ravna tek jednom danu i noći Bogova“. To i još neka neočekivana znanja donijeli su oni među narode kojima su arktičke prilike bile potpuno nepoznate. Kao i svi Indoeuropljani, očito, stari su se Indijci i Iranci ovamo spustili s dalekoga Sjevera. [1]

Pošli su na jug kada su se podneblja poremetila, a u njihovoj arktičkoj domaji stalo zahlađivati. Indoeuropljani, naime, nikada nisu bili Eskimi niti Laponci; i da bi ih se moglo zamisliti stanarima Sjevera, bilo je neophodno da sjever prestane biti sjever, da štoviše opreka između sjevera i juga izgubi svaku važnost. Bilo je to doba daleke geološke prošlosti, kada je toplina na Zemljinoj površini bila ravnomjernije raspoređena između sjevera i juga, ljeta i zime. „Tropske biljke i životinje poput slonova, nosoroga i hipopotama zajedno su nastavale arktičke predjele“. Oksimoron još nije bio izopćen, *polarni tropi* bili su sasvim mogući, na proročka bulažnjenja – koja je u ono vrijeme izgovaralo svako dijete – nikakav Razum još ne bijaše bacio prokletstvo paralogizma. U ono doba, između sjevera i juga nije bilo opreke, nikakav putnik nije patio zbog sličnih dvoumica, sva su putovanja bila suvišna, besciljna, misionarski krivudava. Mnogo kasnije, za tim je božanskim dobom zavapio sjetni Rimljanin Tibul:

„Quam bene Saturno vivebant rege, priusquam
Tellus in longas est patefacta vias!“
(„Lijepo li življahu nekoć, pod vlašću Saturna kralja,
Prije no se na zemlji otvoriše dugački puti!“).
(I, 3, 35-36)

U prasnijesti Indoeuropljana, nostalgija za prošlošću miješa se s onom za sjeverom. Prema Indijcima, zemaljski raj *Paradēsha* valja tražiti u najsjevernijim krajevima (*Uttarakura*). Planina nad planinama *Meru*, taj indijski Olimp „s kojega Bogovi motre kruženje sunca“, odgovara sjevernom polu.

Za Grke, izbile na Sredozemlje, sjever kao da se rascijepio na dvije pole i postao još zagonetnijim: do njega bi se moglo poći i preko tog golemog kopnenog zaleđa kojim su upravo pristigli na svoje otoke, ali također i brodeći naprijed tim morem na koje su izašli. Za svaki od ta dva puta potrebna je osobita vrsta srčanosti. U prvom slučaju, valjalo bi se izložiti pogibli od skitskih barbara u čijem divljaštvu, međutim, neodređeno prepoznajemo svoju vlastitu prošlost. U drugom slučaju, treba se otisnuti u nepoznato i još neistraženo, što je definicija budućnosti: tako je postupio znameniti moreplovac Piteja, podrijetlom Feničanin, kada je isplovio na Ocean i oplovio Britansko otočje. Jedan od Shetlandskih otoka

bio je, po svemu sudeći, ono što je Piteja proglasio Posljednjom Tulom, međašem svijeta.

* * *

Ipak, jedan Pindarov stih pesimistički nagovješćuje da se „niti morem niti kopnom ne može stići do Hyperborejaca“. *Hyperborejci*: među njima je Apolon proveo svoju mladost, suze što ih je ondje isplakao sačuvala su se na baltičkim obalama u obliku skupocjena jantara (*lacrimae Apollinis*); u kasnijih su filozofa i pjesnika Hyperborejci postali sažetom metaforom izvornog europejstva, kao nekom kvintesencijom „naše rase“. Stariji etimolozi tumače Hyperborejce kao „sretan narod koji *nad Borejem* nastavaše, tako da ga ledeni sjever nije bio“. Nad sjevernim vjetrom borejem, dakle, ili za njegovim leđima i izvan njegova dohvata. Noviji etimolozi dovode taj pneumonim u vezu s našom riječju *gora*, pa su im onda Hyperborejci zapravo „narod s onu stranu gorâ“. O kakovu je gorju riječ u toj tamnoj staroj odredbi? O Karpatima? Ili o nekom još mnogo daljem, neznanijem?

U Grka se, kao i u Slavena, imenom sjevernog vjetrova naziva i sam sjeverni stožer. Tako je djelomice i u Rimljana, koji sjeverac zovu akvilon (*aquilo*). Akvilona se pučki tumačilo otud što „leti brzo poput orla“ (lat. *aquila*). Vergilijanski mu je pridjev *clarus*, tj. svijetli. To će u srednjem vijeku potanje razložiti seviljski biskup Izidor: „Akvilon, koji se nazivlje i borej, iz visine puše mrazan, suh i bez kiše, te ne rastjeruje oblače već ga zbija i steže (*non discutit nubes sed stringit*)“. Zanimljivo je da latinsku riječ *stringere*, što je koristi Izidor, neki etimolozi dovode u vezu s imenom slavenskog boga mraza i studeni, Striboga. Stribog je, pak, djed svih četiriju vjetrova, kao što se veli u *Slovu o vojni Igorevoj*:

„Evo vjetrova, Stribožjih unuka...“
(170. stih).

U svome katalogu vjetrova, Ovidije o Boreju veli:

„Scythiam septemque triones
Horrifer invasit boreas...“
(„Skitiju i *sedam vršaća*
Grozoviti nahrupi borej...“).
(Metamorph. I, 64-65)

Skitija, to je prvorazredna zemlja barbara. Stere se od Krima do Baltika. U *Heimskringli* je

zovu Velika ili Hladna Švedska (antičko *Scythia* tu je protumačeno kao germansko *Sviþjob*). Drevni kralj Vana, jednog od švedskih preplemena, zvao se Nord ili Njörd; nakon smrti postao je božanstvom svih Šveda; ime mu znači Sjever, a njegovo su potomstvo Normani, Ljudi Sjevera. Istraživači riječi, roneći do sama dna, nalaze da germansko *nord* opisuje sjever kao *lijevu* ili *donju* stranu svijeta. To podrazumijeva da su u davnini obdržavali „orijentaciju“, tj. obredno okretanje istočnome suncu.

Radije nego imenom vjetra sjeverca, Rimljani su sjever nazivali imenima postojanog sjevernog zviježđa. U prozi su se redovito oslanjali na sedam zvijezda zvanih *septem triones*, tj. „sedam volova-vršača“. Rječnici latinskoga kao da kolebaju odgovaraju li *septentriones* Vlašićima u zviježđu Bika ili pak sedmorim zvijezdama Malog medvjeda. Ta se dvojba smjesta razrješava ako samo uzmemo u obzir da su Vlašići suviše udaljeni od nebeskog sjevernog pola, te ako se imalo zamislimo nad stvarnim značenjem latinskoga naziva: „sedam vršača“, naime, označava spregnute volove koji na gumnu, kružeći oko nepomična stožera, vrše žitno snoplje; i upravo tu sliku starinske vršidbe morao je rimski Adam-imenovatelj razabrati u onom nezalazećem zviježđu Malog medvjeda koje kao da neprestance kruži oko svoje najsjevernije i ujedno najsajnije zvijezde, tj. Sjevernjače (Alfa Ursae Minoris), budući je ova samo jedan stupanj udaljena od nepomičnog sjevernog pola.

U poeziji, koja je vazda podignuta za oktavu više, sjever se rado naziva grčkom riječju *Arcturus*. Arktur je najsajjnija zvijezda u zviježđu *Bootes*, što će reći Volar ili Gonič volova. Prema Stuliću, odgovara mu hrvatski Vlasoželac.

* * *

Slaba svjetlost zvijezda obasjava put na sjever. Valja nam se ravnati po zviježđu kao po jedinoj izvjesnosti: sjeverni put je noćni (upravo ponoćni) put. On vodi u samo ishodište tame, [2] u kraljevstvo blijedih krabulja smrti. Na prijestolju te zemlje, reklo bi se, sjedi Smrt sama. Onkraj Skitije, onkraj zemlje Vikinga i Normana, onkraj same Hiperboreje, još dalje na sjeveru, stanuju debeljuškasti Eskimi koji se hrane studenim ribama i imaju posve jednostavne čarbine. Oni pomalo vjeruju i u zagrobni život, koji raščlanjuju na Nebesku Zemlju i na Zemlju Jada. O prvoj govore:

„Ono što mi odande vidimo,
To su zvijezdama nalik

Prozori na kućama u selima mrtvih
u Nebeskoj zemlji.“

A o strašnoj Zemlji Jada govore:

„Onamo odlaze sve lijenčine,
svi nevješti lovci
i sve žene koje odbiše tetoviranje,
ne želeći se nimalo pomučiti oko ljepote.
Za života oni bijahu bez života,
i zato sada, poslije smrti, čuče pogrbljeni,
pognutih glava, mračni i šutljivi,
gladni i dokoni,
jer živote svoje potrošiš uludo.
Jedino kada leptir proleti kraj njih,
tada podignu glave
(kao kad ptić, komarca loveći, uzalud otvara nejak kljun):
ako im tada pođe za rukom da leptira ulove,
oblačić prašine izleti iz njihovih suhih grla.“

* * *

Blagu svjetlost zvijezda obogaćuje jedino promjenjivi mjesec, svjetlilo koje pripada noći kao što sunce pripada danu; a jer noć pripada sjeveru, pripada mu i mjesec. U noćima punog mjeseca, svjetlost kao da se približava onoj dnevnoj. O takvoj jednoj noći kazuje Ovidije:

„Lunaque fulgebat, nec facis usus erat“
(„I blistaše mjesec, da zublje trebalo nije“).
(Fasti II, 500)

Ima noći kada se mjesec toliko razgali da, čini se, kuša postati sunčevim takmacem. Ali dovoljno je najelementarnije znanje o nebeskim tijelima da se daleko odbaci sama pomisao na takvu mogućnost: mjesečeva je svjetlost samo posredovana i prelomljena Sunčeva svjetlost. Mjesec ne raspolaže vlastitom svjetlošću i nikad neće biti unaprijeden u razred istinskih svjetlila. Drugim riječima, *svjetlost je starija od mjeseca*. Evo kardinalnog dokaza u prilog tom postulatu: drevno ime mjeseca u latinskom i slavenskim jezicima, *luna*, izvedeno

je iz korijena za svjetlost (*luk-*). Nasuprot tome, sunčevo ime prethodi svim svjetlosnim riječima i one ga ne mogu objasniti, jer je sunce starije od svjetlosti.

Nadalje, i narav mjesečeva svjetla kao da svjedoči o slabijoj kakvoći od onog sunčeva; dok sunce blješti „poput rastaljena zlata“, mjesec zrači bijelu svjetlost nalik na bjelasanje srebra. Osim toga, mjesec se mijenja (ima etimologa koji otud izvode i njegovo hrvatsko ime), njegova se svjetlost neprestano koleba između svoje punine i četvrtine, njegov se oblik mijenja od okruglog štita do srebrnog srpa ili roga, što bi u sunčevu slučaju bilo nepojmljivo i nakaradno. I, na koncu ovog popisa mjesečevih nesavršenosti, odavno je poznato da je mjesec postavljen mnogo niže od sunca, posve nadomak zemlji. Tako da, uspinjući se do prvog neba, jedan altajski šaman zna da je već nadvisio mjesec:

„Ja koji stojim ovdje
viši sam od mjeseca;
pun mjesec sada je moja sjenka“.

Mjesec stoji u tajanstvenu dosluhu sa zemaljskim vodama. Svojim jedinim okom on hipnotizira more: ogleda se u njegovu površju i, jedino pomoću toga magičnog pogleda, ravna njegovim kretnjama, plimom i osekom.

Voda je izvorno sjeverno počelo. U tom su smislu ispravniji arapski i kineski zemljovid, koji sjever smještaju dolje a jug gore: to je položaj koji odgovara stroju svijeta, jer voda u njemu naravno teži dolje, a vatra gore. Zapadnjački kartografi obrnuli su taj stari stroj naglavce.

BILJEŠKE

[1] Povodom nevjerice koju, iz razumljivih razloga, može pobuditi „arктиčka teorija“, treba navesti izričite retke njena rodonačelnika Bâla Gangâdhara Tilaka: „Nisam pošao od predrasude koja bi povlašćivala arктиčku teoriju, naprotiv – najprije sam je razmatrao kao krajnje nevjerojatnu; ali sam na koncu bio prisiljen da je prihvatim uslijed gomilanja dokaza“ (*Arктиčka pradomovina Veda*).

[2] Svi, od Kineza do Meksikanaca, slažu se da sjeveru pripada crna boja, *nigredo*. Ezoterička geografija to također podrazumijeva. Prema njenim ključevima, *Crno more* znači *Sjeverno more*. (Sjeverno je za Perzijance, koji su mu nadjenuli to ime.) Međutim, grčki

pjesnički pridjev *melánydros* (primjerice u Homera, o Oceanu) filolozi su skloniji tumačiti kao „onaj koji je crne, tj. duboke vode“. Ipak, kako objasniti crnoću koja se sjevercu pripisuje u izrazu *tò melambóreion pneuma*, ako ne njegovim sjevernim podrijetlom i ishodištem? (Ne zaboravimo, *nigerrimus* je u Rimljana oznaka južnog vjetra, dočim je sjeverac „svijetao“.) Tamnoća je oznaka i nekih sjevernih naroda: *Melánkhlainoi* ili Crnoruhi zovu se pripadnici jednog plemena sa sjeverne međe Skitije; susjedi su im *Androfágoi* ili Ljudožderi.

CANCER INVICTUS

Stanoviti Paul Johnson* piše nedavno u *The Spectatoru*: „To je najveći nedogađaj 20. stoljeća: Bog nije umro. Evo nas na kraju razdoblja koje je trebalo označiti pobjedu ateista, a Bog se zadivljujuće dobro drži. Štoviše, raspolaže odličnim adutima za godine koje slijede.“ Što se drugo moglo očekivati nego da Bog nadživi svoju potkraj 19. stoljeća razglašenu smrt? Za razliku od čovjeka, u Božjem životu smrt je nedvojbeno samo epizoda. (Uostalom, i kršćani vjeruju da Bog jest umro, jednom, na Golgoti...) Ali to nije nedogađaj kojim želim posvetiti ovaj članak, iako će se možda pokazati da međusobna veza postoji. Potreban mi je taj polazni pojam, *nedogađaj*. Ono što nam se u posljednjem stoljeću nije dogodilo, a bilo je očekivano, najavljeno, ili čak već objavljeno; što je pobuđivalo jaka nadanja ili jaka strahovanja, da bi na kraju ipak izostalo. Jedan je od tih velikih nedogađaja 20. stoljeća, svakako, nuklearni rat. Još jedan: uspostava sveopćeg totalitarnog poretka. Orwellova *1984*. nije se obistinila. Ali veliki nedogađaj na koji ovdje želim podsjetiti jest nedogađaj za žaljenje: nije pobijeđen rak.

Ne stoji prigovor da se taj nedogađaj tiče manjine. Tiče se svih nas. I to nije nužno izjava koju treba pripisati filantropskom pogledu na svijet, naprotiv, riječ je o ogoljelu egoizmu. Utoliko gore što će nas, kad jednom obolimo, smatrati manjinom. Zapravo, pitanje je je li doista posrijedi manjina. Prema nekim statistikama, svaki drugi čovjek na Zapadu boluje ili će oboljeti od raka. Od raka umire barem 32% muškaraca i 23% žena u industrijaliziranom svijetu. Zasad u ubojitosti prednjače kardiovaskularne bolesti, ali će ih napredak medicine u tom području uskoro toliko potisnuti da će rak zauzeti prvo mjesto. Unatoč svim naporima današnje medicine, rak ne uzmiče; apsolutna učestalost i ubojitost, pogotovo nekih tipova raka, u stalnom je porastu.

Neka vrsta mračne fascinacije, koja je u isti mah nedvojbeno potreba za oslobođenjem, navodi me da ovdje ponovim te svima pristupačne činjenice o raku danas. Ne treba ni napominjati da sam u medicinskim stvarima potpuni laik. No, zbilja raka ne pripada samo liječnicima i biolozima. Unaprijed se ispričavam stručnjacima za nesmotrenost koju utjelovljuje ovaj članak.

Rak je Protej. Može se razviti na takoreći bilo kojem od brojnih organa i tkiva složenog organizma kakav je čovjekov. Među mnoštvom tipova i podtipova, neki su osobito česti (npr. rak pluća, na koji otpada četvrtina umrlih od raka), neki posve rijetki. Rak zovu

multifaktorskom bolešću: njegovu pojavu u svakom slučaju pospješuju nasljedne predispozicije, vanjski utjecaji (duhan, alkohol, određeni tipovi prehrane, neke kemikalije, ionizirajuća zračenja, neke vrste virusa...) i vrijeme. Kad bismo živjeli dvjesto godina, svi bismo imali vremena oboljeti od raka, a velikoj većini bi se to dogodilo mnogo ranije. Za većinu vrsta raka (uključujući na primjer relativno česte rakove, kao što su oni gušterače i prostate) specifični su uzročnici nepoznati. U svakom slučaju, fenomen raka obilježava nepostojanje jasnog determinizma. Rak je pomalo „biološka lutrija“. Uzročno-posljedični odnosi u području raka ne samo da su zamršeni nego i vrijede samo statistički, primijenjeni na brojnu populaciju. Uvijek je moguće navesti pojedine primjere koji proturječe tim masovnim pravilnostima. Pa ipak se iza te vanjske raznolikosti krije u biti jedinstven mehanizam. Rak, u osnovi, nije toliko bolest koliko ozljeda; ali ozljeda koja ne pogađa fenotip, nego genotip. U načelu, dakle, on nije rezultat slabosti: svatko može biti povrijeđen. Kromosomi reagiraju na povrede nešto svojeglavije negoli tkiva. Nastaje famozna „preobrazba“. Preobrazba normalne stanice u kanceroznu, koja je njezin mutant. Do oštećenja kromosoma obično dolazi pri diobi stanica, jer su makromolekule kromosoma tada najranjivije prema škodljivu okolišu koji ih okružuje. Takva oštećenja rezultiraju mutacijama koje su najčešće smrtonosne za novu stanicu. Neke stanice-mutanti ipak preživljavaju i čak su se u stanju razmnožavati. To je prvi korak prema nastanku raka. Banalan, možda svakodnevan događaj u našem organizmu. Jer mi raspolažemo složenim sustavom imuniteta koji prepoznaje i uništava preobražene stanice. Da bi preživjela, kancerозна stanica mora dakle posjedovati dodatno znanje (upisano u njezin genom), naime kako se maskirati ili obraniti od stanica imuniteta. Biološka lutrija nekima dodjeljuje i to znanje. To je onda pravi početak. Kancerозна je stanica zaštićena i množi se. Za razliku od normalnih stanica, koje podliježu pravilnoj diferencijaciji i poprimaju na kraju diobe obilježja i funkcije odgovarajućega tkiva, kancerозne stanice nikada se do kraja ne diferenciraju i dijele se bez prestanka. Tumor u nastanku ispočetka raste vrlo brzo, udvostručavajući se svakih nekoliko dana. Počevši od otprilike 100000 stanica (što približno odgovara tumoru veličine 0,1 mm), interval udvostručavanja broja stanica progresivno opada, zato što se tumor sučeljava s nekim vlastitim „organizacijskim“ problemima. (Iznimke su neke akutne leukemije, koje su kadre sačuvati početni ritam rasta). Prema shemi kancerologa Luciena Israëla, većina tumora otkriva se oko tridesete diobe (tumori veličine 1 cm); četrdeseta, pak, dioba odgovara veličini od 10 cm, koja je redovito smrtonosna. To znači da „na žalost, današnja medicina intervenira tek u posljednjoj četvrti evolucije tumora“.

Pa ipak, kad bi rak značio samo lokalnu zloćudnu anomaliju, on ne bi bio ni približno tako opasan kao što jest. Pravi je problem u tome što je „stanovit broj njegovih stanica sposoban

migrirati“. To su metastaze. Ponovo je u igri darvinistički model: da bi zasnovala koloniju ili metastazu, stanica nekog tumora mora biti kadra putovati krvotokom, a da je ne ubiju makrofazi i monociti koji njime neprestano patroliraju; zaustaviti se u nekom kapilaru; provući se kroz njegov omotač i naseliti se u nekom drugom organu, iako sama i dalje nosi određena histološka obilježja onog organa na kojem je nastao prvotni tumor. Kancerozna stanica stječe sva ta znanja tako što aktivira gene koji postoje i u normalnim stanicama, ali im je ondje djelovanje zapriječeno. Zapravo, samo ona kancerozna stanica koja se opskrbi tim novim znanjima preživljava. Njezine su kvalitete nasljedne. Na taj način, stanice raka postaju sve otpornije i superiornije u odnosu na svoj okoliš. Poznato je da su metastaze zloćudnije od prvotnoga tumora. Povrh svega, pokazuje se da prvotni tumor na neki način održava vezu sa svojim metastazama; u tom smislu da, ako ga se odstrani kirurškim zahvatom, metastaze počinju bujati. (Taj je mehanizam objašnjen postojanjem nekih inhibicijskih supstancija koje prvotni tumor luči i koje obuzdavaju proliferaciju u metastazama.) Rak, dakle, stavlja liječnike pred neku vrstu ucjene: on traži da ga se ne uznemirava, u suprotnom... Je li Hipokratu bio poznat taj mehanizam, onda kad je tvrdio da je rak bolest koju je bolje ne liječiti?

KRABULJA SMRTI

Gledajući unatrag, povijest borbe protiv raka doima se kao povijest naivnosti. Godine 1971. američki predsjednik Nixon, izdvajajući velik novac u tu svrhu, najavio je da će rak biti poražen prije 1976., tj. prije dvjestogodišnjice američke neovisnosti. Optimizam se pokazao neutemeljenim. Knjiga francuskog kancerologa Luciena Israëla, *Rak: buduće strategije* (Montpellier, 1989.), završava ovakvom najavom: „Do pobjede nad rakom proteći će manje od jedne generacije.“ Relativni optimizam doktor Israël zasniva na množini novih uvida u načine nastanka i funkcioniranja tumora, kao i na brojnim uzajamno nezavisnim smjerovima liječenja koji se tek razvijaju. On drži da će „nam genetičari osigurati apsolutno oružje“. Pritom naglašava da se ranom detekcijom može dobiti na vremenu samo u slučaju manjeg broja tumora, a da je učinkovitost prevencije ograničena: „Želim reći, pa makar to bilo i osporeno, da problem tuberkuloze nije riješilo trideset godina napora u sustavnoj detekciji, nego pronalazak izonijazida koji je izliječio sve, pa i uznapredovale tuberkuloze. Eto zašto osobno mislim, podupirući i dalje napore u detekciji raka, da će nas terapeutika osloboditi tog zla.“

Ranih devedesetih, na američkom se tržištu (država Tennessee) pojavila kompanija pod

imenom *Biotherapeutics*, koja je okupila neke vrhunske stručnjake i ponudila liječenje oboljelim od raka po cijeni od 35.000 dolara. Liječenje se zasnivalo na novim preparatima: interleukinima (tvarima koje inače luče leukociti, ali davanim u tisuće puta većim količinama nego što je to slučaj u normalnom organizmu) i monoklonskim antitijelima (koja uništavaju sve stanice zatečene u procesu diferencijacije, što znači ponajprije stanice tumora, ali i stanovitu količinu zdravih stanica). Dionice poduzeća ispočetka su strelovito porasle, ali je ubrzo potom slijedio slom, jer nije bilo očekivanih rezultata.

U časopisu *La Recherche* od veljače 1996., još jedan francuski kancerolog, Laurent Schwartz, piše članak pod naslovom „Rak odolijeva znanosti“. Doktor Schwartz objelodanjuje sumornu perspektivu: „Rat protiv raka nije nužno izgubljen, ali nade gojene sedamdesetih godina pokazale su se uvelike neutemeljenima. Nema nikakva razloga da mislimo kako bi ta bolest, koja drži u šahu vojske istraživača već više od dva i pol desetljeća, mogla biti pobijedena u bliskoj ili čak srednjoročnoj budućnosti.“ Još se uvijek nije uspjelo „izolirati neki mehanizam vlastit kanceroznoj stanici, koji bi mogao postati metom selektivnih lijekova, neškodljivih za ostale stanice (...) Ta odsutnost specifičnosti kancerozne stanice glavna je prepreka kako kemoterapiji, tako imunoterapiji i genetskoj terapiji.“ Konstatirajući supstancijalnu nemoć liječenja, Schwartz upućuje na prevenciju i rano otkrivanje – to jest upravo suprotno od „filozofije“ koju je prije nekoliko godina iznio doktor Israël. Krug je, dakle, zatvoren.

Počevši od samog imena, koje također dugujemo Grcima, rak je metafora ili, točnije, niz metafora. Postoji sklonost osjećaju da, kad zatvorimo knjigu punu neugodnih obavijesti o raku, vidimo rak kao neki predmet od kojeg smo odijeljeni jasnom granicom, i koji možemo odmaknuti od sebe. Ali to je lažan osjećaj. Također, lakoća pisanja o raku prestaje onog časa kad shvatimo da smo, zapravo, obuhvaćeni tim „predmetom“; on zalazi u samu našu srž; tada je pritisak mučnine toliki da i jedan dalji potez olovkom postaje besmislen... Rak je, po svemu sudeći, najvažnija moderna krabulja Smrti. Kao što strpljivo razlaže Philippe Ariès u svojim bogatim knjigama, moderno je društvo izgubilo prisnost sa smrću kakvu su poznavala prethodna društva. Smrt, tabuizirana, zabašurena, prešućena, marginalizirana, vraća se odjednom u obliku raka kako bi nas suočila sa svojim ponorom. Kada nam se čini da se manje bojimo smrti negoli jednoga njezina oblika, raka – ne znači li taj paradoks samo to da nismo kadri misliti zbiljskost smrti, odnosno da je grčevito i nesvjesno odbijamo misliti? Kao školskoj djeci, potrebna nam je zorna predodžba, raznobojna slika, kako bismo shvatili jednostavnu poruku. Odjednom je shvaćamo i od toga nas prolazi jeza. Ipak, javlja se prigovor da se strahota raka ne iscrpljuje u smrti. Rak, naime, nije bilo kakva smrt, on je

najčešće bolna i tegobna smrt. Povrh toga, on je neumoljiva smrt, konačna i neopoziva osuda. (Točnije, postoji neka tanjušna nada, koja uglavnom odgovara mjeri dosadašnjeg napretka medicine, ali čije postojanje po svoj prilici potiče samo kolebanje da li je prigriliti – i tako se osuditi na okrutno „mučenje nadom“ nalik na ono koje je zamislio Villiers de l'Isle-Adam.) Radije bismo umrli od čega drugog, od nečeg što nam ostavlja mogućnost da se izvučemo i čekamo drugu priliku (jer umrijeti, na kraju krajeva, ipak moramo).

Isti se paradoks javlja u još jednoj inačici. Posve su rijetki oni kojima pada na pamet da od medicine zahtijevaju da ukine smrt, ili koji u takvu mogućnost vjeruju. Istodobno, svi će se jednoglasno složiti da od medicine imamo pravo zahtijevati da obuzda rak jednom zauvijek, i to u posve skoroj budućnosti. Zašto je pobjeda nad rakom toliko važna? Nije li u zahtjevu za njom zapravo prikriveno ispostavljen i onaj prvi, temeljni zahtjev: zahtjev za nestankom smrti? Nije li velikodušnost s kojom smo tobože prihvatili činjenicu smrti, „svoje smrti“, samo prividna?

Dakako, u igri su i drugi elementi: rak mora biti pobijeđen, jer bi u suprotnom znanost bila poražena, a to je nezamislivo. Što se više pokazuje kao opasan, prepređen, upravo genijalan Neprijatelj, to je njegov konačni poraz neizbježniji. Evo nekih primjera „dijaboličnosti“ raka. Rak dojke pospješuje prekomjerna produkcija estrogena; rješenje je u uzimanju antiestrogena; ali ovi mogu potaknuti nastanak raka maternice. Ili: monoklonska antitumoralna antitijela usmjerena su protiv hormona koji omogućuju rast tumora (tzv. faktora rasta); ali kancerozne stanice ne samo da su sposobne koristiti više različitih faktora rasta, nego su se u stanju prilagoditi nekim sredstvima liječenja u smislu da i njih koriste kao svoje faktore rasta. Ili: narasli tumor slabo se brine za svoje stanice, njegovo je tkivo loše prokrvljeno, velik dio kanceroznih stanica „gladuje“ ili čak umire. Tumor se tako ukazuje kao slika loše ili barbarske vladavine. Zbog loše opskrbe hranom i kisikom, mnoge se njegove stanice ne množe. Utoliko bolje, reći ćemo. Ali: kad je tumor izložen lijekovima koji pogađaju stanice u proliferaciji, njegove pasivne stanice postaju kapital – upravo jer ne proliferiraju. Laurent Schwartz u jednom času ovako komentira napore da se rak razoruža: „To je potraga za kamenom mudrosti!“ U takvu se gledanju krije sjeme ozbiljne opasnosti. Ako se mogućnost liječenja raka konceptijski izjednači s utvarama kao što su *perpetuum mobile* ili „kamen mudrosti“, dakle s nečim što je po definiciji nedostižno, postoji opasnost da rak ostane na poprištu kao konačni pobjednik. Naime, u tom će slučaju znanost moći legitimno odustati od daljih napora, pošto je uspješno dokazala da je problem nerješiv.

BOG I RAK

Drugim riječima, što ako je rak moguće usmrtniti jedino tako da se usmrti njegov domaćin? Jer rak je, kao što kaže Lucien Israël, nešto što želi živjeti, što se grčevito bori da bi živjelo: Život sam, u nekom smislu životniji od zdravog ostatka organizma, jer iskazuje superiornu, i sve superiorniju, sposobnost živog da opstane u nesklonoj mu okolini. Rak nije naprosto poremećaj: to je poremećaj koji nešto hoće i zna kako to postići. Dokazana dijabolična inteligencija raka navodi me da postavim ovo pitanje: kako to da ona ne uviđa da je vlastita nezaustavljiva uspješnost vodi u propast? Ako želi živjeti, zašto ubija onog koji joj to omogućava? Možda se u dijaboličnoj inteligenciji raka javlja neka vrsta žaljenja u času kad „shvaća“ da njezin nemoćni domaćin malaksava, da se zauvijek gasi. Možda bi joj se, na neki način, ta perspektiva mogla unaprijed staviti do znanja te s rakom uspostaviti neka vrsta nagodbe: u redu, neću te sprečavati da živiš, a ti me u vlastitom interesu nemoj ubiti.

No, možda je takva računica naivna. Treba pomišljati na mogućnost da, u skladu sa svojom superiornom inteligencijom, rak ne želi živjeti nego umrijeti. Ubijanje organizma u kojem je nastao pritom mu je sredstvo i uzgredno zadovoljstvo. Ono što smo sa svog uskogrudnog stanovišta označili kao „lošu ili barbarsku vladavinu“ – zapravo je poredak koji najbolje odgovara njegovim potrebama. Kada konstatiramo da stanice raka nisu dovoljno adhezivne te da u naraslom tumoru neprestano otpadaju, bivaju odnešene krvotokom i propadaju, skloni smo to odmah vidjeti kao gubitak i slabost; ali s gledišta tumora, taj gubitak ne znači ništa i nimalo ne mijenja tok stvari.

Ako Bog postoji, ne znam pomoću kakvih ga se kazuistika može riješiti odgovornosti za postojanje raka. Dosljedno tome, teško mi je zamisliti da poraz raka, kad ovaj jednom bude razoružan, Bog neće doživjeti kao neku vrstu udarca. Je li to što govorim bogohuljenje? Kako god bilo, težina problema koji pred čovjeka stavlja rak danas se čini upravo tolikom da dopušta zaključak kako Bog nije predvidio da ga čovjek riješi. Pošto sam to uvidio, oteo mi se usklik: onog časa kad rak postane izlječiv, Bog će biti pobijeđen! Sada se ipak skanjujem završiti s tom mišlju. No, kako god se ona nekome činila naivnom ili razmetljivom ili oboje istodobno, ona je ipak samo izraz gorčine. U pitanju je, zapravo, tek jedan san. (Za nj će neki odmah znati da ga nadahnjuje Sotona.) To je san o čovjeku kojeg Bog više ne ucjenjuje, koji s Bogom razgovara kao jednak s jednakim (a da ipak nije i sam postao bogom), napokon zaista slobodan da ga odbaci ili prihvati.

* Autor *A History of the Jews, A History of the Christianity*, i dr.

OD APOKALIPSE DO MELANKOLIJE (1000. i 2000. godina)

Iako je prag trećeg tisućljeća još uvijek pred nama, okolnosti pod kojima će ga svijet prijeći već su sada manje-više jasne i predvidljive. Do početka 2000. godine, posljednje u drugom tisućljeću, preostalo je manje od jedne godine, a potom nas od kalendarskog početka trećeg tisućljeća dijeli još jedna. Da bi u tom kratkom razdoblju, kao i u prvih nekoliko godina s onu stranu te imaginarne razdjelnice, moglo doći do većih iznenađenja u političkoj, ekonomskoj ili duhovnoj situaciji svjetske zajednice – malo je vjerojatno. Prema tome, s pojmom „2000. godine“ možemo već sada, uz određene rezerve, baratati kao s povijesnom činjenicom. Riječ je o nešto fluidnijoj, neuhvatljivijoj činjenici nego što se na prvi pogled može činiti. Prije svega zato što se, kao što je netom napomenuto, zapravo radi o dva prijelomna datuma, a ne tek o jednom. Nova Godina 2000. bit će izuzetna zbog svoje jedinstvene okruglosti, ali će novi milenij početi tek na Novu Godinu 2001. Između ta dva datuma prostirat će se privilegirani prostor 2000. godine: možemo zamisliti da će neki pronaći stanovito zadovoljstvo u tome da upravo tijekom te godine obave neke ključne životne poslove, vjenčaju se, dobiju dijete, diplomiraju ili objave knjigu, kao da će te osobne činjenice tako zadobiti nešto od monumentalnosti neponovljive 2000. godine. (Naravno, svaka je godina neponovljiva, ali ne završava svaka s te tri magične nule.)

Nadalje, prijelom tisućljeća je slojevit događaj. Prvo, to je samo jedan u nizu blagdana koji se zovu Nova Godina i slave se redovito na prijelazu svakog 31. prosinca i 1. siječnja: uobičajeni završetak starog kalendarskog ciklusa i početak novog, istodobni oproštaj i doček, nostalgija za prošlim i obećanje budućeg, konstatacija starenja i iluzija mladosti, umor i polet, zadovoljstvo i strepnja, svi atributi mitskog Janusa čija „dva lica neće suočiti se nikad“ (kao što veli Borges u pjesmi „Govori Janusov kip“). U osnovi, prijelom tisućljeća samo je ponešto uveličana inačica svakogodišnjeg rituala prijelaza iz starog u novi ciklus. Drugo, prijelom tisućljeća ujedno je i prijelom stoljeća. U pitanju je i jedan *fin de siècle*. Iako tome ima već prilično dugo kako stoljeća završavaju i otpočinju, to je pojam skorašnjeg postanka. Zamisao „stoljeća“ kao civilizacijske formacije definirala se, ako se ne varam, tek u 19. stoljeću. Prema tome, ovo je zapravo tek drugi „kraj stoljeća“ sa svim kulturnim konotacijama te sintagme. Unatoč notornim zlima kojima se istaknulo, nad 20. stoljećem ne možemo sklopiti list bez svake nostalgije. Bilo je ono u isti mah prometejsko i dijabolično. No, ovo nije zgoda da temu dalje razglabamo. Za nas, svjedoke prijeloma tisućljeća, 20. je

stoljeće stvarnije i sudbonosnije od cjelovitog k. tisućljeća. Stoljeće je intimnije, primjerenije ljudskoj mjeri. Tisućljeće je suviše dugo, neodređeno i mnoštveno da bi nas se izravnije dojmilo. Kada mu se oduzmu te dimenzije, novogodišnja i „novostoljetna“, što još preostaje u pojmu prijeloma tisućljeća? Što, zapravo, možemo dogledati s najvišeg zrenika tog simboličkog događaja?

U ugođaju novogodišnjeg rituala, svatko je pomalo Janus. S vrha prijeloma tisućljeća može baciti pogled naprijed i natrag. Ono što vidi gledajući unatrag ovisi o obrazovanju i mašti. Vrtoglava dubina vremena. Nerazmrsivo mnoštvo ljudi i zbivanja. Na drugom kraju nalazi se tisućita godina kršćanskog brojanja vremena. Koliki je put čovječanstvo odonda prevalilo, koliko smo još uvijek slični onodobnim ljudima, a koliko smo različiti? Da li bismo se još uvijek mogli međusobno razumjeti? Današnji bi čovjek vjerojatno lakše pojmio i prihvatio čovjeka iz 1000. godine poslije Krista, negoli obrnuto. Tijek vremena je jednosmjernan i dok srednjovjekovni ljudi nisu o nama današnjima mogli znati ništa, mi o njima ipak ponešto znamo. Dovoljno da bismo pokušali usporediti ta dva jedinstvena simbolička „događaja“: 1000. i 2000. godinu. Kako je izgledao onaj prvi prijelom tisućljeća, kakva su ga uzbuđenja i tumačenja pratila, koliko je sve to nalik ovom današnjem ugođaju, a koliko je drukčije? Ta bi tema vjerojatno zavrijedila i potanju i opširniju obradu. Ovdje se mogu naznačiti samo neke odrednice.

Govoreći o pukoj simboličkoj sferi, izvan povijesnog konteksta, 1000. je godina svijeta iskonskiji, neponovljiviji, mitskiji i jači događaj od 2000. Broj tisuću simbolizira beskonačnost, sveobuhvatnu cjelovitost. Drugim riječima, nema prikladnijeg časa da svijet prestane postojati od 1000. godine. Nasuprot tome, 2000. godina je simbolički mnogo siromašnija, ona znači dekadenciju, početak „loše beskonačnosti“. No, kad se iz simboleskih sfera spustimo u pometnju povijesti, stvari stoje gotovo obrnuto. 2000. godina je globalna činjenica, pošto je europsko računanje vremena danas usvojeno posvuda (pri čemu je njegovo kršćansko podrijetlo gurnuto u drugi plan). Zahvaljujući sveprisutnim i demokratičnim sredstvima priopćavanja, rijetko kome će uspjeti da ostane u neznanju u pogledu te konvencionalne kronološke činjenice.

S druge strane, postojanje 1000. godine kao osviještene povijesne činjenice gotovo da je dvojbeno. Prije svega, ona je mogla vrijediti samo u granicama kršćanske Europe (i donekle u izvan europskim kršćanskim zajednicama). Pa i u tim granicama, 1000. godina se po svemu sudeći realizirala tek u glavama malobrojne obrazovane manjine. Kao što objašnjava Marc Bloch u temeljnoj knjizi *Feudalno društvo* (1939. – 1940.), ljude onog vremena više je

zanimalo „smjenjivanje godišnjih doba i godišnji ritam liturgije“, nego što su znali za „znamenke godina ili, još manje, brojke točno izračunate prema nekoj općevažećoj osnovi“. Mnogi dokumenti nisu bilježili godinu računajući od Kristova rođenja, već su se ravnali prema množini drukčijih kronoloških sustava, pa i prema takvim efemernostima kao što su vladanja careva i kraljeva ili papinski pontifikati. Povrh toga, kalendarski početak godine još nije bio čvrsto fiksiran, u optjecaju su bili različiti nadnevci. Sve to ipak ne znači da je 1000. godina prošla neprimijećeno. Poznato nam je da su joj neki pripisivali sudbonosnu važnost. Na primjer, opat samostana Saint-Benoît-sur-Loire piše 998. godine kako je u mladosti slušao nekog propovjednika u Parizu gdje najavljuje da će na svršetku 1000. godine doći Antikrist te će ubrzo potom uslijediti Sudnji Dan. Opat dodaje da se tom mišljenju suprotstavio pozivajući se na Sveto Pismo. U knjizi *Tisućita godina* (1980.), Georges Duby zapaža u povodu te kratke opatove bilješke da bi ona zacijelo bila mnogo dulja i razrađenija, da je kojim slučajem strah od nadolaska 1000. godine bio zaista jako raširen među kršćanskim pukom.

Razloga da se 1000. godini pripiše apokaliptičko značenje daje samo Sveto Pismo. Riječ je o poznatim zastrašujućim rečenicama iz 20. poglavlja Ivanova Otkrivenja: „Potom opazih anđela gdje silazi s neba držeći u ruci ključ od Bezdana i velike verige. On uhvati Zmaja, staru zmiju – a to je đavao, sotona – i sveza ga za tisuću godina te ga baci u Bezdan, koji nad njim zaključa i zapečati, da više ne zavodi narodâ dok se ne navrši tisuću godina. Poslije toga ima biti odvezan kratko vrijeme.“ I nešto dalje: „A kad prođe tisuću godina, sotona će biti pušten iz svoje tamnice“. Najprirodnije je bilo tih tisuću godina o kojima govori Ivan shvatiti kao tisuću godina od Kristova rođenja, tisuću godina kršćanstva. Prema tom bi shvaćanju u 1000. godini nastupilo privremeno oslobađanje Sotone, početak kraja svijeta. No, problem je u tome da se početak računanja može staviti i u godinu Kristove smrti i uskrsnuća, što dolazak Antikrista pomiče u 1033. godinu. I zaista, neki su kroničari zabilježili u toj godini veliku pomrčinu sunca popraćenu provalom ljudske zloće na zemlji.

Ustvari, oni koji su tragali za znakovima kraja svijeta nisu ih vezali samo za jednu godinu, već su ih nalazili raspršene tijekom prvih desetljeća 11. stoljeća: poplave u Francuskoj 1003., razaranje crkve Svetog Groba po nalogu kairskog kalifa Hakima 1009., pojava komete 1014., i tako dalje. Kroničari se mjestimice ne slažu. Dok jedni vide zlo kako se upravo obara na čovječanstvo, drugi već opažaju da se ono iscrpljuje, da božja srdžba jenjava. Tako Rodulfus Glaber već u godinu 1033., „tisućitu godinu Gospodinove muke“, stavlja početak blagotvornog obrata: poslije strašne gladi, Bog očituje svoje milosrđe i zemlja daje obilan urod, izazivajući opće oduševljenje i zahvalnost nebesima. Poslije godina kaosa, Bog sklapa s

ljudima „novi savez“. Tako se, kao što tumači Duby, 1000. godina kršćanstva iz Sudnjeg Dana prometnula u „novo proljeće svijeta“. Glavna je Dubyjeva ideja da se u razdoblju oko 1000. godine kršćanstvo oslobodilo kao nekog grča, egzorciralo iz sebe staru tjeskobu, otvorivši prostor za stvaranje novih društvenih struktura, za „polagani i neprestani napredak čije kretanje otada više nije prestalo oživljavati zemlje Zapadne Europe“. S takvim shvaćanjem, razrađenim i u drugim njegovim knjigama, Duby je jedan od poglavitih predstavnika široko usvojenog znanstvenog „konsenzusa“ o 11. i 12. stoljeću kao dobu diskontinuiteta (u odnosu na prethodna stoljeća), dobu ekonomske i kulturne transformacije i uzleta. Feudalno društvo rađa se oko 1000. godine, kao što to kuša dokazati jedna od temeljnih knjiga te skupine, Guy Boisova *Mutacija oko 1000. godine* (objavljena 1989.).

No, posljednjih se godina razvilo mišljenje da je „mutacionistička teorija“ pretjerana, da oko 1000. godine nije nastupio onako velik obrat i da između stoljeća koja joj prethode i onih koja ju slijede postoje značajni kontinuiteti. Tako, na primjer, Patrick Geary u knjizi *Fantomi sjećanja. Pamćenje i zaborav na koncu prvog tisućljeća* (1994.) tvrdi da se ideja o diskontinuitetu pretežno temelji na autorima iz 11. stoljeća, koji se međutim ne mogu smatrati objektivnima. Oni su, naime, često prekrajali svjedočanstva o prošlosti, uzimali što im odgovara i odbacivali što im smeta, stvarali sliku prošlosti kakva će služiti potrebama njihove sadašnjosti, a pritom su općenito težili preneglašavanju razlika između svog vremena i onog koje im je prethodilo. Na takvim nepouzdanim izvorima izgradilo se kasnije prevladavajuće povijesno mišljenje, a pritom mu je na ruku išla predodžba o nesretnom 9. i 10. stoljeću, kada je Zapad bio opsjednut i razdiran provalama Arapa, Mađara i Normana. Kakvu je pritom ulogu igrala apokaliptička 1000. godina? Otprilike onakvu kakvu ocrtava Duby: ulogu razdjelnice, mentalne cezure između dva velika razdoblja. Zamisao o užasima 1000. godine kao o naročitom izrazu religioznog ludila začela se u Renesansi i kasnije se uklopila u romantičke predodžbe o opskurnom srednjovjekovlju. Potom ju je raspršila znanost 20. stoljeća, pokazujući, kao kod Blocha, da se zapravo radi o neprekidnom nizu milenarističkih naučavanja i najava skorog smaka svijeta, koje nisu nipošto utihnule ni poslije prve polovice 11. stoljeća. Srednjovjekovnim je umovima bio „posve stran osjećaj ogromne budućnosti, otvorene pred mladim snagama“.

Ipak je u povijesti opstala nešto ublažena ideja o 1000. godini kao zasebnoj i povlaštenoj epizodi srednjovjekovnog milenarizma. Ona si je kao takva osigurala mjesto u povijesti srednjovjekovnih mentaliteta. Određena rehabilitacija apokaliptičkog karaktera 1000. godine javlja se, primjerice, u radovima Richarda Landesa s bostonskog sveučilišta (gdje odnedavno djeluje i *Center for Millennial Studies*). Landes je predložio duhovitu alegoriju u

kojoj se privrženici milenarizma nazivaju „pijetlovima“, a njihovi trezveni kritičari „sovama“: povijesno vrijeme u kojem živimo jest metaforička „noć“, i dok „pijetlovi“ uzbuđeno najavljuju skorbu „zoru“ Sudnjeg Dana, oprezne i mudre „sove“ ih primiruju govoreći im da su se prevarili, da je zora još daleko. Naravno, u povijesnom okružju 1000. godine Landes pronalazi primjere ponašanja koji odgovaraju i jednoj i drugoj alegorijskoj ulozi.

Naposljetku, koliko je sve to usporedivo sa svijetom u 2000. godini? Mogli bismo poželjeti povući paralelu između „nesretnog“ 10. stoljeća i našeg 20. stoljeća čija je tragična bilanca zaista iznimna. I u prvom i u drugom slučaju, prijelom tisućljeća donosi neku vrstu rasplesa ili razrješenja, omogućujući novi početak. Za navršavanje 1000. godine kršćanstva znali su uglavnom, kako izgleda, obrazovani slojevi. Njihov je odnos prema toj činjenici bio nejednak, kadšto proturječan. Ustvari, smak svijeta je zastrašivao, ali je njegov konačni ishod bio neupitan; privremena vladavina Antikrista morala se okončati pobjedom Krista i Crkve. Danas, na pragu trećeg tisućljeća, kršćanstvo postoji u mnoštvu inačica, ali važnijih privrženika neposredno bliskog Kraja svijeta gotovo da i nema. Čak ni sljedbe s najizrazitijim hilijastičkim (milenarističkim) naucima ne ističu 2000. godinu kao odlučujuću: adventisti drže da se drugi Kristov dolazak već dogodio, na mističan način, 1844. godine, a Jehovini svjedoci su oprezni otkako su ga uzalud iščekivali 1914., 1918. i 1925. godine.

Zapadna se kultura već desetljećima zabavlja plašeći se scenarijima mogućih općih katastrofa. Među novijim inačicama, kakvo-takvo racionalno utemeljenje imaju: izbijanje nepoznate smrtonosne epidemije, koja strelovito zahvaća cijelo „globalno selo“; sudar golemog zalutalog meteorita sa Zemljom; potapanje velikih dijelova kopna uslijed planetarnog zatopljavanja koje otapa polarni led; nuklearni ispad kakva fanatičnog orijentalnog despota ili nesmiljenog kralja postsovjetskog podzemlja. No, svi su ti scenariji smaka svijeta zbog različitih razloga manjkavi, a uz to nisu sami po sebi milenaristički. Postoji, ipak, i jedan katastrofički scenarij koji je na najizravniji način vezan upravo za prijelom tisućljeća, jer postojeći sustav brojanja godina i jest ono što ga omogućava. Radi se o kompjuterima i konvenciji u načinu datiranja koja je u njih obično ugrađena: godina se, umjesto sa sve četiri znamenke, označava samo s posljednje dvije. U tako skraćenu sustavu, neće godinu 1999. smijeniti 2000., nego će poslije brojke 99 doći brojka 00. Niz će se odjednom vratiti na početak i tako će započeti neviđena zbrka. Skraćeno datiranje bilo je kobna kratkovidnost, uvjeravaju nas sada mnogi časopisi i kompjuterski stručnjaci. Laiku se čini da je u pitanju bezazlena sitnica ili lako popravljiva pogreška; upućeni tvrde da bi popravak bio nezamislivo skup i da, uostalom, za nj nema vremena. Kaos nepredvidiva opsega zaprijetit će svemu čime upravljaju kompjuterski sustavi: avionskom prometu,

satelitskim komunikacijama, modernoj industriji, opskrbi električnom energijom, bankama. Bit će to Sudnji Dan u nešto blažoj inačici (čovječanstvo će ipak preživjeti), koji je već okršten kao *Time Bomb 2000*. Ta apsurdna katastrofa, koje su usplahireni glasnici još uvijek u manjini, kao da je najuspješniji pronalazak današnjega katastrofičkog milenarizma.

Kao izraz pritajenog milenarizma može se motriti sklonost upotrebi prijedloga *post-* u nazivima različitih intelektualnih formacija, ili pak naučavanje da je povijest dovršena: time se sugerira da iz kategorije vremena, u kojoj vrijede zakoni nastajanja, razvitka i propadanja te pojmovi starog i novog, prelazimo u kvazireligioznu kategoriju Vječnosti. Negativni i pozitivni aspekt Apokalipse, koji su u srednjem vijeku nerazdvojni, danas će se prije doživjeti kao dvije oprečne opcije: ako svijetu predstoji propast, na primjer u nuklearnom ratu, ona će biti nepopravljiva; drugi je ekstremni scenarij izgradnja utopijske civilizacije s definitivno riješenim ekološkim, komunikacijskim, prehrambenim, medicinskim i svim ostalim problemima. No, za razliku od srednjovjekovnih umova, kojima je i svijet opće pometnije i razularenog zla kao i onaj božanskog poretka izgledao kao posve stvarna mogućnost, nama nedostaje vjere za prvo i još više za drugo. Poslije iskustva 20. stoljeća, prijetnja globalnim uništenjem ne može nas neposredno zastrašivati jer je već postala ustaljeni dio našeg mentalnog krajolika; a i obećanje savršenog društva kao da je zauvijek prokockalo svoju priliku.

Prevladavajući osjećaj na prijelomu drugog i trećeg tisućljeća jest, stoga, melankolija. Letimični srh što ga možemo osjetiti motreći iz povlaštene perspektive kraja tisućljeća podsjeća me na jedan kadar iz australskog filma *Priscilla, kraljica pustinje*, iz ranih devedesetih. U njemu se trojica transvestita uspinju na neku uzvisinu u australskoj pustinji i odande gledaju u vrtoglavu, vjetrovitu daljinu. Jedan od njih izgovara ovu eliptičnu rečenicu:

„*All that space...*“

2000. godina je nalik na tu uzvisinu s koje možemo baciti pogled unatrag i, još više, prema naprijed, te pritom pomisliti nešto kao:

All that time...

Ta masa buduće povijesti...

Ili možda nedaleki kraj?

KUPALIŠNO ČUDOVIŠTE ili o istraživanju srednjega vijeka

Činjenice su jedno, osjećaji drugo. Iako gotovo svakoga dana zapišem barem pokoji redak, u bilo kojem „žanru“, makar i dnevničkom ili prevodilačkom, nikada nisam stekao osjećaj da mi je pisanje postalo normalna, redovita aktivnost. Nikada nisam mogao samouvjereno istupiti na pustopoljinu pisanja. Prije se radi o usputnim potkradanjima ili slučajnim ulovima. Ako se dogodi da odjednom napišem nekoliko stranica, to je nepredvidljiv prodor koji ne mogu objasniti niti po želji reproducirati. Sposobnost sustavnoga pisanja možda je u vezi s umijećem konverzacije, koje ne posjedujem. Poznajem ljude koji su kadri svoju naobrazbu neumorno koristiti u ugodnim, inteligentnim i duhovitim razlaganjima različitih tema: u neprekidnom i logičnom nizu, oni proizvode misao i zatim je uokviruju, okivaju, zarobljuju dobro odabranim riječima, i tako uvijek iznova. Rekao bih da su im duhovno srodni pisci koji, tako reći, iz sebe samih ispredaju ili izlučuju sadržaje svojih tekstova. Nasuprot njima nalaze se pisci koji naokolo skupljaju, zgrću komadiće nečega što će postati njihovim tekstovima. Dakako da ni pisci izlučivači niti pisci skupljači ne postoje u stvarnosti u čistom stanju, već se radi o alternativnim prevladavajućim načelima. Ihor Ševčenko predložio je sličnu jednostavnu klasifikaciju među povjesničarima: s jedne strane „leptiri“ ili sintetični globalisti, s druge strane „gusjenice“ ili analitički mikrohistorici i cjepidlake. Kad je riječ o izlučivačima i skupljačima, nije teško pogoditi koji su, u načelu, izdašniji. Zapravo, moguće je da je skupljačka strategija sama po sebi neka degradacija, pa čak i izopačenje djelatnosti kakva se od pisca očekuje.

Budući da sam ponajviše sakupljač i komentator, prirodno je da sam se iz književnosti preselio u historiografiju. Tu je pisanju uvijek pružen neki oslonac: tekst dokumenta, obrisi poznatih činjenica. To su uporišta od kojih se možemo malo udaljiti, otisnuti se u stanovite zaključke, interpretacije, hipoteze; uvijek im se možemo vratiti. Tim se uporištima koristimo, dakako, i onda kad ih dovodimo u pitanje (je li dokument zapravo falsifikat, je li neka prihvaćena činjenica zaista točna). Dakako da je pri pisanju rasprava ili članaka iz povijesti moguće voditi računa o stilu. Posebno su na cijeni jasnoća izlaganja, oštroumnost razmišljanje, duhovite formulacije. Tu i tamo možete si čak dopustiti i poneku metaforu. Možda glavni razlog zbog kojeg sam unutar historiografskog posla izabrao srednji vijek jest tzv. oskudica pisanih povijesnih izvora, odnosno količinska ograničenost dokumentacije. To drugim riječima znači da stremljenje k totalitetu ovdje nije beznadno. Potpuna iscrpnost je

moguća. Na primjer, u jednom času možete proglasiti: o toj-i-toj osobi govori sedam dokumenata, ni manje ni više. Sve što o njoj znamo, znamo iz njih. Dakako da ste se prethodno morali ponešto potruditi kako biste s različitih strana prikupili tih sedam dokumenata, ali u tome i jest čar posla. Situacija je, barem naizvan, vrlo jasna, uređena, omeđena. Doduše, raspoloživi podaci ne govore vam sve što biste o dotičnoj osobi mogli poželjeti znati, a k tome su oni nerijetko nejasni, dvojbeni ili međusobno proturječni. Na vama je sada da što bolje umijete iskoristite raspoloživu građu.

Istraživač srednjovjekovnih tema često je u prilici da iz vrlo oskudna gradiva, na primjer samo jedne rečenice, nastoji izažeti što više zaključaka. Taj maksimalizam u iskorištavanju građe ide ukorak s određenim minimalizmom u očekivanju što nam ta građa može ponuditi. Velika šarolika freska europskoga srednjovjekovlja povlači se u pozadinu i mi ostajemo sa šturim, fragmentarnim i dosta jednoličnim gradivom koje se tiče naše pokrajine. Znatni dijelovi srednjovjekovnih dokumenata mogu se opisati kao šljaka općenitih fraza koje se stalno ponavljaju. Prestajemo očekivati bogzna što, učimo se zapažati zanimljive sitnice. Opremamo se sve osjetljivijim instrumentima. Pošto smo počeli stvarati mrežu podataka, svaki nam dokument donosi neto korisno, popunjava neku prazninu ili čini nešto jasnijim. Ponekad nailazimo i na nešto zaista senzacionalno, to jest nešto što bi nam privuklo pažnju i prije inicijacije u srednjovjekovna istraživanja. To su obično stvari koje navodimo kad želimo pokazati kako je zanimljiv istraživački posao.

Istraživač srednjovjekovlja ne mora nužno doživljavati svoj predmet kao odsječak *prošlosti*, to jest ne mora prema njemu zauzimati vremenski odnos. Pojedini srednjovjekovni „kronotop“ može se proučavati i kao da se nalazi izvan objektivnoga povijesnog vremena, kao da je proizvod fantazije nalik na Tolkienove svjetove. Takav je pristup, dapače, koristan jer podrazumijeva uvažavanje *drugosti* ili *alteriteta* (termin Hansa Roberta Jaussa) svijeta koji se istražuje. Neobaziranje na kvalitetu drugosti redovito odvodi u anakronizam. Primjerice, postupcima srednjovjekovnih ljudi pridaju se motivi preuzeti iz aktualne političke situacije i ideologije, ali koji nisu mogući u njihovu, „drugom“ svijetu. Konstante i kontinuiteti između aktualnog i „drugog“ vremena – vremena iz kojeg promatramo i vremena koje promatramo – svakako postoje, ali se nalaze na dubljoj razini, koju povijesno istraživanje obično ne dohvaća: ta razina pripada antropologiji, filozofiji, poeziji. Upravo zbog tog oslobađanja od horizonata što nam ih zadaje vlastito vrijeme, povijesno istraživanje može biti vrlo osvježavajuće i obogaćujuće.

U nekom je dokumentu mađarsko naselje Bátmonostor, koje je dobilo takvo ime po svome

samostanu, zabilježeno kao *Bath Monster*. Kada sam taj primjer nestalnosti srednjovjekovne grafije pokazao našoj američkoj podučavateljici engleskoga, nju je osupnula besprijeornost te engleske sintagme. Kako je moguće da se jedan samostan zove Bath Monster, tj.

„Kupališno Čudovište“? Naravno, taj nadrealistički susret suvremenog engleskog jezika i davnog nastojanja da se u latinskom tekstu zabilježi vernakularni toponim proizvod je puke slučajnosti i nema nikakva značenja za istraživače ni prvog ni drugog. Ali srednjovjekovni tekstovi kriju mnoge prilike za puno ozbiljnije i teže rješive nespozazume.

Povijesno istraživanje takve je naravi da vas može natjerati da provedete prilično mnogo vremena nastojeći utvrditi tko je autor ili primalac nekog pisma, kada je netko umro ili gdje je sahranjen. Rezultat – još jedna utvrđena činjenica u moru činjenica – može izgledati banalnim. No, budući da se očekuje da demonstrirate dokazni postupak, imate priliku ispričati kako je tekla mala avantura dolaska do rješenja. Upravo zato što proizvodi partikularne činjenice (a mnogo manje načelna rješenja), povijesno se istraživanje kao malo koje drugo odlikuje pravilom da nije toliko važan rezultat koliko dolazak do njega. U stanovitom smislu, rezultat je tek banalna pojedinost kojom se završava zamršeni i strpljivi pothvat traganja za njime.

Povijesno istraživanje ima osobinu da se neprestano račva i grana. Jedan problem obično poteže nekoliko drugih i tako unedogled. Svaki projekt usputno generira više manjih pomoćnih projekata. Primjerice, nalazite da literatura nije suglasna oko određene pojedinosti: upuštate se u rasvjetljavanje razloga tog nespozazuma i na koncu čitate izvorne dokumente, trošeći sate na njihovo dešifriranje. Dok osnovni tekst sporo napreduje, pišete goleme fusnote. Postavljenim ciljevima približavate se vijugavo, kao u labirintu; ponekad se morate udaljavati kako biste mogli dalje napredovati. A svi ti stadiji i odjeljci istraživanja podjednako su zanimljivi; jedna za drugom, izranjaju nove zagonetke i vi ih rješavate, gonjeni strpljivom strašću učenjačke enigmatike. U tome prolaze sati i dani. K tome, često se događa da, na primjer, razjašnjenje neke pojedinosti zahtijeva da dobijete fotokopiju nekog dokumenta iz Budimpešte ili Rima ili bogzna otkud; u međuvremenu, dok je ne dobijete, prisiljeni ste napraviti stanku u poslu. U takvim prilikama, čovjek često priželjkuje da ga ne obvezuju nikakvi rokovi; štoviše, da ima na raspolaganju neograničeno vrijeme ili, još bolje, da vrijeme prestane teći. Osjećaj sličan tome nadahnuo je Borgesa za priču „Tajno čudo“ (1943.), u kojoj praški Židov pred nacističkim streljačkim strojem nenadano dobiva – časak prije pucnja – godinu dana izvanvremenskog vremena da dovrši započeti ep.

Priželjukujemo rad koji se obavlja bez žurbe, polagano i temeljito osvajanje nepoznatog područja, ravnomjerno uvođenje reda i jasnoće. Spokojan rad istrgnut iz protoka vremena,

zaklonjen u zavjetrinu male privatne vječnosti. U umijeću prepuštanja tome osjećaju, u kušanju te iluzije, jedna je od tajni istraživačkog zadovoljstva.

ARABESKE

LEGENDA O SVECU POGUBLJENOM U SILISTRI

Vrlina je niz raznih radnja
i rasnih interesa koje naš udes
ili naša vještina nižu...

La Rochefoucauld

Razgovor s Francescom da Rimini vodio se u paklu. Ishod njene potresne priče je, dakle, unaprijed poznat; strašan je pogled koji je motri jedino preko toga ishoda.

Dasios, želio bih ondje s tobom razgovarati; zašto nisi podlegao? Ja znam da ti to nisi mogao.

Ono čime me ovdje ushićuješ nisi ti nego tvoje doba; a što me u njemu zadivljuje, ne pripada mu: osjećam vrtoglavicu pri pomisli da ono prethodi onim golemim stoljećima izgubljenim u davnini, da se ono mnoštvo prizora od kojih protrnem još nije dogodilo, da je čitav srednji vijek preda mnom... Razumiješ li me?

Najzanosniji trenutak povijesti je njen prvi trenutak doživljen duhom posljednjeg trenutka.

I.

Dorostorum je bio jedan od utvrđenih gradova na rubu rimske dijeceze Tracije. Obala donjeg Dunava, duž koje je prolazila granica Carstva, dosta je visoka. Iz zaleđa se spušta na nju šuma po blagim obroncima, a preko rijeke vidi se sama pustoš: to su krajevi prepušteni barbarima. Oni počinju močvarama u kojima ljeti obitavaju jata ptica a gdje su u doba ovih događaja poljane trstika u snijegu; potom prelaze u bijelu stepu u kojoj katkad između ogoljelih stabala prelazi nekoliko divljih svinja ili pokoja srna. Ova se, napokon, gubi sasvim na sjeveru, pod mračnim obzorjem. Bilo je to u kasnu jesen; zemljom su vladali carevi Dioklecijan i Maksimijan a Podunavljem je upravljao regent Galerije koji je stolovao u Sirmiju. Bližile su se Saturnalijske, i bog usjeva kao da je lebdio nebom nad onom smrću polja koja njegovom voljom ostaje uvijek samo prividna.

Popodne bi se vojničke vatre po dvorištima umnožile, a oni koji nisu imali mjesta u kulama

već su podizali kožne šatore. Kako je vrijeme odmicalo, sjene zidina su naočigled tamnjele. U pocrnjelim hodnicima, prozorima, šupama, kroz koje se prolazilo, jedva se naziralo neko kretanje, i svaki je oganj polako poprimao zagasitije crvenilo.

U jednom su dvorištu namjerno dopustili da plamen zahvati neko suho stablo koje je stalo praskati.

Liječnici, koji prate vojsku, znali su da ljekovita hladnoća ubija dah kuge. Posluga je hranila konje ratnika i mazge i magarad, koji na pohodima prenose opskrbu; lijenost vojnika učinila ih je neophodnima, kao što je dovela i do odbacivanja oklopa i kacige. Osim toga, otkako im je car Septimije Sever dopustio ženidbu, mogu se vidjeti žene i djeca gdje posjećuju tabor i vojnici koji odlaze svojim obiteljima u grad; pri tom se smiju dvojiti je li veća korist od postignutog smanjenja one nužne razvratnosti ili šteta od neizbježivih sukoba zakonitih i nezakonitih suparnika. U Dorostorumu se opažaju opći znaci posvudašnjeg slabljenja rimske vojske. Uostalom, njene su legije, napuštene od plemstva, sada pune barbarskih plaćenika, ljudi nesklonih redu, buntovnika i uhoda.

II.

Postojao je običaj da se prosinačko slavlje dočeka danima posvećenim naročitom obliku vojničkog razvrata. Jedan legionar, izabran kockom, uživao bi trideset dana potpunu slobodu; grad je postajao njegovo kraljevstvo; zatim bi se, okružen do posljednjeg časa beziznimnim podavanjem, bacio na mač, žrtvujući se Saturnu.

Jedno zacijelo pogrešno objašnjenje ovoga obreda drži da se prvotnom činu prinošenja ljudske žrtve kasnije pridodala razuzdana priprava, kao neka naknada vojniku; ona, međutim, vodi k zanimljivoj proturječju koje ga gotovo čini istinitim.

Iako, naime, osuda prema ovome prethodi utjesi, požuda s kojom svjetina prati pustolovine legionara, u koga se na neki način prenosi, pretvara se pri svršetku u mahnitu želju da se on usmrti, budući da je konačno ostala prikraćena za ono što promatra dostupno ovoj povlaštenoj požudi. Smrt je sada nužni član ravnoteže.

Tu se pruža opravdanje ubojstva, i to je ono što čini neodoljivim ovo tumačenje koje otkriva da je takav razvoj činjenica jezovit; ali religija ne traži opravdanje. Iz nje ne govore ljudi nego bogovi; čovjek sluša i izvršava. Nužno i dovoljno ovlaštenje religije jest da bude

bezobzirna prema čovjeku. Imati boga znači pristati da se ne ograničava jedina Moć koja nadilazi moju ne snagom udarca nego odsustvom otpora. Nijedan od bogova ne osjeća ljubav prema ljudima; ona je ponižavajuća, smiješna, opasna. Zaista, to je jedini način da bog izrazi svoju samostalnost; čovjek ne smije utjecati na njegove odluke, koje ne smiju voditi ni najmanjeg računa o čovjeku; okrutnost bogova dokazuje njihovo postojanje. Oni nikada ne zahtijevaju nešto u prilog ljudi; katkada, međutim, njihov zahtjev može to značiti.

Religija im naprosto, nakon što čuje njihove želje, predaje jedno tijelo na vrhuncu njegove sreće, plod natopljen sokom, kao što se drugdje žrtvene životinje polijevaju vinom.

III.

U dvorištu su se zapovjednici okupili oko vatre pored koje leži plašt raširen po tlu. Legat Baso, okružen tribunima koji vode kohorte, sjedi u stolcu od savijenog drveta; nekoliko centuriona stoji; neki ugledni vojvoda baca kocku. Taj čovjek je upućen u geometriju, a boje ga se zbog njegove okrutnosti budući da mu se katkad dodjeljuje pravo da izreče presudu. On pati od neke vrste gube; obrazi mu se uvijek iznova počnu raspadati a poslije toga, pošto otpadnu kraste, ostaju bijele mrlje; nema sumnje da mu ono što skrivaju haljine zadaje užasne i odvratne muke.

Njegova je zamisao najjednostavniji način da se izvrši izbor. Potrebno je baciti samo četiri puta; pošto je pala prva kocka, poznata je kohorta iz koje će se uzeti vojnik; druga kocka određuje centuriju. Prije svakog bacanja naglas se izgovore imena zapovjednika, četa i pripadni brojevi. Potom se uzmu dvije kocke koje se bace u isti mah; svaki zbroj označava jednu dekuriju; a kako je jedan bio suvišan, izuzmu zbroj dva.

Izađe pet i tri; bila je to dekurija nekog Tračanina. Dozvaše ga da im priopći imena.

Vojskom prođe šapat, izvjestiše one kojih se ticalo, a neki se legionari, ležeći na boku, stadoše smijati. Pažnja se udvostruči, no pred tim konačnim činom izbor zastade. Vojvoda je razgovarao s malim čovjekom iz okolice Sardice, onda se okrenu centurionu koji je oglašavao imena.

„Stavite Agenora na dvanaest,“ čuli su vojnici kako mu govori, „Haldegasta na jedanaest.“

Tada priđu izboru, kao u prethodnom bacanju. Kocke pokazашe brojeve jedan i četiri. Časnik stane na neki kamen i objavi jedno ime. Legionari poskakaše na noge, osvrćući se da vide

čovjeka koji je izabran; nitko se nije pokazao. Ali neka dvojica, čuvši ime, potrčase kroz kapiju u susjedno dvorište i ondje ga ponavljahu. Uto ćete vidješe kako jedan mladić, kada je riječ doprla do njega, odjednom posrnu. Neki uzmakoše a neki mu priđoše; jedni su mu se rugali, drugi su ga hrabрили. Ovi su ga uskoro morali braniti od bijesa nekolicine koju su huškali veterani; oni nasrnuše, vidjevši njegovu malodušnost. Kako su im se pridruživali novi, doskora su opkolili onu skupinu dobronamjernika i uzeli ih tući. Napokon zgrabiše mladog legionara; prisile ih da pođu k časnicima. Kad su im se primakli, pustiše ga iz ruku; dok je vojska iz prvog dvorišta začuđeno promatrala taj prizor, nekoliko su puta doviknuli: „Odbija! Odbija!“. A zbunjeni mladić, misleći da je dovučen pred vojskovođe i kako mu se učinilo da ga ispituju, potvrdi to kao da prkosi; osjećao je da su mu ova zlostavljanja ulila hrabrost, a jamačno je zbog njih svoj izgled držao strašnim.

Ali zapovjednici odlože sve za sutra i razidu se.

IV.

Kad je pala noć, vidjeli su onoga legionara kako hoda između gomilâ snijega, obasjan plamenom. Svakako pod utjecajem tame, pogani su u čudu, mirno, gledali tu borbu sa zloduhom u koju su pozvani oni koji slijede Krista; a za kršćanske plaćenike nije bio manje tajanstven taj neprijatelj, smješten u nutrini, koji ne napada progonima i oružjem.

U vrijeme prvog sna dođe jedan kršćanin u kožnoj kapi i nađe ga zapalog u očaj; on je donosio vijest da se čini kako će, ne pristane li ispuniti običaj, biti izveden pred vojvodu.

Oko ponoći mladić sjedne pod šator; vojnici se probude i počnu ga tješiti, misleći da ga opsjedaju kušnje, budući da su ih same morile čežnjive misli. Razgovor pođe takvim tokom da ubrzo priznaše kako ih užasavaju duga odricanja, potom im se stadoše čuditi; zauzvrat su žalili što se život ne traži samo od onih koji se usprotive, budući da ovako svaka hrabrost gubi na vrijednosti... Međutim, neki ratnik odlučna pogleda objavi da je svaki čas spreman položiti život za onoga komu se moli. Nato mladić naglo ustade. On se ushoda pod dojmom te neustrašivosti. Odlučnost ga je svega obuzela; dok je koračao, činilo mu se da pred njim uzmiče smrt. Zaustavi se promatrajući sjene stražara, uspravljene tu i tamo poput prikaza, uz koje su plamsali dugi jezici ognja. Ponovno se pokrene, smišljajući odrješite odgovore; učio ih je naglas dok ih je vjetar odnosio. Vrativši se drugovima, zateče ih pozaspale.

Oblaci, koji su pokrivali nebo, polako se pomoliše a među zidinama se začuju prvi pijetlovi.

Čitave noći napast se nije približila legionaru.

V.

Ujutro legat Baso naredi da se u odaje dovede onaj koga su izabrale kocke; kada pristigoše časnici, preda nj izađe iscrpljeno stvorenje naduta lica, koje je drhtalo zbog hladnoće. Baso se sažali.

- Kako ti je ime? - reče on.

- Kršćanin - odvrati mladić - tako se zovem.

- Znači, istina je ovo što sam dočuo o tvojoj tvrdoglavosti...

Legionar je šutio.

- Gle - nastavi legat - dajem ti dva sata da odlučiš.

Uto doprije neki štropot koji je proizvodio vojvoda dok se primicao.

- Zašto? - upita on glasom ustreptalim od bijesa.

- Da, zašto? - ponovi optuženi - Ništa ne može izmijeniti moju odluku.

I odjednom vidje ponor koji ga je dijelio od toga obreda, svu nemogućnost da osjeti ovu požudu u koju ga nagone i za koju misle da je u njemu opažaju pobijeđenu; tu udaljenost ne bi prešao čak ni kada bi ga to moglo spasiti. U odlučnosti s kojom se mladić pridružio pitanju čovjeka koji ga je mrzio, legat je nalazio samo neobičnu okrutnost prema vlastitu životu, zatim mu se, dok ih je gledao, pričinio da je to neka strašna krepost, nova vrlina koja nadilazi razum...

- U tom ćeš slučaju umrijeti odmah - izgovori on.

VI.

Popodne krenu povorka legionara koja je pratila osuđenika prema stratištu. Uz put se valjalo mnoštvo, stanovnici svake dobi, seljaci i mjesni obrtnici; bilo je tu Grka, rimskih doseljenika,

zatim getskih Karpa s Donjeg Dunava, keltskih Bastarna, borbenih Sarmata i drugih barbara dovedenih iz izgubljene Dacije. Dobacivali su uvrede mladiću i gađali ga šljunkom; drugi su urlali protiv Rimljana.

Na jednom zavoju vojnicima se otvori pogled prema žrtveniku u čijem je podnožju čekao krvnik. U taj se čas osuđenik strese. Osjetio je nešto slično buđenju; kao da se oko prošle ponoći, kada je očajavao, nazirući još daleku smrt, njegova svijest prekidala, da bi sada iskrsnula pred njom; vrijeme približavanja ispunjala je praznina. Sav mu se užas povrati, uvećan jezivim dojmom da se čitav svoj posljednji dan njegova misao nije dotakla ove smrti.

On počne bježati, poput slijepca. Vojnik koji je nosio posudu s kadm pomisli da želi navaliti na nj kako bi mu je oteo i razbio; a budući da je iz samilosti želio da to učini, on mu je gotovo pruži u ruke. Osuđenik je pograbi i baci a žeravica se prospe.

Okupljeni narod kriknu: ogorčeni zbog te drskosti, mnogi poletješe na legionara; kršćani koji su bili u mnoštvu skoče da ih spriječe. Nastade tučnjava; izmjenjivali se povici i mukli udarci, neki su trčali po snijegu, drugi su sjedili krvareći. Polako se smirivahu; zatim brzo pođu k stratištu i raspitivahu se kod onih koji su promatrali. Legionaru je bila odrubljena glava. Kršćani su navečer uspjeli dobiti njegovo tijelo.

Njegov se kovčeg čuva u Ankoni.

PREDVEČERJE

U doba jeseni ravnica za me postaje prostrani dom. Neki združuju misao u obnavljanju duha kuće s mišlju o prirodi koja postaje neprijateljska; ako je to opće mišljenje, tada su moji osjećaji izuzetni.

Ljetna su polja, naprotiv, dio onoga što se naziva svijetom; a vruće šume zastrašuju bez užitka, na neki način više odvratniji nego sablastan.

U jesen, pak, šume postaju materinske; u jesen se svijet sažima, zatvara; čovjek se iznova zaljubljuje u puteljke oko svoga sela; poljane bivaju savršena kuća, nikada posve istražena, tajnovita, s mnogo tamnih kutova. Moja se duša uz to puni mračnom željom za lutanjem; slike daleke močvare i jednog ponora sred šume, obraslog crvotočinom, prelijevaju se preko njenih rubova... Uzaludno sam htio vjerovati da su to doista uspomene iz jedne prošlosti, odveć davne da bi bila naravna. [1]

Ali jedna ranija pomisao koju sam tada opet slučajno promotrio pavela me ponovno onom proslavljenom stazom što vodi od mjesta na kome duh osjeća i misli, stopljen sa svojom slikom, do drugog mjesta s kojeg promatra prvo, misleći da promatra sebe.

Pomislio sam, naime, kako jasno osjećam da je ovo doba napućeno bićima; gladio sam koru stabala razmišljajući o njihovoj starosti, puštao sam da me prekriva vjetrom nošeno lišće u čijem sam kratkotrajnom životu bio sklon nalaziti skrivite mudrosti, ili da me polako obuzmu drevni užasi pod golemim hrastovim granama punim gavrana koji grakću.

Držao sam, naime, da mogu objasniti podjednako ovu bolnost toga predmeta mojih želja, taj zaštićujući značaj jeseni u ravnici u čijem sam žutom okrilju zamišljao sebe preobražena u divljač u kojoj, najzad, zadobivam životinjski spokoj, jedan oblik smrti, i taj ponovni raskajani povratak nijemim bićima ravnice, zaboravljenim u doba ljeta; da ih, dakle, mogu objasniti povezujući ih sa zatočeništvom koje mi je nametala škola. U predjelu se događala potpuna promjena u posljednjih nekoliko dana besmislene ljetne slobode, koja bi me konačno izručivala mojoj obavezi. Krajolici su se, dotad rasplinuti, naglo pojavljivali, sada su postojali; nisu ih, dakle, sačinjavali predmeti koji ne prestaju postojati; reklo bi se da je njihov sadržaj bio sastavljen od osjećaja prolaznosti a oblik od vremenskih razmaka. To znači da je velik dio onoga što mi se činilo kao značaj jeseni otpadalo na moj položaj ili na način gledanja. Ali, ako je način gledanja stalan i uvijek isti čim se pogled upravi na stanoviti

predmet i ako je takav jedino kada se upravlja na nj, ove su dvije stvari nerazdvojive... Ovo je samo do kraja doveden oblik upita izražen u misli jednog starijeg pisca o čovjeku koji bi kakvu stvar promatrao samo s obojenim naočalama na nosu; oblik koji je prema tome, kao što se uostalom i vidi, oduzeo smisao sam sebi.

To znači da sam nekog nepravilnog dana morao shvatiti da je moja duša sve a da je ravnica ništa; moja slijedeća misao bila je da ljepota ravnice ne opstoji bez očaja što sam od nje odijeljen, da je ona samo drugi naziv za sjetu zatočene duše, ili jedan atribut te sjete; stoga je sve što je bilo predmet moje mržnje, jer me zarobljavalo, trebalo biti i predmet moje prešutne zahvalnosti jer je podržavalo moj očaj.

Moj se čamac zaustavio; struja je bila odveć slaba da bi ga upravila niz malu rijeku, punu lišća. Pogled mojih očiju već je dugo počivao na obali obrasloj suhom trstikom; na tom mjestu svemir je bio iščezao i ja sam gledao ništavilo. Tada sam, upirući motkom o plitko dno, pomaknuo čun; on je polako pristao.

Vežući ga za trn, opazio sam krivudavi trag što ga je ostavio na vodi, u pokrovu od mrtvog lišća. Da bih ga promotrio, uspeo sam se na nasip i ondje nekoliko časaka sjedio u svenuloj travi, zatvorenih očiju, sposoban da stvorim boga kome bih se molio. Taj obred činio je sliku koju ću uskoro vidjeti jednakom mojoj duši, slikom nakon koje se može samo padati.

Vidio sam je; ponovno sam sklopio oči. Tada, prije nego ih opet otvorim, odrekao sam je se zauvijek. Spustio sam se, ritualno oslijepljen, u polje; bio sam spašen; bio sam beskonačno gord svećenik svoga božanstva, i sam božanstvo. Pomišljajući na pjesnike koji se čitaju u školi, bio sam ubojica čija je mržnja neshvatljiva ljudskom biću. Ali sam zato kasnije, prešavši posve nizak trnovit brežuljak i sjedajući na oboreno deblo pored jednog zapuštenog bunara bez ograde, oslonjen leđima na kolibu svinjara, pomislio na one stihove dalekog Japanca: [2]

„Sam sam u noći koja nema utjehe
I koja duga je kao rep
Zlatnog fazana čiji čisti glas
Dopire k meni s brdina šumskih.“

Bio sam sâm na posjedu nekog propalog čovjeka imenom Dominko, koji je bio daleki rođak moje obitelji. Nada mnom su se širile gole, ali mračne krošnje jabuka i šljiva; do mojih nogu tamnjela se jama starog bunara, pokrivena granjem koje je, međutim, razmaknula neka

ruka.

Tada ugledah stado goveda kako, izlazeći iz šumice jasenova, počinje gaziti lišće šljivika; uskoro se pokaza i pastir s dva psa. Ustao sam i pošao do ograde od kolja; on mi priđe i upita za Dominka. „Nisam ga vidio“, rekoh gledajući u njega; bilo je to priprosto lupeško lice, natopljeno gorkim sokom luka, koje je radoznalo pogledavalo; moje odsustvo učinilo me nepoznatim mnogim seljacima.

Poslije nekoliko beznačajnih riječi, dok je padao suton, stade mi govoriti o čovjeku kojemu je pripadalo ovo zemljište; bila mi je poznata njegova povijest. Evo je.

Ratna je pohara na čudan način nastavila u njemu svoje djelo: neusporediva važnost bojeva osвете, koje je priželjkivao, smišljao i sanjao, učinila je da ga obuzme strašna lijenost u pogledu svakodnevice, na koju je padala ta sjenka; potom je taj pijanica probudio osjećaje ili nagon kod nekog ženskog stvorenja koje je pristalo da s njime podijeli jedan starinski dom; nakon nekoliko godina prilježništva ona umre od srčane kapi; njena se rodbina sjati i potjera Dominka koji otada na poljskim putovima ponovno nalazi svoj očaj, možda s više sposobnosti da ga proučava.

Kod posljednjih riječi pastir priđe bunaru pitajući se zašto je napol otkriven. Ne pomaknuvši se, motrio sam njegovu kretnju kojom je posegnuo u hrpu granja; zatim se ta kretnja polako zaustavi, zanemarena od svijesti koju je obuzela neka površna pažnja; činilo se da je upućena nekom predmetu u dubini koji se, međutim, postupno uobličavao.

Hrleći s razaznavanjem, svijest pastira, koji se pognuo s kožnom torbom na leđima, možda mu je dala oblik ovna ili svinje prije nego li je razabrala ljudske obrise.

„Gospode Bože“, mrmljao je prije nego što se s tom viješću otrčati u selo, „on se utopio“.

Učinilo mi se da je odjednom nestao; kasnije sam se prisjećao laveža pasa i šuštanja lišća među stablima pod nogama u trku. Također mi se činilo da mi je duh lišen svakog sadržaja, osim čvrste svijesti da je ovo najljepši dan moga života.

BILJEŠKE

[1] Očigledna aluzija na Platonovo učenje o anamnezi.

[2] Kakinomoto no Hitomaro, ovdje u prijevodu Zlatka Gorjana.

DNEVNIK IZ JNA

Peć, 10. listopada, promatrajući nebo nad sjeverozapadnim planinama

Široko, opekrom popločano dvorište Šumarovih; usko, opekrom popločano dvorište Mušulinovih; [1] opalo lišće puno rose po putovima uz šume; grobovi s mrtvacima koji trunu zriobom koju ću možda jednom opisati.

Peć, bez nadnevka.

Pisati o čovjeku koji stječe stovrsno blago, uz tisuće strepnji i tisuću slasti unošenja u riznicu, a na kraju sve izgubi jednim udarcem.

25. prosinca 1986.

Jabuci iz rodnog kraja, jedući je u vojsci, na Božić 1986.

Jedem te, ružna jabuko,
iznikla iz crne i vlažne zemlje domaje,
sazrela pored bunara i *kolebe*.
Jedem te, zemljo,
jedem tvoj strahotni plod,
tvoj strahotni plod jede
tvoj strahotni plod.

Niš, 26. siječnja 1987.

Pisati pseudohistoričko djelo (po uzoru na Huizingina *Erazma*) s lažnim ili sumnjivim imenima, s datumima, s anegdotama kojih je zanimljivost omogućena vjerom u istinitost.

Međa, 11. veljače 1987.

Smrt klasičnog materijalista: duša se odvaja od tijela; on lebdi u blagom čudu.

Peć, 14. veljače 1987.

a) Dne 13. veljače, dok je u nekom gradiću srednje Srbije čekao na polazak svoje jedinice, užasno ga prestraši jedan prizor. Preko tračnica je prelazio prerano ostario mršavac, proćelav, prljavih pramenova koji mu padaju niz potiljak, a nosio je kruh i malo mlijeka što ih je netom bio kupio. Ugledao je u njemu svoju sudbinu.

b) Savršeno djelo jest najstrpljiviji izbor slučajnosti.

c) Pisati pseudoznanstveno djelo u kojem se ozbiljno raščlanjuju beznačajnosti i čudnovatosti.

Prizren, 19. veljače 1987.

Däniken (*Povratak zvijezdama*): „'Bogovi' moraju činiti čuda: moraju biti moćniji od ostalih bića. Izmišljeni 'bogovi', čisti plod mašte, ne bi se dugo zadržali u svijesti čovječanstva. Ljudi bi ih ubrzo zaboravili.“

Teško je raspravljati s takvim ljudima. Čuda, ukazanja, bogovi Tiahuanaka, Isus Krist – samo su povod, gotovo beznačajan.

Peć, 24. veljače 1987.

Vječna nostalgija: nebeska čistoća „napetih priča“.

26. veljače 1987.

Vječita ideja: spojiti beznačajnu stvar s potresnom obradom.

Krivolak, 9. ožujka 1987.

a) Tajno društvo. Dogovor o stanovitoj riječi čije izgovaranje omogućuje potpunu podređenost ostalih članova, posve neograničeno djelovanje. Svaki član ima pravo x puta izreći je na godinu; sastanci se održavaju radi praćenja porabe te tajne moći. Situacija u kojoj dva člana koriste tajnu riječ za međusobno poništavanje; razrada.

b) Stendhal (*Lucien Leuwen*): „Vidio je opasnosti koje nisu postojale, ali je imao hrabrosti prkositi im.“

Krivolak, 10. ožujka 1987.

Na uzvik buđenja pomišljam: „Teško je iz tople vreće izaći u ledenu stvarnost 10. ožujka“. Proviriv, sa zaprepaštenjem ugledam snijeg.

Krivolak, 14. ožujka 1987.

Kako se dokazuje da je duh nešto posve onkraj tvari. Ne može se shvatiti kakav prijetvor predmeta u duhovni predmet; ali se sasvim lijepo može pojmiti prijetvor predmeta u zračni predmet: i otud se dobro vidi da duh nije nikakav oblik tvari, pa ni onaj najzračniji.

Krivolak, 15. ožujka 1987.

Tog dana otkri mi se poslanje.

Peć, 21. ožujka 1987.

Lančana priča: priča o skupu razbojnika koji pada u zasjedu druge družbe, koju opet uništava treća... Karike se mogu doticati ili preklapati: prvi put je prijelaz mučan, drugi put blag, a treći put može se čitaoca navesti na mržnju i užitak u uništavanju.

Peć, 30. ožujka 1987.

Vječno žuđen odmor: polusan, polumrak, paučinasta izba kroz čiji prozorčić dopire gukanje grlice s grana.

31. ožujka 1987.

a) Užas tamnice uvećava povremeni buran smijeh utamničenih.

b) Sprovodnik i uhićenik danima putuju do tamnice; drugi si smije dopustiti san neovisno o istodobnosti sna prvog, prvi isključivo uz istodoban san drugog: ovaj, dakle, ne spava. Katkad se zaustave sred šume, ili među stijenjem, radi odmora; sprovodnik sjeda naslonjen na kamen ili drvo; ne sklapa oči; katkada kapci sami padaju, on ih mahnito otvara; malo-pomalo, to postaje kao neka igra, njegov način odmora. Kako bi se što bolje odmorio, on usklađuje disanje kao kod usnulih, opušta udove (čini mu se da lebdi); no, time kušnja postaje mnogo veća, ogromna; zato, istodobno, u njegovoj svijesti vlada divlja i naporna napetost, strašno bdijenje. On vidi sebe nad silnom vodom koja ga zove i nad kojom lebdi poput Boga, ližući je jezikom dugim kao u vragova. On pije strašnu vodu Polusna. Dvoje razdire toga patničkog vruga: mora se držati što dalje od sna, da ne bi pao u nj, i mora mu prići blizu kako bi se imalo okrijepio.

6. travnja 1987.

Priča u kojoj se prepliću djetinjasto kazivanje i najveće surovosti.

9. travnja 1987.

Eksperimentalna priča: bez težnje k raspletu i okončanju, može biti samo uvod: npr. dolaženje, okupljanje likova, u kojemu tek kasnije opažamo sustav, lanac.

12. travnja 1987.

a) Proširuje se pojam pustolovine: strašni tijek gušenja otrovanog somanom jest pustolovina prvog reda.

b) Priča koja provodi čitaoca kroz: glad, žeđ, pohotu, želju za snom; i uvijek ga ostavlja kratkih rukava.

Veliki Petak, 17. travnja 1987.

Uz nešto manirizma, hvala Ti, Gospodine: priča o Katzianeru našla je svoj temelj, jedini pravi; sve se uklapa. Nisam mogao zamisliti ljepši uskrсни poklon.

22. travnja 1987.

Vježbanje u mržnji, svakovrsnoj. Najvlastitiji osjećaj ovomu tavorenju jest naslada, blaga kao glazba, povlačenja drugih za sobom pri padu u pakao očaja, suludosti, nesanice.

29. travnja 1987.

Aralica (*Duše robova*) opisuje kako regruti dolaze u neki garnizon konjice: grupa mladića, u noći, stiže pred mračnu tvrđavu kojoj je ime Vojska.

30. travnja 1987.

Neodoljiva čežnja dok čitam Reymontove svojeglave opise jeseni. Poželim prijeći na zimu. Načas mi je teško, strahotno teško, otrći se od jeseni. Kad ne bismo imali sposobnost eliminacije, isključenja slike, satrijeli bi nas bolovi.

5. svibnja 1987.

Lov je uvijek osobito uzbudljiv.

7. svibnja 1987.

a) Pisati ogleđ u Montaigneovu stilu: odvraćanje rođitelja od puštanja djeđi da se bave knjigama, pisanjem. Nasuprot lijepoj vjeri u plemenitost maštanja, zamišljenosti, rastresenosti – prljavština i nutarnja rugoba taštine, sebičnosti, zaglupljenosti itd.

b) Bez podsmijeha, bez mržnje, opisati je kako tuguje uz slatkiše, dok joj suze kaplju na čokoladu: ima nečeg naročito potresnog u toj iskrenoj tuzi (znam čega).

Peć, 19. svibnja 1987.

Danas: „Kao što je Rosa Luxemburg tvrdila da je za revoluciju u Njemačkoj prerano, tako je i pobuna seljaka (iz sela...) nastala prerano“. Nešto tu nije dosljedno; rečenica treba zapravo ovako glasiti: „Kao što je R. L. tvrdila..., tako je povijest početka XVI. stoljeća tvrdila da je za pobunu prerano.“

20. svibnja 1987.

Na platnu kina je velika žuta slika: kola koja jure planinom. Nevjerojatno je da je za nastanak te slike bilo neophodno da jednom neka stvarna kola prođu pravom planinom.

26. svibnja 1987.

Grozničava potraga za novom svježinom izraza; koliku bi grozovitu odvratnost posjedovala – u neukrašenom i krajnje preciznom tekstu – ova poredba: „(... baš kao neka jela, odveć fina, koja se poslije jedne noći razvodne, usmrde,) *prožmu žilama*“.

29. svibnja 1987.

S divljenjem čitam, po prvi put, *Tristana i Izoldu*. Ništa više nisam očekivao od te izvanredne knjige. Neke rečenice me zapanjuju. Na str. 37: „Izolda posjeduje plemenite dragulje, purpurne ponjave i sagove iz Tesalije, pjesme harfista, zavjese na kojima su izvezeni leopardi, orlušine, papige i svakakve morske i šumske zvijeri.“ Gotovo ne mogu vjerovati, moram pretražiti originale; tko je taj genij?

30. svibnja 1987.

Treba istražiti na koji bismo način pročitali ovu rečenicu u okviru nekog Flaubertova romana, a na koji je način čitamo unutar *Tristana i Izolde*: „Tako je neka božanska glazba okruživala lađu svetog Brandana, dok je plovila put Sretnih otoka, po moru bijelom kao mlijeko“.

31. svibnja 1987.

Što su napitak, umjesto kraljevskog para, popili Tristan i Izolda – samo je tobožnja slučajnost ili pogreška; kao što je tobožnja slučajnost što Ahileju nije okupana peta.

2. lipnja 1987.

Velebnim riječima opisati muku noge koja ispod stola izvlači papuču: ako ne pritisne, klizi po glatkoj postavi; pritisne li – papuča zapne za sag.

10. lipnja 1987.

Esej o postojanju. Od Apollinaireove pjesme „Postoji“ do Borgesovih nabiranja. Evo nekih postojanja koja me trenutno zanose (sukcesivan niz nabiranja inferioran je samom zanosu, koji je frontalan: pritom ne mislim da u duhu, za razliku od papira, svi članovi niza mogu biti prvi, nego da je to bilo koji od njih):

„Postoji pogrebna pjesma koju pjevaju pod malom kapelom na našem groblju, postoji Jozo koji će na jesen u Karlovac, na školu zvučna imena: Šumarstvo, postoji Zagreb u koji ću na jesen na studije, postoji moj brat koji će zajedno sa mnom da bi uronio u bogoslovlje, postoji visoka vrba na rubu poljane s našim starim stadom, postoji Kanfanar nadomak moru koji je na popisu postaja vlaka kojim ću otići kući i za koji sam prvi put čuo s ustiju moga pustolovnog ujaka.“

17. lipnja 1987.

Imovnik. Bicikl, stolica za ljujanje, punjene ptice, zemljopisne karte, Doréove ilustracije, šumski i lovački krajolici, srednjovjekovna i renesansna glazba.

18. lipnja 1987.

Priča o slabašnom i zaštitniku. Jednom se snažni zaštitnik dohvati sa sebi ravnim gorostasom. Slabašni sa strašću, pjenom na ustima i krvavih očiju bodri protivnika te povicima sudjeluje u uništenju svog zaštitnika. Međutim, ovaj ipak pobjeđuje i njih dvojica nastavljaju nepomućen, čak prisniji stari život.

18. lipnja (navečer) 1987.

Na večeri je nasuprot meni sjedio vojnik na kojemu nisam u prvi mah primijetio ništa neobično; prvo mi zapadoše za oko osobito umrljana usta; zatim vidjeh da prstima uzimlje narezani krastavac; zatim, da ti prsti drhte; zatim, da čitavo to tijelo trese neprekidna drhtavica; žlicom je uzimao iz tanjura nespretno kao slijepac, uz to – on je nije znao koristiti, ustima ju je doticao s onom bezumnošću djeteta koja nalikuje na krajnju nemarnost, što je sablasno.

20. lipnja 1987.

Ići na predavanja iz astronomije, teorijske fizike i paleontologije. Proučiti: Elejce, Platona, Aristotela, Plotina, Augustina, Tomu, Descartesa, Leibniza, Spinozu, Berkeleya, Humea, Lockeja, Kanta, Schopenhauera, Nietzschea i Russella. To je dovoljno da ti ispuni život. Nema ničeg novog. Treba umovati ovako:

„U drskoj izjavi da ‘nije bog stvorio ljude, nego su ljudi stvorili boga’ prva polovina je posve neizvjesna, ali druga nije zbog toga ništa manje očevitna...” Itd. itd.

20. lipnja 1987.

„Pripovijest jednog djetinjstva ili prvo književno djelo doktora B. koji je zimu 1986. posvetio pisanju“. Čovjek si tu pribavlja sanjane užitke, časti, pobjede, raskoš, ugledne prijatelje i rasipne rođake.

bez nadnevka

Mnoštvo knjiga pročitati mi valja.
Ako mi je pisano nju postići,
Sladost cilja meni sve je bliža.
Ako li ne, svakim časom dalja.

bez nadnevka

Danas nam *znanost* znači djelatnost, a znanje neku nakupninu; dočim je očito da je *zapravo* (tj. etimološki) obrnuto.

Peć, 13. srpnja 1987.

Lancelotovska potraga za onom zemljom za kojom ovdje čeznem, a koja ondje ipak nije; ona je zračni paralelni svijet. *Graal* može biti obličje jedne priče čiji jedini lik traži nešto neznano i na kraju oćuti „kako se nešto ogromno izgubilo“.

Peć, 16. srpnja 1987.

Priča koja započinje: „Nekoga sutona, dva njegova čovjeka...“ Pomišlja se da se „njegova“ odnosi na skrovitu i moćnu osobu; ali se ona kasnije ne javlja; dakle, „njegova“ se odnosi na suton...

Peć, 20. srpnja 1987.

Ulazak u kino, vrućina, smrad znoja, tjesnoća, na jedinom obzoru vječiti glupi film. Pakao u

koji lik zapada. Oprašta se sa svojim osnovama, htijenjem, žudnjama. Raspada se, postaje bilo tko.

Leskovac, 24. srpnja 1987.

Gubeći bitku od malobrojnog neprijatelja, vojskovođa više:

„Takva nas je nesreća dopala da će nas nesumnjivo snaći ono što sada najviše priželjkujemo, smrt.“

Leskovac, 26. srpnja 1987.

a) Bog jedinstvenom milošću pravedne uzdiže a grešnike paklu predaje, kao što Njegovo sunce tjelesa živih kvasi a lešine suši.

b) Na početku, kraj je bio udaljen kao i - u suprotnom smjeru - vrijeme kad sam u okrilju crvene jeseni 1985. čitao *Životopis lupeža*. Na sredini, kraj je bio udaljen koliko i početak. Danas, koliko i onaj 17. lipnja kojega imam zapis. Tako se zabavljam u ispitivanju daljine budućnosti koju ne mogu osjetiti, uzimljući odgovarajući trenutak prošlosti čiju daljinu - čini mi se - osjećam.

c) Možda sam morao doći ovamo zato da bih jedne večeri čuo od nekog vojnika kako se moramo brijati jer „nismo vojska Nikole Kalebića, Velikog Gazde“; da bih jedne noći slušao glas iz nekog prozora koji je *jednak* jednomu koji poznajem; da bih jednog popodneva na nekom zidu ugledao samotnu, iznenadnu, neobrazloženu kartu svijeta sa shemom središta i filijala „hrvatske neprijateljske emigracije“.

Leskovac, 27. srpnja 1987.

Vrućina; lišće prerano opada.

Lakovjerni vele: „Dugo čekan znak odlaska“.

Mračni: „Znak je tu; zašto ne odlazimo?“

Leskovac, 30. srpnja 1987.

Na doručku, iznad čete u redu, dvaput protrči jedan štakor po cijevi parovoda.

Za stolom, ponovo se u sjetilima podiže omražena, ponizna zgrada okusa ribljeg mesa.

Međa, 1. kolovoza 1987.

Za gimnazijskih večeri, pored biblioteke u Brodu, do mene je dopiralo neko glasanje iz obližnje kasarne kojemu nisam znao izvor. Čitavo popodne slušam ovdje te glasove paunova.

Međa, 4. kolovoza 1987.

Karikaturalna strahota Arapa: jedina estetska predodžba u čitavu dugom danu.

Međa, 5. kolovoza 1987.

Tišina dana narušena
gdjekojim krikom pauna.
Maniristička sjeta.

Povremeni su paunovi jecaji kao znaci jednoga od onih dubokih očaja što traju u tišini i tek se u dugim razmacima oglase jaukom ili uzdahom. Ta je tišina prvotno bez sadržaja kao i svaka druga; onda joj ovaj krik pun bola prida neko strašno značenje: kao da samo daje naslutiti što ona nosi. On postaje nalik onim sitnim ružama u kutovima pisama: amblem duboke biti. Niz prijetvorbi: prvotno je glas životinje, koji basna netočno naziva kriještanjem; koji u doticaju s čovjekovim osjetilima daje tugu; napokon, u osobitoj tankoćutnosti, on zaražuje dan slatkim očajem, kojem je tek površinski i ništavan izražaj.

Međa, 6. kolovoza 1987.

Na pločniku, vojnik mirno stoji, dok mu iz pribora o boku proždrljivo izviruju zubi viljuške.

Međa, 9. kolovoza 1987.

Za stolom, vojnik sučelice jede pognut, s podbratkom na stolu, s brzim kosim pogledima; u času kad podiže tanjur za salatu kako bi posrkao ostatak, učini mi se da sam ugledao nešto kao njegovo načelo, kosinu niz koju i grotlo u koje se sve slijeva.

Međa, 10. kolovoza 1987.

Ustajemo usred noći, da bi se promijenio ovaj nadnevak, njegova mjesna oznaka. Pomišljam na ratove i vojske, njihovo međusobno rađanje: taj gotovo beskrajni niz uzroka ove besane noći. Čime sam je zaslužio? Zar sam igdje upleten u taj niz?

Jesi, o jesi, prijatelju.

Peć, 14. kolovoza 1987.

Polako se naslućuje ova promjena: predmet moga sažaljenja prestaje biti sadašnjost, a postaje – neizmjereno nježnije i zanosnije – prošlost.

Peć, 16. kolovoza 1987.

Zemljopisna karta. Svaki me naziv iz zavičaja raznježuje. Vidim plavu krivudavu nit; pomišljam: Jošava. Kao da sam otvorio svetohranište. Izlaze moji djedovi, izlaze davna ubojstva (u slatkoj paučini spominjanja), izlazi moj otac kojemu je (jedinom) ta riječ možda isto što i meni, izlaze lovačke pripovijesti moga ujaka, izlaze prostrane šume i strni, izlaze ljetni dani u velikoj ravnici, uz stada.

Krivolak, 18. kolovoza 1987.

U kamionu misljam kako je prvi dan *terena* najteži. Međutim kad smo stigli, on mi prolazi u poslu i ja ne stižem pomišljati na njegovu težinu. Podvečer, kad bi dovršen, prisjećam je se. Između te misli i one iz kamiona nema razmaka; taj trenutak sažije nevidljivim ognjem čitav dan.

Krivolak, 21. kolovoza 1987.

Požar u travnatoj pustinji: jasnije od puta japanskih vitezova govori da postojati znači napredovati.

Krivolak, 22. kolovoza 1987.

a) „Moja je starost ono što hoću. Istina da me na sporost u kretnjama sili kostobolja; ali, također, kad se ne bih sporo kretao, brzo bih obavio svoja dva-tri posla, i umro bih od dosade. Vidim kako se moja kostobolja i moje želje izjednačuju. Tako je starost moja volja. Zadovoljan sam.“

b) U obmani glavni se dokaz nadaje na kraju, kad je sugovornik već ponešto sklonjen sitnijim dokazima. Pri raskrinkavanju, prvo posežem za njim i otkrivam mu šupljost. Posao sa sitnijim pokazuje se suvišnim.

Krivolak, 25. kolovoza 1987.

Popodne s Petruševskim. Uz jedno stablo gusta paučina s paukom u kukuljici. Toni me zaustavi naglim pokretom: njegov ljubimac. Nalazi muhu i spusti je pred paukov tuljac; ovaj se ne pomakne. Petruševski odjednom gazi paučinu, ubija pauka. Malo se zgranem. „Iznevjerio je moja očekivanja“, veli on.

Peć, 27. kolovoza 1987.

Priča u koju prodire stvarnost: lik koji usred djelovanja nastrada u prometnoj nesreći, lik koji ne doriče smišljanje plana i gubi se u primislima, lik koji griješi i u krhotinama se kaje, stvari

se najavljaju i ne dolaze, pojavljuju se i ne obrazlažu, likovi osjećaju na pogrešnim mjestima i neodređeni su kao ništavilo.

Peć, 1. rujna 1987.

E. Morin navodi riječi nekog devetogodišnjeg dječaka koji je u transu nabrajao da je nekoć bio Richard Lavlje Srce, Julije Cezar, Karaktakus, majmun, rak, kukac, i prvotno veliko stablo. To nabranje povezujem s onim pjesničkim popisivanjem svemira koje je tako uzbudljivo. Drugim riječima, mislim da je dječak pokušao reći da je bio čitav svemir. To ostavlja mogućnost da su svi ljudi bili sve stvari, da svi ljudi sudjeluju u diobi Lavljeg Srca i Cezara, da su sva ta prisvajanja vjerodostojna.

3. rujna 1987.

Priča o čovjeku polovičnom u uspjesima, kaotična i iskričava duha, kaotične rječitosti, potajno prezrenom; ali on je znao jednu stvar. Ono što je pokušavao naučavati, čini doslovce: umire ravnodušno i mirno, blistav kao bog.

BILJEŠKE

[1] Šumarovi su moja rodbina po ocu, Mušulinovi ona po majci.

BLAGOGLASJA

Jednom, ne tako davno, naše kasete su skupljale prašinu studentske sobe, a prijatelj Sale uvijek je iznova ubacivao u kasetofon jednu od njih, koja je govorila o „novcu masnom od krvi“. On je između ostalog bio matematički i elektronički genij.

- Što misliš - upitao sam ga - bi li se mogla načiniti kaseta koja bi, umjesto ikakve glazbe, širila savršenu tišinu?

Sale se prezirno nasmijao na filozofski žalac tog pitanja i odgovorio:

- Jednostavno, mogao bi uzeti praznu kasetu i pustiti je da se bezglasno vrti...

- Nisam mislio to - rekoh, iako je objašnjenje bilo suvišno. - Mislio sam na kasetu koja bi, kao što druge proizvode ovaj ili onaj oblik buke, naprotiv uspostavljala ničim narušenu tišinu...

*

Bit, ili barem pjesnička bit, neke stvari nalazi se uvijek izvan nje same, kadšto upravo u njezinoj opreci. Ne samo da je moguće nego je ponekad i nužno izraziti neku stvar sredstvima koja su joj po svojoj naravi suprotna, na primjer tišinu nekim oblikom buke, kao što mi se pokazalo onoga sunčanog jesenjeg popodneva kada je, na Mirogoju, pokraj groba davno pokojnog akademika i u njegovu čast, jedna osamljena truba svirala *Tišinu*.

*

U Budimpešti, ispod raskršća kod *Astorije*, skupina nepatvorenih Latinoamerikanaca svakodnevno privlači pozornost prolaznika svojim glazbenim programom. Ljudi su se već bili navikli na njih, kada se u istom podzemnom prostoru, u njegovu suprotnom uglu, pojavila neobična glazbena konkurencija: svirač klarineta. Njegovi izgledi za uspjeh u publike bili su, kao što ćemo vidjeti, veoma slabi, ali to nije umanjivalo njegovu upornost. Zašto je uopće, pokraj tolikih pogodnih mjesta, izabrao upravo taj podzemni prolaz u kojem su se već udomaćile egzotične melodije s dalekih Anda? Mogući odgovori su proturječni: neobuzdanoj

navali jednostavnih glazbala s drugoga kontinenta odlučio se suprotstaviti profinjenijim mogućnostima jednoga suptilnog instrumenta, takoreći kao zastupnik viših tradicija srednjoeuropske civilizacije; ili se, naprotiv, privučen tim glazbenim slavljem, samo poželio pridružiti i pridonijeti svečanosti u skladu s vlastitim skromnim mogućnostima, jednostavno – tu se svira i pleše, pa i vlasnik klarineta želi svirati s drugima. Na žalost, početak priče nam je nepoznat, pa i ne znamo je li se možda svirač klarineta, u svojoj dobrohotnoj potrebi za zajedništvom, isprva smjestio sasvim pokraj andskih svirača, te jesu li ga možda oni posavjetovali da se odmakne na manje intimnu udaljenost; nije li se nakon toga njegovo prvobitno savezništvo prometnulo u zavist i suparništvo i prijezir, te što treba značiti da on svira iz svog kuta okrenut upravo prema njima, upravljajući svoje glazbalo u njihovu smjeru: je li to znak naklonosti ili neprijateljstva, potpora ili napadaj? Bilo kako mu drago, svirač klarineta duhao je neumorno satima, glave zabačene unatrag, trbušast, u šeširu i sivom kaputu, posve nalik na kakva imućnijeg seljaka koji je možda došao u grad da položi u banku zaradu od ljetine. Svirao je polako i glasno: jedan ton, kratka stanka, drugi ton, itd. Nikakva glazbenog obrazovanja očito nije imao, ako ne računamo ono koje mu je možda pruženo u nekoj umobolnici, kada je mjerodavni liječnik uočio da je duhanje u klarinet kadro zaokupiti tu nedokučivu, vrludavu usredotočenost. Umjesto da zastanu da ga slušaju, ljudi su promicali pokraj njega praveći se da ga ne zapažaju, u nekoj vrsti sućuti, pomalo zbunjeni. Bilo je nečeg potresnog u tom sviraču klarineta, i istodobno nečeg što je nagonilo na smijeh.

Pošto sam prilično često izlazio na postaji podzemne *Astorija*, sreo sam svirača klarineta još nekoliko puta, a onda je on nestao. Već sam na nj bio posve zaboravio, kadli, nekoliko mjeseci kasnije, prolazeći podzemljem kod Zapadnog kolodvora, začujem odnekud poznate zvukove klarineta. Prepoznavanje je bilo trenutačno, jer uopće nije bila riječ o melodiji. Svirač je doista bio tu, u jednom od mnogobrojnih zakutaka. U međuvremenu je pustio brkove, bila je to jedina uočljiva promjena. Kao što rekoh, u njegovoj neukoj svirci ima nečeg potresnog, ali čovjek nema osobita razloga da se zaustavlja pokraj tog samovoljnog i nepredvidivog nizanja tonova, lišena ikakva glazbenog sadržaja. No, sviračeva upornost, činjenica da ga tu nalazimo iz dana u dan, tjera nas na kraju da zastanemo. I tada shvaćamo da dojam o potpunoj odsutnosti sadržaja zapravo ne odgovara istini. Svirač klarineta nije lišen sluha, iako ne umije razmišljati o cjelinama većim od tri-četiri tona. On zapravo priča beskrajnu priču, punu patetike, tužnih kadenci, naglih obrata; nekoliko veselijih tonova začas potone u gorku agoniju. Tu se događa sentimentalna povijest cijeloga jednog pokrajinskog grada, ljubavne nesreće, neizlječive bolesti, bolni rastanci, „i onda je ona otišla zauvijek“, samoubojstva i pogrebi. I svemu tome, baš kao ni ljudskoj rijeci koja teče pokraj svirača, nema kraja.

PANONIJA

hommage à Đuro Pilar

1.

U početku, Svarog naloži Černobogu, bogu Tame, da zaroni u morsku dubinu i donese zlatnog pijeska s dna.

Černobog posluša, ali zbog urođene zloće nešto pijeska sakrije u ustima.

Svarog razbaca pijesak po morskoj površini, kao što seljak sije pšenicu, i pritom reče:

„Rasti, zemljo, i širi se!“

Pijesak počne bubriti i širiti se, i tako nastane Zemlja.

Isto se dogodilo i s pijeskom u Černobogovim ustima, i ovaj ga morade ispljunuti.

Otud nastadoše bare i močvare, kaljuže živa blata, staništa noćnih i zlih stvorova.

2.

Zemlja je u početku tvorila jedinstvenu cjelinu. Iskonsko more, Panthalassa, oplakivalo je obale drevnog kopna Pangaea.

Kasnije je nastala pukotina. S istoka se, sve do samog središta Prakupna, ulijevao ogroman Zaljev. Zaljev nazivamo Tethys.

Pri samom dnu zaljeva Tethys nalazilo se ono što će kasnije poprimiti prisne obrise Sredozemnog mora. Pažljivije oko već može naslutiti krivulju njegovih današnjih obala. Bilo je to prije više od dvjesto milijuna godina. Početak mezozoika.

Posvuda na obzorju ocrtavali su se vulkani iz kojih su se dizali oblaci dima. Nebo bijaše crveno, prošarano letovima krilatih guštera. Mlada zemlja još je podrhtavala. U daljini se čula neprekidna tutnjava.

Sjeverno od zaljeva Tethys, u budućoj Europi, staro Pontsko more prostiralo se od Alpa do Kaspijskog jezera. Na njegovim obalama rasle su palme, stabla cimeta i kamfora, eukalipti i drugo tropsko bilje.

Noću, morska površina bijaše obasjana užarenim provalama vulkana.

3.

U moru žive alge, školjkaši, puževi, crvi, ježinci, ribe, kornjače i kitovi. Sva ta bića nastanjuju morske slojeve blizu površine, bogate kisikom. Kada uginu, tonu na dno.

U sve dubljim slojevima mora, kisika ima sve manje. Voda prema dnu postaje sve slanija, sve zasićenija sumporovodikom. Anaerobna sredina sprečava raspadanje uginulih organizama.

Iz gusto naseljenih površinskih slojeva, ostaci živih stvorova neprestano tonu i talože se na dnu. Ondje, u neprobojnoj tami, more od njih stvara masni mulj, gnjilež bogatu uljima i tekućim ugljikovodicima. *Piroliza* je kemijska reakcija razgradnje tvari pod utjecajem topline. Tijekom mnogih tisuća godina, u paklu pirolize, ostaci mirijada bića pretvaraju se u čudnu tekućinu, koncentrat smrti: naftu.

Svarog je, dostojanstvenom gestom sijača, stvorio vidljivi svijet s njegovim planinama, rijekama i plodnim poljima. Černobog je pljunuo i stvorio nevidljivi svijet podzemnih kaljuža, skriven od očiju ljudskih.

4.

Novi planinski lanci razdijelili su Pontsko more na tri manja mora: Egejsko, Crno i Panonsko.

Panonsko more bilo je najprostranije pri kraju tercijara. Njegova voda neprestano je otjecala na jug. Povremeno se zadržavala na nekoj razini, i tada su morski valovi stvarali na obalama stepenaste ravni. U pličinama su se taložili pješčenjaci. Školjkaši i ježinci oblikovali su, svojim mineralnim tijelima, stijene vapnenca.

Ispod površine zemlje, ispod morskog dna, nafta je tražila šupljine u litosferi i ispunjavala ih. Groblje Pramora pohranjivalo se sve dublje u utrobu zemlje. Podzemna ležišta nafte oblikovala su svoju skrivenu kartografiju, kao što su, na površini, mora pomicala svoje obale

i mijenjala oblike kopna i otočja.

Mračno carstvo nafte razdijeljeno je na provincije, a ove na bazene i potoline. Među najvažnije naftne provincije u Europi spadaju: sjevernomorska, pretkarpatska, akvitanska, rajnska, siciliska, panonsko-transilvanska.

5.

U pliocenu, nepregledno površje voda prekrivalo je današnju ravnicu oko četiri rijeke, Dunava, Tise, Save i Drave. Tijekom mnogih stoljeća, razina Panonskog mora je opadala i iz njega su se pomaljali otoci: današnja Fruška gora, Slavonsko gorje, Mecsek u Mađarskoj. Po bokovima tog gorja taložile su se mirijade školjkaša i ljušturaša, stanovnika Panonskog mora: *Unio*, *Helix*, *Planorbis*, *Vivipara*, *Lyrcea slavonica*, *Clausilia succinea*, *Pupa muscorum*.

Izgubivši doticaj sa Sredozemljem, vode Panonskog mora postajale su sve slađe. Na izmaku pliocena, ostatak Panonskog mora sveo se na jezero. Njegove obale bile su razvedene brojnim zaljevima, dragama i poluotocima. Njegove vode su otjecale: osvajalo ga je kopno.

U pleistocenu, klima postaje surovija i prevrtljivija. Ledena doba smjenjuju se jedno za drugim, razdvajana razdobljima zatopljenja. Tropsko raslinje iz tercijara propada. Zamjenjuje ga oskudan travnati pokrov, stepa.

6.

Na početku pleistocena, Panonsko jezero je presahnulo. Jaki vjetrovi pokrili su pijeskom njegovo dno. Pijesak, vitlan vjetrom, izravnao je izbočine i zatrpao udoline. Sve je nestalo pod jednoličnim obrisima pješčanih dina.

Travnati pokrov bori se da svojim žilavim korijenjem obuzda to pomično tlo. Kiše i snjegovi natapaju pijesak vodom. Upijajući vodu, vapnenasti pijesak pretvara se u drobljivi neplodni prapor. Za trajanja međuledenih doba, nabujali potoci ruše se iz gora noseći šljunak i plodni mulj. Kroz pješčane dine, rijeke probijaju kolebljiva korita.

Prevrtljivost morskih valova smjenjuje sada prevrtljivost vjetrova. Vjetrovi koji danas pušu

preko ove zavale – zapravo su oslabljeni rudiment, gotovo nematerijalni ostatak vodenih struja i valova koji su pokretali ono davno more.

Kameni slojevi nalaze se duboko ispod površine.

7.

Kako je sastavljeno dno slavonske ravnice, kazuje nam geološka građa međurječnog gorja. To su stare naslage, pune okamina školjkaša i ljušturaša (*Congeria*, *Planorbis*, *Cardium*). Na zapadu leži kružni lanac Slavanskog gorja; na istoku se diže Fruška gora. Između njih se pruža Središnji hrbat, koji počiva na kamenom sloju iz starijeg tercijara. Taj hrbat dijeli savsko porječje na jugu od dravskog na sjeveru; i premda je taj hrbat samo nekoliko metara viši od okolne ravnice, ni kap vode ne može oteći s jedne na drugu stranu.

S neznatne uzvisine puca širok pogled na nisku južnu ravnicu. Još nedavno, tu je ravnicu pokrivala močvara, koju su Rimljani zvali *Palus hiulca*. U toj dubodolini, crna močvarna zemlja puna je ostataka slatkovodnih školjkaša (*Planorbis*, *Melanopsis*, *Unio*...).

Ispod aluvijalnih naslaga leže slojevi diluvijalnog prapora. U njima su pokopani kosturi sisavaca, njihove najtvrdje česti: kljove mastodonta, čeljusti prapovijesnog konja, rogovi prapovijesnog jelena i pragoveda (*Bos primigenius*). Svi su ti ostaci trošni i pršljivi. Pjeskovito tlo slabo ih je zaštitilo od atmosferskih utjecaja.

Stada divljih konja, bizona i praslonoza (*Palaeoloxodon antiquus*) pasla su stepsko raslinje po nekadašnjem morskom dnu; zatim su propala u pijesak. Duboko ispod njih, pritisnuti tlakom gornjih slojeva, u mračnim i vrućim jezerima, ležali su ostaci mirijada morskih bića, njihova tekuća smrt: nafta. U svojoj vreloj noći, panonsko-transilvanska naftna provincija čekala je strpljivo da bude otkrivena, kao udaljeni kontinent.

8.

Na površini, predjele zahvaćene poplavama prekrila je močvarna šuma. Vodene žile imaju slab slaz, jer se ravnica ni u jednome smjeru izrazitiije ne nagiba. U koritima se gomila mulj i rijeke se razlijevaju, stvarajući stajaće rukavce, mrtvaje, močvare.

Tijekom mnogih tisućljeća, ravnica se slijegala i poprimala sve ravnije, sve jednoličnije obrise.

I tako dolazimo do kraja.

Ravnica: konačni učinak geološke entropije.

Daleko na obzorju, gotovo nestvarni obrisi gora. Prividna vječnost planina.

Predvečer, nad šumama, sunce se bliži zalasku u daleka mora.

Stanko Andrić

Rođen 1967. u Strizivojnoj kod Đakova. Osnovnu školu polazio je u Strizivojnoj, a gimnaziju u Slavonskom Brodu. Diplomirao je 1993. francuski i latinski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a magistrirao 1994. i doktorirao 1998. godine na Odsjeku za srednjovjekovne studije Srednjoeuropskog sveučilišta (Central European University) u Budimpešti. Živi u Osijeku.

Od 1995. zaposlen je u Hrvatskom institutu za povijest – Podružnici za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, gdje se bavi srednjovjekovnom poviješću sjeveroistočnih hrvatskih pokrajina.

Priredio je nekoliko tematskih blokova znanstvenih i stručnih radova te nekoliko knjiga. Objavio je u časopisima i knjigama više prijevoda s latinskog, francuskog, engleskog, slovenskog i mađarskog jezika. Od 2021. uređuje biblioteku svjetske prozne književnosti *Per speculum*, koju izdaje nakladnička kuća Disput iz Zagreba. Uz historiografske, stručne tekstove i prijevode povremeno objavljuje i književnu prozu.

Za znanstvene radove dodijeljene su mu dvije nagrade: 2000. godišnja nagrada Josip i Ivan Kozarac za znanstveno djelo *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana*; 2008. Zlatna povelja Matice hrvatske za znanstvenu knjigu *Vinkovci u srednjem vijeku*. Za književni rad dobio je 2001. državnu godišnju nagradu Vladimir Nazor za knjigu *Dnevnik iz JNA i druge glose i arabeske*. Uz to je 2016. dobio plaketu Árona Mártona za „rasvjetljavanje prošlosti srednjovjekovne Ugarske i Slavonije te života sv. Ivana Kapistrana“ (dodjeljuje Zaklada Gábora Bethlena, Budimpešta).

Bio je član predsjedništva Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti (HNOPZ). Član je Uredničkog vijeća *Hrvatskog biografskog leksikona* (Leksikografski zavod Miroslav Krleža), zadužen za srednjovjekovnu povijest. Član-suradnik je Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije Tkalčić. Član je Hrvatskog društva pisaca i Društva hrvatskih književnika.

Objavio: *Povijest Slavonije u sedam požara* (historiografija, 1992), *Enciklopedija ništavila* (eseji, 1995), *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza* (historiografija, 1999; nagrada Josip i Ivan Kozarac, 2000), *The miracles of St. John Capistran* (eng. prijevod, 2000), *Dnevnik iz JNA i druge glose i arabeske* (eseji; dnevnik, 2000; nagrada Vladimir Nazor), *Potonuli svijet: rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju* (historiografija, 2001), *Povijest Slavonije u sedam požara; Enciklopedija*

ništavila; Dnevnik iz JNA i druge glose i arabeske (reizdanja, 2001), *Simurg/Der Simurg* (hrv./njem. roman, 2003), *Slavonija: sažeti vodič prirodnih i kulturnopovijesnih zanimljivosti* (publicistika, 2004), *Simurg* (roman, 2005), *Vinkovci u srednjem vijeku: područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti* (historiografija, 2007; Zlatna povelja Matice hrvatske, 2008), *Slavonija: nebo i ravnica* (fotomonografija; tekst S. A.; fotografije Marin Topić, 2007), *Kapisztrán szent János csodái* (mađ. prijevod, 2009), *Zavičajna čitanka: Slavonija u ogledalu svoje pisane baštine* (antologija, 2011), *Szimurg. A szlavón élet regénye* (mađ. prijevod, 2016), *Rudina: benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela* (historiografija, 2021), *Grabovo i Bijela: benediktinski samostani svete Margarete* (historiografija, 2022), *Srijemska Mitrovica: bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija* (historiografija, 2022).

Biblioteka Online

knjiga 233

Stanko Andrić

DNEVNIK IZ JNA I DRUGE GLOSE I ARABESKE

© 2023 Stanko Andrić

© za elektroničko izdanje: Društvo za promicanje književnosti
na novim medijima, 2023

Izdavač

Društvo za promicanje književnosti
na novim medijima, Zagreb

Za izdavača

Krešimir Pintarić

Urednik

Tihomir Dunderović

Fotografija

ready made / Pexels

Objavljeno

22. listopada 2023.

ISBN 978-953-374-149-9 (HTML)

ISBN 978-953-374-150-5 (EPUB bez DRM)

ISBN 978-953-374-151-2 (PDF)

ISBN 978-953-374-152-9 (MOBI)

Prvo izdanje

Durieux, Zagreb, 2000.

**Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
Grada Zagreba i Ministarstva kulture i medija
Republike Hrvatske.**